

ФЕДІР ДІДЕНКО

СЛІДАМИ
СТАРОЇ
ЛЕГЕНДИ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
PHYSICS DEPARTMENT
5712 S. UNIVERSITY AVE.
CHICAGO, ILL. 60637
U.S.A.
TEL: 773/936-3700
FAX: 773/936-3700
WWW: WWW.CHICAGO.EDU

*Пам'яті моєї матері,
яка навчила мене любити
працю.*

ФЕДІР ДІДЕНКО

СЛІДАМИ
СТАРОЇ
ЛЕГЕНДИ

ПОВІСТЬ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ 1958

Тривалий час Федір Андрійович Діденко вчителював на Далекому Сході, в одній з удегейських шкіл. Розкішна природа тайги: бурхливі річки, непрохідні лісові нетрі, розмаїте царство звірів і птахів, своєрідність життя й побуту сміливих мисливців та рибалок удеге полонили молодого письменника. Він захопився цим чарівним краєм, його невтомними поселенцями і вирішив розповісти українським читачам про удегейські стійбища, які розкинулись у долині річки Хора.

Так виникла повість «Слідами старої легенди», героями якої виступає шкільна молодь—нове покоління колись затурканого і гнобленого царатом удегейського народу. Сповнені світлої романтики діла удегейських піонерів, безмежні простори далекосхідної тайги, цікаві й неповторні легенди жителів цього самобутнього краю оживають на сторінках твору Федора Діденка.

І коли ця повість потрапить в долину річки Хора, в далеке стійбище удеге, вона буде щирим привітом з Радянської України дітям удегейського народу, що успішно будує нове життя.

МАЛЮНКИ
Л. ПОЛСТОВАЛОВОЇ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ТАЙГА-МАТІНКА

І. Юе залишила бат

— Отаку б річ нам хоч на тиждень. За день де б ми тільки не побували...— сказав худорлявий плечистий хлопець, помахавши кашкетом услід глісерові, коли той промайнув мимо острова. Потім він недбало натяг кашкета на русяву голову і почав спускатись до свого човна-бата, схованого між корчами край берега. Повернувшись знову до невеличкого вогнища, він став кришити сало просто в алюмінійовий кухлик. Кришив мовчки, зосереджено.

Трохи осторонь вогнища сидів його товариш і стояла, зіпершись на весло, підстаркувата жінка з кам'яною люлечкою в зубах. Вона була одягнута в строкатий халат, вузькі перкалеві штани з шкіряними наколінниками та гостроносі кирпаті ули¹ з риб'ячої шкіри. Поверх строкатого халата — м'яка душоґрійка з шкірок білки-летяги, пошита хутром всередину. З обох боків на халаті висіли невеличкі ножі в потертих піхвах.

Маленька кривонога бабуся мружила розкосі вузь-

---

¹ Ули — легке взуття. Часто замість ниток шиють їх розідраною на волокна «воловою» жиллою.

кі очі й, попихкуючи сивим димком, позирала на казанок, в якому докилав куліш.

Стару звали Юе. З того часу, як помер її чоловік, вона взяла його обов'язки на себе і стала возити в своєму латаному баті різні вантажі до контори річкового сплаву. Цю роботу Юе вважає дуже важливою і нізащо не хоче покинути, хоч як її умовляє син.

Двічі на тиждень вона вирушає з дому і потім повертається назад, відмірюючи щоразу принаймні з шістьдесят кілометрів проти бистрини. В стійбище стара завжди поверталась впорожні і раділа, якщо траплялось когось підвезти, але грошей з пасажирів здебільшого не брала. Тільки цього разу пасажирів в неї були особливі. Хоча один із них народився і виріс в її стійбищі, вони не лише заплатили наперед новісінькими п'ятірками, а ще й годували Юе в дорозі.

Той, що сидів осторонь,— міцний хлопець з чорним, ніби вороняче крило, чубом,— розправив затерплу ногу в новому жовтому черевіку, взяв зручніше ножа і, обстругуючи кору на лозовій жердині, відповів русьвому, що кришив сало:

— Побувати в багатьох місцях, Іване,— це ще не значить багато побачити. Особливо в тайзі...

Іван промовчав. Покінчивши з салом, він ще якийсь час спостерігав, як падали з-під ножа сріблястосірі смужки кори, потім підкинув дровець у вогонь і став мішати в казані. Переконавшись, що пшоно зварилось, зняв казанок з полум'я, розрівняв палицею жар збоку і поставив туди алюмінійового кухлика.

Ще в місті, задовго до своєї відпустки, хлопці домовилися, що як тільки доберуться до ріки, то наймуть бат і попливуть проти течії, щоб не проминути жодного цікавого місця в дорозі — аж до мальовничого озера, де росте рідкісний блакитний лотос.

Іван був щиро вдячний другові, але тепер йому було ніяково. Он скільки зусиль докладає Кукчинка, щоб здійснити свою обіцянку — показати йому тайгу. Ще й жердину навіщо обстругує.

— Бачиш, якого «пропелера» для тебе готую! — сказав товариш, ніби вгадавши Іванову думку.— Двох жердин навіть мало. Доки відпочиваємо, треба ще хоч зо дві обстругати. Далі підемо такими нетрями — що ти собі й не уявляєш. Чи, може, тобі вже набридло?

— Ти, Кукчинко, не вигадуй. «Набридло»... Я ладен пішки всю тайгу обійти... Давай краще ложки та будемо їсти. Коли б тільки сало не згоріло.

— Сказати правду, до цього сала треба ще й цибулі,— заявив Кукчинка.

— Ну, про цибулю треба було б подумати в місті...

— Е, ні, Іване... Нашу тайгу привезеною цибулею ображати не слід. Треба тобі — простягни руку і вирви. А коли лаврового листу забажаєш, то й тут тайга тобі допоможе.

З цими словами Кукчинка розгорнув перед собою потолочену ногами траву і зірвав кілька пір'їн дикої цибулі.

— Ти диви! І просто в траві на дикому острові...— здивувався Іван.

— Тут і не таке є! Ти, наприклад, ніколи не бачив скорпіонів під березняком або смерекою?

— Ти що — глузуєш?!

— Анітрохи... От у нас горіх, не згірш волоського, росте поруч із смереками чи березами. Під ним можна побачити відбитки лап найбільшого в світі тигра. Вгорі на гілках в'ється виноград. Та ще й який! А скорпіонів покажу хоч мільйон...

— Це правда? — спитав Іван у старої Юе.

— Виноград — правда. Горіх і смерека — правда. А яка така скраплійона, не знаю...— відказала Юе, не повертаючи голови.

— Ну то ходім, я покажу! — Кукчинка попросив, щоб стара засмажила куліш, а сам пішов з Іваном на недалекий горбок серед острова, якого не заливала весняна повінь.

У затінку трава була ріденька. Вона стирчала, пробившись між хмизом з-під товстого шару ще не перепрілого листу.

— Наші скорпіони дуже скромні,— жартував Кукчинка,— вони не отруйні. І навіть не ображаються на Ерема за те, що він їх не згадав у своїй книзі. Проте їх тут у нас сила-силенна. Хіба трохи менше, ніж комарів...

Кукчинка говорив правду. Ледве Іван розгріб гнилий лист, як відразу побачив безліч справжнісіньких скорпіонів з клішнями і довгастими черевцями. У них не було тільки отруйної залози з жалом, як у їхніх страшних

туркестанських родичів. Блідосірі, маленькі і майже прозорі, вони заклопотано сновигали по купах недогнилого листу.

— А що ж вони їдять, Кукчінко?

— Не знаю. Ними ніхто не цікавився,— відказав Кукчінка.— Та хіба тільки ними? Наша тайга, знаєш, яка багата. Вона ще чекає своїх дослідників...

Повертаючись до вогнища, де вичахав уже засмажений куліш, Кукчінка став розповідати про комаху, котра не боїться взимку морозу і живе просто на снігу.

— Вигадуєш,— пробурмотів Іван.

— Ні, правда... Але розповісти нічого не можу, крім того, що бачив тільки раз,— відказав Кукчінка.— Якимось зимою ішов я до станції. Це вже як у ремісничому вчився. Пройшов Антунь, Юмо... Вийшов на стежку до Оборської вузькоколійки. Дуже стомився і звернув до лісорубів перепочити. Наче й недовго сидів, а вітер розгулявся добрий. Гуде тайга верховіттям. Хитають головами і шумлять кедри. А внизу спокійно. Тільки іноді звалиться сніг з гілки, упаде шишка чи суха гіллячка... Ой, як я люблю свою тайгу в таку годину...

Іван слухав розповідь друга і дивувався. Наче це був не той Кукчінка, якого він знав досі. Тільки тут Іван зрозумів, як глибоко відчуває його друг красу свого рідного краю. А Кукчінка раптом замовк і показав на великого птаха, що легко кружляв над островом у високому небі.

— Орел?

— Орлан білохвостий...

А птах описував коло за колом, спускався все нижче. І зненацька прожогом кинувся вниз, зник за деревами десь на тому кінці острова.

— Це він щось піймав? — поцікавився Іван.

— Зовсім ні,— заперечив Кукчінка.— От всі думають, що як орел — він обов'язково когось вбиває. А це зовсім не так. Ось тобі орлан: він дуже любить рибу — тільки ж не живу, а мертву. Оту, що, відклавши ікру в наших водах, помирає. Восени такої тут буває багато. І от уяви собі...

— Аго-о-о-ов! — долинуло від вогнища.

— Іде-е-ем,— крикнув у відповідь Кукчінка, склавши долоні рупором.

Ще лунало відгомоном оте «ідем», а Кукчінка вже

розповідав про те, як у валянках зимою перебродив невеличку річечку.

— Бачу, на пеньку сидить орлан. Я зрозумів, що як він підпустив мене так близько, значить, його можна спіймати. А на сорокаградуснім морозі валянки води не бояться. Треба тільки зверху їх трохи примочити. Вони хутко замерзають і — бреди скільки хоч... Добрів я до протилежного берега. Бачу — на глибокому снігу слід орлана. Пішки ходив бідолаха. Видно, й провалювався, і крильми собі допомагав. Бо на кущах сніг позбиваний...

— То було молоде орля?

— Ні... Дорослий і зовсім здоровий орлан. Тільки об'ївся, — летіти не міг. Там поблизу була незамерзла бистрина — от він і наївся кети, яку несла течія. Апетит у нього величезний. А потім довелося йому пішки до пенька мандрувати... Підходжу до нього... Сидить. Дивиться. Очі червоні. Голову підняв гордо, і така ж вона в нього красива... Дзьоб жовтуватий, міцний. Здається, раз клюне — тут тобі й кінець! Обходжу навколо, бін голову повертає за мною й крило розправив. А воно — більше метра. Пір'я на крилах і тулубі коричнево-руде, тільки голова і шия трохи світліші. Глянули ми один одному в очі — я й пішов геть.

— Злякався? — простодушно спитав Іван, заглядаючи Кукчінці в очі.

— Чого там злякався. А тільки, що ж би я з ним зробив?

— А про ту комаху, що на снігу? — нагадав Іван. — Вийшов ти від лісорубів... І далі що?

— Вийшов з барака; не пройшов і з півкілометра, бачу — за вітром навкоси від мене біжить по снігу якийсь жук. Чорний такий. Біжить прудко. Я подумав, що від лісорубів таргана у кожусі виніс. Бо я роздягався там. «Та невже у них таргани є?» думаю собі і доганяю жука, щоб роздивитись. Але тільки спіймав, відразу бачу: не такий. Зовсім чорний, з міцними надкрильями, довгоногий. Трохи на жука-богомла схожий. Запхнув я його в трубку металевої ручки... Знаєш, така, що з одного кінця перо, а з другого недогризок олівця встромляється. Прив'язав потім ручку до поворозки своєї шапки і пішов далі. Мороз скрипів добрий. Кілометрів через п'ять я — до свого в'язня. Тільки відкрив трубку, а він випав з ручки на сніг, хутко перевернувся і побіг. Так

я його й не спіймав удруге. Кому не говорив — не вірять. А що я бачив, не знаю. В книжках про це нічого не зустрічав,— закінчив Кукчинка, коли підійшли зовсім близько до вогнища.

— І я такого не зустрічала,— в тон йому проказала Юе, котрій вже набридло чекати.— Тут куліш холодне, а вони балачки розвели... Орлана так, певно, й не бачили?

— Бачили. Через нього й затримка вийшла. Роздивлялись, як він кружляв,— відповів Іван.

— Орлан даремно не кружлятиме. Якщо він там справді щось знайшов, то скоро звідти не зійметься.

— А його спіймати можна?— поцікавився Іван.

— Не треба. Орел — птах гордий!..— відказала стара. Вона зручно вместила на траві біля поваленої колоди могутнього даурського ясена, поставила залізну мисочку на складених калачиком ногах, підсунула під неї свою хутряну душоґрійку і, не поспішаючи, смакувала куліш.

А коли казанок спорожнів і хлопці вирушили до теплого струмка, щоб по ньому дістатися до потрібного їм озера, то за першою ж протокою вони побачили орлана. Там, де крихітну затоку в кінці острова стискали дві коси, над трупом великого звіра порався крилатий санітар.

— В тайзі щось трапилось,— сказала Юе.— Лось отак сам померти не міг...

Досвідчене око старої з контура вуха несхибно впізнало самицю лося.

— Корову мало-мало подивитись треба,— затурбувалась Юе, скеровуючи бат до неглибокої затоки. А птах широко розкинув крила, знехотя знявся в повітря і полетів.

Оглянувши розкльовану тварину, стара сказала:

— Далі я з вами не поїду. В тайзі погано... Мені треба в стійбище...

— То як же з батом? — затурбувався Кукчинка.

— Дома у мене є новий. Дуже гарний бат. Ви на цьому їдьте. А мені на тім треба возити вантаж...

Потім Юе збрала свої пожитки, залишивши хлопцям тільки старезного вінчестера¹ з двома десятками

---

¹ Вінчестер — напівавтоматична зброя іноземного зразка. Колись вона потрапила до мисливців Півночі та Далекого Сходу і подекуди збереглась досі. До неї підходять дрібнокаліберні патрони від спортивної зброї.

дрібнокаліберних патронів, і пішла понад берегом у той бік, куди полетів орлан.

Через десяток кроків вона зупинилась і, повернувшись до хлопців, порадила:

— Бережіть рушницю. Може, хто лихий трапиться... А побачить, що озброєні,— побоїться.— Потім оглянулась ще раз і гукнула Кукцінці: — То як мені... Сказати твоїй матері, що ти вже в тайзі?..

— Не кажіть. Образиться, що не до неї, а на озеро пішов. Ми більше двох днів не затримаємось. Помовчте про нас, будьте ласкаві.

— Гаразд, хлопці. Мовчатиму,— відказала Юе і хутко зникла за кущами.

2. Зарубки на деревах

Іван жалкував, що, збираючись провести відпустку в такій мандрівці, не зміг купити фотоапарата. Фотографувати він навчився ще в дитячому будинку. Живучи в місті, де він тільки не був з «ФЕДом», щоб знайти щось цікаве для стінгазети або природничого кабінету. А ось тепер, коли шохвилини так і просилося в об'єктив щось надзвичайно важливе,— він їхав з порожніми руками. Та ще й куди їхав! До самого, можна сказати, серця Сіхоте-Алінського пасма, де можна спіймати на плівку не тільки орлана білохвостого, а навіть блакитний лотос чи казковий жень-шень — легендарну траву життя, корінь якої схожий на людину з руками, з ногами і головою...

«Добре було б справді знайти хоч малесенький корінець того жень-шеня або щось таке...» думав хлопець, слідкуючи за примхливою протокою, що петляла серед віковичної тайги. Від недалеких схилів сопок до протоки тяглися глибокі рівчаки, баюри та водорії. А протока ставала то широкою і заболоченою, то несподівано перетворювалась на вузьку гомінливу річечку з порогами й перекатами. Тоді хлопці роззувались, закачували холоші і перетягали бат по камінцях та порогах. Іноді шлях перегороджували повалені дерева, й доводилося або лягати по черзі на дно бата і проводити його попід стовбуром, якщо він був високо над водою, або тягти волоком по березі і знову спускати на воду. Це дуже

стомлювало і забирано багато часу. Тому після стонадцятого повороту протоки, за яким було видно новий завал, Кукчінка сказав:

— Боюся, що скоро доведеться нам спішитися зовсім...

— А куди бат подінемо? — запитав Іван, щосили впираючись жердиною в мулке дно.

— Заховаємо десь в кущах. А коли будемо повертатися з озера, заберемо. Тільки ж іти тут не так легко, — відказав Кукчінка. Потім, обпершись жердиною об велетенську модрину, яка здіймалася просто з мочарника край берега, боком зіпхнув бат з підводного корча. Човен загойдався на темній воді, щільно встеленій листям дрібного латаття та ряскою.

— А як ця сюди потрапила? — поцікавився Іван, показуючи на товстелезний, ніби відлитий з чавуну, стовбур модрини. — Вона ж росте здебільшого на сухих місцях...

— Модрина любить, щоб світла більше було. Росте ж однаково і на сухих кам'янистих ґрунтах, і на мохових болотах, — пояснив Кукчінка. Він орудував жердиною без помітного напруження. Тільки дрібненькі краплини поту, що рясніли на високім лобі та на місці майбутніх вусів, виказували, як йому було важко.

Стояла тиша й спека. Зникли не тільки комарі та мошка, а й дрібненький мокрець, котрий саме в спеку починає дошкуляти. Перегріте повітря зробилося наче сипким.

А довкола на обох берегах протоки непробудно спала незаймана тайга. Лапаті віти звисали над головами хлопців до самого бата. Дерев замикали шлях попереду і позаду мандрівників, ховали їх від сонця, і часом здавалось навіть, що на всій землі не існує нічого, крім цих великих і таємничо мовчазних дерев, швидких вод річки та примхливої протоки.

А вона знову повужчала, латаття і ряска знов зникли з її поверхні. Вода текла швидко, прорізавши масний чорнозем і жовтий пісок аж до зеленкуватої глини.

— От і приїхали! — сказав Кукчінка, коли перед бачтом підвелася просто з води велетенська гілка дерева з обдертою корою. Це дерево впало колись у протоку і, затримавши своїми вітами плавник, утворило загату.

— Ну й міцна ж споруда, — пожартував Іван.

— Такої не об'їдемо. Доведеться знову тягти,— відказав Кукчінка, розвертаючи бат, щоб пристати до берега.

Коли бат повернувся, гілляка нависла над головою Івана, мов лапа казкового Кощія. Іван підвівся на ноги і, піймавши гілку, ще раз оглянув загату. Ні кінця їй, ні краю.

Бат зупинився. Тепер його стримував Іван, вхопившись за повалене дерево.

— Можеш відпочивати. Гілляка витримає.

— Ну, держись! — погодився Кукчінка. Поклавши жердину, якою підпихав човен, хлопець розкинув руки і повільно став згинати й розгинати їх у ліктях, щоб розім'яти затерплі від напруження м'язи.

— Як утворюються такі великі загати? — запитав Іван, все ще розглядаючи безладне нагромодження плавника.

— Це ще невелика. Тут що?.. Одне дерево та кубометрів з сорок плавника... Як треба, то й прорубатися чи навіть руками розібрати можна. А бувають загати справді непрохідні. Уяви собі, що під час великих дощів вода підмила не одне таке дерево, а з півдесятка. І нагромадила їх одне на одне, втиснувши між стовбурами ось таких же здоровенних дерев, що стоять непорушно. А потім ще й завалила зібраним з цілої долини плавником. От і спробуй...

Але закінчити своє пояснення Кукчінка не встиг. Слухаючи його, Іван випробовував пружність гілки, за яку тримався. Вже кілька разів він то повисав на ній, і тоді бат підіймався з води, то впирався в гілляку руками, і посудина осідала глибше. Та раптом гілка тріснула і звалилась хлопцям на голови. Іван втратив рівновагу і, перекинувши бат, шубовснув у воду. А коли виринув — то бат уже був далеко. Тільки й видно було бляшані латки на його дні.

Кукчінка кинувся був до Івана, та, побачивши, що той виринув живий і цілий, повернув навздогін за батом, гукнувши:

— Лови чемодани!

Погойдуючись на хвилях, чемодани хутко пливли за водою до перекату. Але за ними ніхто не поспішав. Іван вже тяг до берега два рюкзаки, а Кукчінка, врятувавши човен, втретє пірнув на дно, щоб відшукати потоплений

вінчестер Юе. Та навіть за четвертим разом йому пощастило витягти лише торбину з різним дрібним скарбом та безнадійно мокрими патрончиками.

Наслідки аварії були досить сумні. Книги, хліб, сухарі та пшоно намокли. Посуд довелося відшукувати на дні. Клуночок з борошном спіймали аж за другим перекатом між корчами. А сам Іван, намагаючись вилізти на берег, двічі обвалював підмитий чорнозем і разом з ним падав у воду.

Коли спіймали чемодани і, повиливавши з них воду, поклали разом з рюкзаками та іншим господарством на притоптанім куші велетенської папороті-страусопера¹, Іван почав розбирати свої речі. Перш за все добув сірники, з яких вже злізали розмоклі голівки. Він спочатку розклав їх на кришці чемодана, а потім згорнув на долоню і кинув у воду.

— Оце так утнув я штуку. Без хліба ще сьак-так. А от без вогню...

— Роздобудемо і вогню,— намагався заспокоїти його Кукчінка.

— Треба казати: добудемо. Роздобути ні в кого. Кругом нас безлюдна тайга,— відказав Іван і невесело признався: — А добувати вогонь тертям — не дуже приємно...

— Шкода, що не побачу тебе за такою роботою! — засміявся Кукчінка, перебираючи висипане із свого чемодана.

— Смійся, смійся... Будеш і сам добувати вогонь, як той доісторичний дикун.

— Ну, знаєш, хто-хто, а я цього робити не збираюсь.— І Кукчінка з тріумфом показав другові чотири плитки шоколаду і пачку грузинського чаю, добре загорнуті в целофановий папір. Сухі-сухісінькі залишилися й цукор та сіль. Але вінцем всього була невеличка скляна баночка, заткнута просмоленою пробкою. В баночці зберігалось кілька десятків сірників і три смужечки витирачки.

— Чи не в Жюля Верна ти отаке вичитав? — з мимовільною заздрістю спитав Іван.

— Ні... В Арсеньєва,— просто відповів Кукчінка.— Пам'ятаєш його «Дерсу Узала»?

---

¹ Страусопер — одна з численних порід далекосхідної папороті. Прозвана так за подібність її листя до страусового пера.

Звичайно ж, Іван пам'ятав. Йому навіть соромно стало за своє нехлюйство та за потоплену рушницю Юе.

— Десять очків на твою користь, Кукчіно!

Іван почав роздягатись. Зрозумівши його намір, Кукчінка роззувся і собі. Доки він повикручував шкарпетки та повішав їх на куці молодого вільхи, Іван уже обшукував дно протоки нижче того місця, де перекинувся бат. Не встиг Кукчінка вилізти з мокрої сорочки, як залунав вигук:

— Є-є! Піймався наш утопленик...— І підняв над водою вінчестер.

Врятовану зброю урочисто протерли і зарядили.

— Може, спробуєш? — запитав Іван.

— Цей вінчестер вже тоді не стріляв, коли я ще маленьким був. А тепер його Санчі-здоровило відремонтував.

— Хто, хто?

— Син старої Юе, Санчі. Трактористом працює. Руки в нього золоті. Що побачить, те й зробить. Особливо любить в зброї колупатись...— пояснив Кукчінка. Він підняв вінчестер над головою і натиснув курок. Пролунав сухий короткий постріл.

— От тобі й утопленик,— сказав Іван.

— Він ще нам стане в пригоді...

Кукчінка обережно поставив вінчестер під вільхою й почав викручувати свої речі. Іван поспішив зробити те ж саме.

А через півтори-дві години хлопці вже пробиралися в лісовій хащі. Треба було перевалити через невисоке пасмо сопок, щоб скоротити шлях до озера.

Іван помітив, що чим далі вони відходили від протоки, тим рідше траплявся маньчжурський ясен, котрий він уже навчився пізнавати не тільки зблизька, а й здалека. Навкруги стояв густий ліс хвойних та листяних дерев, то по-святковому залитий сонцем, сповнений пташиними голосами, то вкритий густою тінню, мовчазний і похмурий. Його не торкалась людська рука, він не чув дзвону пилки. Великі й малі, ясні й темні стовбури стояли тісно, переплівшись віттям і заступаючи світло сонця. Скрізь лежали струхнявілі дерева, вкриті мохом. По них повзли лишай, їх обліплювали гриби-гадючники та опеньки, завалював опалий лист, від них несло прілими пахощами порохні... А коли траплялась тіниста і не дуже

волога галявина між великими деревами, її у трав та папоротей відвойовував дикий жасмин і, намагаючись закріпитись там, вкривав таким плетивом стеблин та пагінців, що крізь нього ніяк було пролізти. За місце під вітами лісових велетнів воювала з жасмином маньчжурська ліщина. Цей розложистий куш підступно виставляв назустріч людині горіхи. Та кожен, хто простягав до них руку, натрапляв на міцні колючки, якими були щільно вкриті смачні горіхи. Вони росли купками, по три й по чотири.

Переваливши на той бік невеличкого пасма сопок, біля підніжжя яких ринув теплий струмок, що впадав у залишену хлопцями протоку, Іван та Кукчінка побачили згарище.

Цей схил колись вкривала така ж могутня тайга, як та, що лишилась позаду. Але років з десятків тому тут пройшов великий вогонь і залишив безліч обгорілих стовбурів, які стриміли вгору. Ще більше їх валялося на землі, зломлених бурями чи власною вагою. На пожарищі вже виросли поодинокі берези, кущі ліщини та богульника. Але Іванову увагу привернула якась дивна строката рослина, що густо обвивала сухостій, перебираючись від одного дерева до іншого. Рожеві, червоні та білі квіти вкривали її так рясно, що не було видно листя.

— Що це за диво? — запитав Іван. — Листя немає, а квіти аж трьох кольорів...

— А ти, Іване, вір своїм очам, та не дуже... Ану, подивись зблизька, де тут квіти! — порадив Кукчінка.

— Як це?.. — не зрозумів Іван. Але зблизька він побачив, що на листі цієї чудернацької ліани рясніли блідорожеві, білі та пурпурові плями, віддалік дуже схожі на квіти.

— Для чого ж цій ліані такі прикраси?

— А хіба ти забув? Це ж актинідія. Квіточки в неї зовсім непомітні та ще й сховані під листям. Комахи чують їх пахощі, тільки як підлетять зовсім близько. От вона й обдурює їх своїм барвистим листям...

— А це що? Зовсім схоже на кишмиш! — вигукнув Іван, побачивши довгасті коричневі ягоди завбільшки з добру шовковицю.

— Ану, пекуштуй, — запропонував Кукчінка. Іван поклав ягоду в рот. Вона була приємно солодка, замість кісточок — багато дрібненьких зерняток.

Поласувавши, хлопці перейшли через згарище і опинилися в непошкодженому лісі. Там Іван побачив сосну, на якій темніла стара зарубка. Вона вже затяглася довкола живою деревинною. Живиця на ній посіріла від часу, але слід сокири було добре видко.

— Що це? — зацікавився Іван.

— Кажуть, що то зарубки Цін-лі. Але хтозна... Може, вони затесані й пізніше, — відказав Кукчінка і замовк, ніби щось пригадуючи.

— Якого Цін-лі? — запитав Іван.

3. Русалка

Та на це запитання Кукчінка відповів не зразу. Кілька хвилин він мовчки поглядав то на зелене шумовиння папороті між кущами, то на далеку сопку, що синіла трохи збоку. Потім сказав:

— Переказувати те, що сам чув з десятих вуст, я не люблю. Отого Цін-лі у нас ніхто зблизька не бачив, а говорити з ним доводилося, здається, тільки дідусяві Сану. Правду кажучи, мені завжди здавалося, що це історія вигадана. Але тепер, я думаю, що, може, й не так.

Він знову замовк. Іван чекав. Та ось Кукчінка поправив рюкзак, підмостив свою кепку під поворозку, що різала плече, і заговорив знову:

— Чув я від старших, що колись давно, ще як не було стійбища, в одній юрті зимував китаєць. Ніхто його не бачив зблизька, ніхто з ним не говорив. Не знали навіть, як його справді звуть — Цін-лі, чи, може, Цін-гао. Кажали, що наречену його продали в неволю, а він збожеволів від суму за нею. Люди боялись його — і навіть ті місця, де він бував найчастіше, згодом стали обминати. Та от однієї осені хтось побачив на озері дивну квітку, якої раніш там не знали. Тоді найстаріший дідусь із нашого роду пішов на озеро. Повернувшись звідти, він сказав, що це — блакитний лотос. Досі ця квітка росла тільки по старих річищах Уссурі. Від мого дідуся й дізналися наші люди, що блакитний лотос — це квітка чистоти й вірності...

— А Цін-лі й справді існував? — помовчавши, запитав Іван.

— Мені здається, що зараз цього ніхто не знає напевне,— відказав Кукчинка й додав: — Лотос росте й тепер. Це справді чудова квітка... Ти ж бачив біле латаття? Так от у лотоса майже такий самий лист і квітка така ж сама, тільки ніжноблакитна, ще й наче трощечки бузкова. І потім латаття не пахне, а лотос пахне дуже ніжно — кажуть, схоже на фіалку. Але це ще не все... Доки квітка в пуп'янку, вона ховається під водою. А як на світанку спливе, то, значить, зі сходом сонця розквітне. І ще кажуть: ледве її запилить комаха, вона зразу закривається і пірнає під воду. Не знаю чому — мені здається, що лотос на наше озеро й справді приніс бідолаха Цін-лі.

Іван слухав, і перед очима його вставала фантастична квітка. Невже він піде звідси, так і не побачивши її ніколи?

— Як же, мабуть, любив Цін-лі свою наречену, коли казка про нього живе й досі?! — подумав він уголос, поспішаючи за товаришем.

— А може, воно й не казка?..— замислено відповів Кукчинка.— Я розказав це, щоб шлях не здавався тобі таким важким.

А мандрівка їх і справді була важка.

Папороть і захарашена торішнім листом та глищею, трава, сушняк, трухлий бурелом та різний хмиз плутали під ногами, заважали йти. Щоразу доводилось обминати то якийсь кущ, то вивернуте з корінням дерево або й перестрибувати через водорій. Непомітно сонце спустилось до заходу і ніби накололось на тоненьку голку сухої модрини чи сосни на виступі недалекої сопки. Але, не затримавшись і там, покотилось до розмитой синяви далекого пасма, що закривало обрій.

Якийсь час хлопці йшли по старих зарубках на деревах. А коли вони зникли, повернули знову до згарнща і пішли його краєм.

— А знаєш,— згадав раптом Кукчинка,— хтось вигадав навіть, що наречена Цін-лі після його смерті прилинула на озеро й стала русалкою. І нібито ночами вона виходить з озера і стереже руїни старої фанзи на дикому березі...

— А хіба Цін-лі жив у фанзі над озером? Ти ж наче казав, що він блукав у тайзі,— нагадав Іван.

— Та то зовсім не його фанза. Кажуть, що озеро спо-

добалось одному нанайцеві з Амуру. Він там і збудував собі житло. Але хтось розповів йому про русалку. Господар фанзи став прислухатися, і йому справді вчувся її голос. З того часу не було ночі, щоб хтось не стукав до нього у вікно або не голосив десь під кущами. Так і покинув господар свою будівлю, повернувшись на Амур.

— А ти покажеш мені руїни фанзи? — запитав Іван.

— Звичайно, покажу. Треба тільки встигнути до вечора,— відповів Кукчінка, прискорюючи ходу.

Але хлопці не встигли і до озера підійшли вже смерком.

Вно лежало за темними кущами, величне й загадкове. В ньому вже купалися перші зорі. Над берегами клубочився туман. Раптом в осоці щось булькнуло, а потім застогнало вдалині приглушено й тоскно, так що годі було розібрати, попереду воно чи десь позаду...

— Русалка плаче,— пожартував Кукчінка.

Іван хотів щось відповісти, але не встиг. Десь збоку хрипко й тужно прокричав пугач. По спині в хлопців повзли мурашки.

— Тепер пожалкуємо, що не довели бата сюди,— сказав Кукчінка, рушаючи вздовж берега.

— Не завадив би...— буркнув Іван, йдучи за Кукчінкою.

І ось із-за темної стіни дерев показалася якась будова. Підійшовши ближче, Іван розгледів невеличкий сарайчик, чи комору на палях. Це його здивувало.

— Хіба озеро так розливається, що потрібні палі?

— Ні... То щоб гризуни в комору не влізли. На палі ще й старі відра догори дном надівають...— пояснив Кукчінка.

Комора й справді була химерна. Палі, що стирчали над високою травою, давно похилились. Дранкова покрівля зогнила; рублені стіни покосилися й, здавалося, от-от заваляться. Чорні покороблені плахи валялися в траві в темнім косинці тіні. Трохи осторонь Іван побачив і фанзу. Її покрівля запала посередині, проваливши й стелю. Жердини й тесані дошки одним кінцем пірнали десь в глибину фанзи, а другим стирчали в небо, спираючись об верхній кінець стіни.

Хлопці обійшли навкруги і зупинились під столітнім кедром, що стояв між фанзою та берегом озера.

— Отут і заночуємо,— сказав Кукчінка і став скидати рюкзак.

«Е-е, та це він вивіряє, чи не злякаюсь я?» подумав Іван.

— Чому б і не заночувати? Місце дуже красиве...— сказав він уголос.

За кілька хвилин запалало багаття. Іван приніс води й повісив чайник над вогнем. А Кукчінка зрізав вербову гілку і став вистругувати з неї тоненьку дощечку не більш сантиметра завширшки. Потім прорізав у ній маленьку дірочку і став задимлювати мушку вінчестера. Коли мушка потемніла, він обережно надів на неї дощечку й міцно прив'язав ниткою до ствола.

— Що це буде? — поцікавився Іван.

— А візьми подивись,— відповів той і, віддавши рушницю, наказав: — Спробуй прицілитися он в той пень...

Іван хотів було послатись на темряву, але, побачивши, як чітко вимальовується чорна мушка над білою дощечкою, запитав:

— Полювати збираєшся?

— Доки ти тут відпочинеш трохи та скип'ятиш чаю, я піду, спробую щось на вечерю промислити. Та й снідати ж треба...

Іванові це не сподобалось. Менш за все йому хотілося залишатися на самоті біля цих руїн. Та хіба про це скажеш? Ще сміятиметься Кукчінка... А тому він хоробро відповів:

— Дуже добре придумав... Доки ти повернешся, я встигну випрати шкарпетки та носові хусточки, щоб до ранку висохли...

Коли Кукчінка з вінчестером зник, Іван перш за все оглянув купу зібраного сушняку, чи надовго вистачить. Тепер він був певен, що товариш кинув його навмисне і, чого доброго, стежить за ним десь з-за кушів.

— Ну і грець з тобою! — подумав Іван уголос і пішов прати шкарпетки. Та ледве наблизився до невисокого урвища, почув чийсь плюскіт. Потім відбитки зірок здригнулись і загойдались на колах, що пішли від берега. Чимсь потривожена вода скоро заспокоїлась і заснула, а Іван все стояв, витягнувши вперед шию, і насторожено прислухався. Чого доброго, то Кукчінка іде за ним та ще й кинув камінця, щоб налякати. Хлопець міцно стиснув зуби і став спускатися до води. З-під

ніг покотилась галька. Кілька камінчиків упало в воду, і вона знову пішла ледь помітними колами.

— Камінцями не злякаєш,— промовив Іван, ступив у воду і побачив, як, піднявши над водою невелику голівку, від берега поплив маленький вуж.— Чорт з ним... з пранням. Все одно зараз темно,— якомога голосніше промовив він, намагаючись подолати тремтіння голосу. І коли повернувся від озера, додав:— Оце ще дурень! Надумав уночі прати...

Тільки зараз Іван по-справжньому збагнув, що таке вогонь. Найближчим і найдорожчим другом у цю хвилину для нього було це маленьке й веселе багаття, що гризло зібраний сушняк. Воно відвойовувало в темряві кілька кроків освітленої трави та повітря, приємно гріло руки й лице, так широко потріскувало...

Іванові здавалось, ніби з-за кожного куща хтось стежить за ним. Навіть злість брала! Ну й навіщо цей іспит? Щоб не зрадити свого хвилювання, хлопець витяг ще вогку після недавнього купання книгу і, повернувши її до вогню, почав читати. Та виявилось, що це неможливо.

Іван ніколи не думав, що він такий боягуз. Але від правди не втечеш. Докоряй, присоромлюй себе самого скільки завгодно, але читати не можна. Кілька разів очі пробігають ту саму сторінку, а увага прикована до навколишньої темряви, і жодне слово не доходить до свідомості. Що ж його було робити? Не затримувати ж Кукцінку... От і сиди тепер, чекай. Може, він утне якогось коника...

Від цієї думки Іван аж увібрав голову в плечі і ще уважніше прислухався. Тихо. Але не встиг він перегорнути сторінку, як над головою знову проскиглив сич.

— У-ив... У-ив... У-ив...

На лобі в хлопця виступив холодний піт. Жбурнувши книгу, він схопився на ноги. І раптом, наче у відповідь на тужне квіління птаха, десь зовсім близько забринів дівочий голос:

Лісова суперниця лілеї,
Розцвітає знову сарана...¹

---

¹ Сараною (саранкою) називають на Далекому Сході велику жовтогарячу квітку, трохи схожу на лілею. Під назвою жовтої лілеї один з видів цієї квітки росте й на Україні по квітниках. У Сибіру та на Далекому Сході є легенда про те, що ця квітка виросла з козачого серця.

«Невже це Кукчінка?! Як же це він так прикидається русалкою?» подумав Іван і насилу стримавсь, щоб не гримнути на друга. Та краще цього не робити. Відразу видно буде, що він злякався. А Кукчінці — тільки того й треба.

І тут Іванові спало на думку, що його з темряви добре видно, а сам він не бачить нікого. Нахиливши голову, він позадкував від вогню. І раптом збоку щось зашелестіло. «Іди, іди, голубчику», подумав Іван і став заходити, щоб несподівано наскочити на Кукчінку. Але шелест не повторився.

Минула хвилинка. Друга... Не чути нічого.

«Кукчінка вже досі біля вогню, а я, дурний, стережу його тут», подумав хлопець і став підкрадатись ближче, щоб глянути на вогонь.

Іван був готовий до всього. Але те, що побачив, було разючою несподіванкою...

В червоному сьйві вогнища стояла струнка дівчина у вінку з чудових блакитних квітів. Наче казкова русалка з легенди про Цін-лі, завітчавшись цвітом блакитного лотоса, прийшла погрітись і боїться простягти до полум'я свої тремтячі білі руки...

Іван міцно заплющив очі. Потім протер їх кулаком раз і вдруге, але примара не зникла. Дівчина повернулась до нього, ступила ближче до вогню і нахилилась до залишеної ним книги. Кінці довгого вінка з квітів лотоса, що лежали на її плечах, загойдались і торкнулись землі. А вона перегорнула книгу, щоб побачити заголовок, потім, почувши шелест трави, повернула завітчану голову до Івана і напружено подивилася в його бік. Хлопець ступив два кроки праворуч і сховався за стовбуром старого осокора...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

НОВІ ЗНАЙОМСТВА

1. На глісері

Того дня Іван був не єдиним новачком у тайзі.

На глісері, що промайнув мимо острова, де Кукчінка з Іваном варили куліш, їхав Михась. Народився він і прожив свої перші сім років у Хабаровську. Його тато й мама — вчителі. Ідучи в дитячий садок, він завжди проводжав їх до чотириповерхового будинку і давно знав, що то школа. А ви думаєте, легко двічі на день проходити повз школу і цілісінький рік чекати, доки тебе запишуть у перший клас! Запевняю вас, що ні. І ще важче залишати місто після того, як твоє ім'я вже занесено в список майбутніх учнів. А з Михасем трапилось саме так. І все тому, що тата й маму призначили в інше місце. Довелося попрощатися з школою, навіть не побувавши в ній. Треба було розлучатися і з друзями в дитсадку.

— Коли підеш у школу, напишеш мені листа? — запитав його Едик, дізнавшись, що Михась їде. — Тільки ж гляди, не забудь...

Далі Едик не доказав. Його лице з кирпатим носиком раптом почервоніло. На очах заблищали сльози.

— Листа я тобі по радіо пришлю. Як з цілинних земель,— відповів Михась, злякавшись, що товариш от-от заплаче.

Та Едик переміг себе і тільки поскаржився:

— А мене татко не бере в плавання...

— Зате ти з мамою літав аж на Сахалін до тітки...

— Так то тільки на три дні,— стояв на своєму Едик.

— Бо вона лише на три дні літала. А ми назовсім ідемо,— відповів Михась і замовк. Тільки тепер він посправжньому відчув, як шкода йому розлучатися з дитсадком. Шкода кидати навіть діда Трифона, що підмітав подвір'я та привозив пісок на майданчик...

Пригадавши вчительку, яка приходила записувати старших дітей до школи, Михась сказав:

— Тебе вчитиме Ната Іванівна. А мене хтось зовсім чужий...

Він хотів щось додати, але не зміг. В горлі закололо, і треба було триматись з усіх сил, щоб не заплакати. Тоді Едик простяг руку, і Михась побачив на долоні товариша того самого ножика з двома лезами, шилом і пилочкою, якому так заздрили всі хлоп'ята в дитсадку. Це був прощальний подарунок. Михась відразу заспокоївся, попрубував пальцем одне лезо, друге... Потім узяв гвіздка і видряпав на обох черенках букву «М».

А другого дня вони з татом і мамою залишили місто.

Коротку літню ніч провели у вагоні. Потім трохи не весь день їхали автомашиною, яка привезла їх на берег великої гірської ріки. Далі треба було плисти проти течії на катері, якого Михась ще ніколи не бачив.

Мужньо, намагаючись не згадувати все залишене вдома, хлопчик чекав. Але минули вечір і ніч, пройшов ранок, а катера все не було...

Сонце стояло вже високо. Було жарко. Чекання давно набридло, і Михасеві страшенно хотілося повернутись назад, але сказати про це він не наважувався. Та, правду кажучи, й говорити було нікому. Тато пішов у контору річкового сплаву, а мама поклала на камені під крилатим дубом коробку акварельних фарб і щось малювала.

Але ось повернувся тато. Ніби не помічаючи, як насупився Михась, він запитав:

— Що ти скажеш, коли б нам подали сюди глісер? Згодишся ним їхати?

Що таке «глісер», Михась не знав, а їхати був згоден

на чому завгодно. Але ж поруч не видно нічого такого, на чому б можна було їхати, отож хлопчик відповів запитанням:

— А де ж ота... глісера?

— Не та, і не глісера. Глісер — він. Це такий човен. Рухається по воді з допомогою пропелера, мов літак...

Батько почав пояснювати, що таке глісер, але в цей час почулося гудіння мотора. Михась глянув у той бік, куди повернув голову батько, і схопився на ноги. А через кілька хвилин він уже обмацував вигнуті з прозорої пластмаси вікна перед водієм і з захопленням поглядав назад, де над кормою глісера виблискував на сонці повітряний гвинт, зовсім як у літака.

Подорож ставала цікавою. Як би заздрили Михасеві його друзі, коли б могли його зараз побачити! Тата, маму й Михася взяв на свого глісера справжнісінький капітан-прикордонник, дядя Діма, як назвав він себе, знайомлячись з Михасем.

Коли дядя Діма дізнався, хто такі Михасеві тато й мама, він не тільки погодився їх підвезти, а й викликав по своїй рації далеко школу.

— До вас іде новий директор...— сказав він комусь і попрохав вислати два човни до якогось Круглого озера. Потім погладив свою чорну бороду, в якій ховався глибокий шрам, що спускався від самого вуха через усю щоку, і наказав водієві дати газ.

Вітер і вода полетіли назад з такою швидкістю, що серце завмирало. Хлопчик стояв біля одягнутого в матроську форму водія, підставивши груди теплому вітрові, і дивився вперед. Він бачив, як пробігали за бортом і зникли позаду обвали підмитих берегів і дивувався, що тато може читати книгу. Адже кругом стільки нового, незвичайного... Мама теж не дивиться! Сама ж розповідала про хатку на курячій нішці. А тепер не бачить, що он під горою, між деревами, визирає мала, наче іграшкова, хатинка...

— Мамо!— гукає Михась, намагаючись перекричати шум мотора. Але добре, що мама не чує. Бо хатинка вже зникла і показувати нічого. «А може, її й зовсім не було?» думає Михась.

Вивело хлопчика із задуми те, що якась сила почала владно притискати його до лівого борту.

— Це глісер повертає праворуч,— пояснив водій, зрозумівши запитливий погляд Михася.

І от із-за вкритої березами сопки визирнула стрімка скеля. Щохвилини вона росла, ставала чіткішою. І ось уже ця скеля перегородила шлях бистрим водам, примусила їх повернути й розсипатися блискучими перекатами. На ній чітко вимальовувались окремі розколинні й гаптоване лишаями каміння. Михась побачив навіть малесеньку берізку. Вона, ніби пальцями, вхопилась корінням за виступ каменя й притиснулась до гранітної брили...

Але що з водієм?

Треба зменшити швидкість, доки не пізно, звернути кудись, щоб не врізатися в скелю. А він дивиться вперед, ніби й не бачить нічого, і ось-ось трапиться щось неоправне і страшне...

«Розіб'ємось», думає хлопчик, стискаючи в руці ножика, що подарував йому на прощання Едик. Він полохливо відступає назад і притискається спиною до матері. Аж тут глісер проходить повз самісіньку скелю і, шугнувши у вузькі ворота між гострозубими уламками граніту, опиняється на широкому плесі. А мати спокійно пригортає Михася і кладе руку йому на голову. Страхітлива скеля, лишившись позаду, поволі відходить убік, і тільки маленька берізка махає на прощання Михасеві зеленою гілкою... Праворуч відкривається острів, на який, здається, ще ніколи не ступала людська нога. Але це тільки так здавалось. Бо саме в ту мить, коли хлопчик переводив погляд з хашів верболозу край берега до сиротливої берізки, він виразно побачив за безладною купою корчів біля острова якийсь незвичайний човен. А трохи вище, між високими травами — двох хлопців. Той, що був ближче до води, знявши кашкета, підняв його догори і помахав глісеру.

Михась стрепенувся:

— Татку, поглянь... Он Гвозділін!

— Який Гвозділін? — здивовано підвів голову від книжки тато.

— Іван... З Хабаровського дитбудинку, — відказав Михась.

— Хабаровськ уже далеко, — сказала мама, вдивляючись в постаті на острові. Та розгледіти їх не встигла. Вони зникли за темною вільхою, що густо вкривала глинястий виступ острова.

Гвозділіна мама не знала, а тато знав добре, і Ми-

хась — теж. Але звідки б він тут міг узятись? Певне, Михасеві щось привиділось від збудження.

— Тобі не страшно на глісері, Михайле? — запитав батько.

— Ні,— відповів хлопчик. Він справді вже не боявся і з радістю їхав би до самісінького вечора. Але, стишуючи хід, глісер пройшов у вузьку протоку, потім у невелике озеро, з усіх боків оточене лісом. Там, трохи нахилившись на лівий борт, весь білий, з круглими вікнами і червоною стьождкою при самій воді, стояв катер. Той, котрого так і не дочекався Михась.

Хлопчикові дуже не хотілось розлучатися з глісером. Але тато вже стояв на трапі, простягаючи до нього руки.

— Оце вже ми й приїхали, Михайле,— сказав дядя Діма, підморгнувши веселим сірим оком. Потім засунув руку в кишеню штанів, щось там пошукав — і несподівано подав Михасеві справжнісінького компаса.

— Бувай, хлопче, здоров. Якщо зустрінемось колись, признавайся,— сказав він на прощання.— Звідси вас заберуть до школи. А моя дорога вбік, на протоку...

2. Крилата білка

— Бачиш, скільки дров принесла весняна повінь? Бери, котрі легші, та неси сюди,— сказала мама.

Михась вперше бачив, щоб добре помиті й очищені від кори дрова не лежали на землі, а висіли над головою на дереві. Здавалося, наче хтось навмисне склав туди сушняк, намостивши щось схоже на велике грачине гніздо, міцно затиснуте між віттям старої вільхи. А над травами і квітами розкинула свої віяла якась дивна рослина. Її широке листя було схоже і на пальму, що росла в дитсадку, і на якісь вирізані із зеленої жерсті ажурні мережива.

— Мамо, це пальма?

— Ні, папороть. Тут вона куди більша, ніж в інших місцях.

Михась хотів знайти папороть ще більшу від цієї, але тут побачив за сусіднім кущем велику вогнисточервону квітку на високій стеблині. Забувши про папороть і про дрова, хлопчик замилювався квіткою. А вона горіла вогнем, манила до себе.

Трава сягала до підборіддя, ноги плуталися в стеблинах. Але Михась підійшов до квітки й відкрив свого ножика, щоб зрізати її. Та коли торкнувся теплою міцного стебла, чомусь стало шкода. Він тільки прихилив квітку й заглянув усередину. На денці шестикутної чашечки ворушилась густо вимазана жовтогарячим пилком лісова бджілка.

Ховаючи ножика, Михась помітив на короткому рукаві своєї майки блідозеленого павучка з маленькими клішнями, зовсім як у рака. Хлопчик підвів голову слідом за срібною ниточкою, що тяглася від павучка, і побачив над собою якесь зелене волосся. Довгі й короткі його пасма, розчесані вітрами, дбайливо промиті дощем, звисали з напівсухих гілок.

Михась уважно розглядав це волосся. І раптом на тій гілці, де зараз тільки нічого не було, побачив білку. Це було, мабуть, зовсім молоденьке звірятко, яке ще й у бувальцях не псбувало. Хвостик його зовсім не схожий на хвостики білочок, яких Михась звик бачити на малюнках.

Чорненькою намистинкою ока білочка оглянула цікавого хлопчика й спритно перебігла з гілки на стовбур.

— Тікаєш? А потім куди? — запитав хлопчик, коли звірятко було вже на вершечку. Але тут трапилось таке, чого він зовсім не сподівався.

Стрибнувши в бік від стовбура, звірятко полетіло вниз. Та, перше ніж Михась встиг злякатись, що білочка розіб'ється, вона розправила крила і, поволі спускаючись, полетіла через галявину до другого дерева.

Михась кинувся навздогін і побачив, що ледве вона вхопилась за кору стовбура сусідньої ялини, ті крила зникли. Звірятко знов стало сіренькою звичайною білочкою. Ось вона подряпалась на вершечок, стрибнула вбік. Хлопчик знову побачив крила. Вони так само раптово зникали, як і з'являлись.

Плутаючись у траві, Михась перебігав від одного дерева до іншого.

— Чекай, чекай! Не тікай так швидко! — гукав він, забувши про все на світі. Але, почувши свій голос, хутко опам'ятався і оглянувся навколо.

Не було ні озера, ні знайомого кедра, що під ним мати варила обід. Навкруг стояли великі дерева, широко розкинувши віти над кущами і травами. Внизу під ними ховались волохаті тіні.

«Заблудив», подумав хлопчик і, згадавши про компас, засунув руку в кишеню. Він думав, що компас покаже дорогу до мами. Але прилад лежав на долоні байдужий до всього. Його стрілочка навіть не ворухнулась. Хлопчик повертав компаса так і сяк. Ага, ось чому стрілочка мертва! Тут є збоку важілець! Його треба відпустити... Так само, як і в руках дяді Діми, стрілочка раптом здригнулась і стрибнула спочатку ліворуч, потім назад, тоді ще трохи ліворуч і зупинилась. Це Михасеві сподобалось. Там, куди показувала червоним кінцем стрілочка, дерева ніби розступились, і крізь них проглядали яскраво освітлені кущі.

Ступивши кілька кроків у тому напрямі, куди вказував компас, хлопчик побачив за кущами воду й пішов до неї. Над водою була невисока круча, а по ріці просто до Михася пливли два човни. В одному, упираючись жердиною в дно ріки, стояв якийсь дідусь у чудернацькій одязі, а в другому — хлопець, набагато старший за Михася, і дівчина, трохи менша від свого товариша. Дівчина тримала в руках якогось списа. Незнайомі були одягнені в короткі халати, облямовані гарною барвистою вишивкою внизу, з рясно вишиваним коміром.

Такого одягу Михась не бачив навіть на малюнках. Почувши незнайому мову, він подумав, що водій, мабуть, заблудився і на своєму швидкому глісері завіз їх у якусь невідому далеку країну, про яку не раз оповідав старший брат Едика.

— Треба татка знайти,— подумав Михась. Він поклав компаса у кишеню і сховався за кущем папороті.

В цей час заскрипіла галька. Хлопець у чудернацькому халаті підігнав свого човна кормою до берега, а дівчина, стоячи спереду, кинула вірьовку дідусеві в другий човен і слідом за хлопцем вискочила на берег. Дідусь прив'язав їх човна до свого і поплив далі. А хлопець і дівчина пішли просто до Михася.

Побачивши у них на поясах ножі, Михась позадкував до старої верби. Але на третьому кроці спіткнувся і впав. І раптом щось холодне торкнулось спершу до ліктя, потім до щоки. Михась повернув голову і скам'янів: просто перед його обличчям була велетенська гадюча голова. Сама змія — товста й величезна — звивалася під ним. Дівчина глянула і прожогом кинулась до Михася, який з переляку навіть не міг кричати.

— Не бійся! У гадюки зубів немає,— схвильовано сказала вона. Потім, побачивши, що наляканий хлопчик її не розуміє, схопила голову гадюки і притисла до своєї смуглявої щоки. Її чорні очі дивились на сплотнілого хлопчика.

— Вона не вкусить,— знову промовила дівчина.

А її товариш пояснив:

— Змія зовсім беззуба. Це полоз. Амурський полоз...

Хлопець допоміг Михасеві звестися на ноги і, обтрушуючи торішне листя та хвою з його штанців, додав:

— Люди, знаєш, скільки шукають отакого полоза і не знаходять. А тобі відразу, бач, як пощастило.

Потім він щось сказав дівчині, і та поклала гадюку собі на плече. Величезними строкатими кільцями полоз повис у неї на грудях і спині. Все ще боязко позираючи на нього, Михась запитав:

— Що ви з ним зробите?

— Одвеземо в живий куточок. У нас при школі... Там і їжак живе, і Пап Папич, папуга наш. Він навіть говорити вміє,— відповіла дівчина, як і раніш не випускаючи полоза.

— Справжній їжак? — повеселів Михась.

— Так... Зверху в голках увесь. І тільки на животі шерсть,— промовила дівчина, придержуючи полоза на плечі. Михасів тато, який весь час здалека стежив за ними, тихо повернувся й пішов до вогнища.

Михась розглядав полоза. Ось плазун підняв голову і, граючи бурими та яскравожовтими косими плямами потягся до корча, що стирчав поблизу. Але дівчина не пустила його і, розстебнувши халат, підперезалась полозом, ніби важким поясом. На її учнівській формі Михась побачив піонерський галстук.

— Ти піонерка?

Дівчина кивнула головою і показала на товариша:

— А він комсомолец...

Потім поправила поворозку біля своїх гостроносих капців з задертими вгору носками і запитала Михася:

— А де твої тато й мама?

— А звідки ви мене знаєте? — замість відповіді, спитав Михась, який встиг заспокоїтись.

— Тільки в колгосп принесли радіограму з глісера, ми з нею,— показав на дівчину її товариш,— та з дідушем Сану сіли в бат і сюди. Думали, що вас висадили на

березі озера. Тому дідусь і погнав туди обидва наші човни. А ми пішли навпростець, щоб швидше. Тепер треба якось покликати дідуса. Він, певне, чекає на нас...

— Не треба кликати. Татко з мамою там. Дідусь ваш їх знайде,— відповів Михась, радіючи, що вони знають дорогу. І, коли рушили, запитав: — Як вас звати?

— Його Хохолі, а мене — Гайчі,— сказала дівчина.

— А тебе?

— Михась. Михайло... А Едик залишився в дитячому садку. Він мені хіба ж такого ножика подарував! З шилом і пилочкою. Дивіться,— сказав Михась і засунув руку в єдину кишеню своїх штанців. Але там було порожньо.

— Загубив? — занепокоєно запитала Гайчі і зупинилась.

Михась мовчки хитнув головою. Сльоза потекла по щоці і впала на груди. За нею друга, третя.

— Нічого... В тайзі не загубиш. Тут, де впало, там і лежатиме. Через рік приходить і візьмеш,— заспокоював його Хохолі. А Гайчі віддала товаришеві полоза й побігла назад — на те місце, де вони зустрілись. Хлопці рушили за нею. Але нічого не знайшли. Оглянули кожну травинку, порахували свої сліди, вибрали найдрібніші гілочки — даремно...

3. Приїхали

Хохолі обійшов навкруги місце, де шукали ножика, і сказав:

— Тут хтось був, крім нас. Ось трава притолочена. Твій ножик у нього...

— Наші люди чужих речей не візьмуть,— сказала Гайчі, націлюючись своїм коротеньким списом в передчасно пожовклий лист ліщини.

— Але ножика нема...— зауважив Хохолі. А вона підняла спис над головою і кинула. Накресливши в повітрі пряму лінію, спис розірвав листок, уткнувся в землю і завмер. Михасеві це сподобалося.

— А дай тепер я...— попросив він.

— Ти не вмієш,— відказав Хохолі. Але Михась не повірив.

Що тут уміти? Спис неважкий. Гайчі дівчина і то вміє...

Він підбіг до ліщини, взяв списа, націлівся в сучок позеленілого від моху дерева і, перше ніж Хохолі чи його товаришка встигли щось сказати,— кинув. Спис пролетів два чи три метри і зарився в траву далеко від цілі. Михась пішов за списом, весь паленіючи від сорому. От зараз Гайчі засміється. Але вона не сміялась. А Хохолі взяв списа і спокійно пояснив:

— Острогою кидати в дерево не можна. Дивись... У неї залізний тризуб. На кінці кожного зубця зроблені гачечки. Вони відігнуті вбік і трохи назад. Це щоб рибу бити. Вона пливе під водою. А ти побачив — ррраз і єсть. Всі три зубці в рибу вгрузнуть, а назад ці гачечки не пустять. А якщо ти її в дерево заженеш, як витягти?

— Чия це острога? — запитав Михась.

— Моя. Хохолі колись давно зробив. Це зовсім маленька. А у нього є велика. Така, як у дідуся,— сказала Гайчі. Вона взяла у Хохолі острогу і подала Михасеві.— Нехай буде тобі. Назавжди...

— Вірно,— підтримав її Хохолі й додав: — Навчи його в омороці¹ плавати і рибу бити. А то з нього сміяться будуть, що нічого не вміє...

Доки вони дійшли до того місця, де Михась побачив білку, хлопчик дізнався, що Хохолі перейшов до дев'ятого класу, а Гайчі закінчила сім. А з полозом він так оговтався, що, коли підходили до кедра, під яким мама готувала обід, Михась взяв його в Хохолі й намотав круг себе — отак як Гайчі.

— Ой! — скрикнула мама.— Де ти взяв таке страховисько?! Кинь зараз же! Чуєш?

— Воно не кусає, мамо! — гукнув Михась, страшенно задоволений, що так налякав маму. І зовсім так само, як це робила Гайчі, притулив гадючу голову до своєї щоки. Але мама не заспокоїлась, доки Михась не віддав полоза Гайчі.

— А це в тебе що за палиця? — зацікавилась вона раптом.

— Це, мамо, не палиця. Поглянь... ось зуби у неї. Рибу убивати. Зубці гострі з кігтиками. Тому вона острога зветься...

---

¹ Оморочка — гостроносий човник для однієї людини, виводаний з цілої колоди.

— Не гострога, синочку, а острога,— поправила мама.

— Мені острогу Гайчі подарувала. Тільки в дерево нею попадати не можна.

— Едик тобі подарував ножика. Дядя Діма — компас, щоб ти в тайзі не заблудив. А Гайчі — острогу. Все тобі та тобі. Не можна ж, Михайле, тільки одержувати подарунки. Якби я була тобою, обов'язково подарувала б Гайчі щось хороше. Ну, хоча б заводну пташку,— сказала мама. Михась похнюпився. Він і сам уже думав про це. Та... що поробиш? Весь час його заводна пташка, що вміла клювати й перестрибувати з місця на місце, була в кишені. І — немає...

— Я її загубив... Разом з ножиком,— признався хлопчик, спостерегаючи, як Гайчі ховає полоза в наспіх зшити з картатої хустки торбину.

— Де загубив? — поцікавився дідусь Сану, що розмовляв з татком. Потім вислухав розповідь Хохолі і промовив: — Ножик вважати треба зомое-іні, вкраденим. А хороші люди зомое-іні не можуть. Виходить, в тайгу потрапили погані люди. Старий Сану знає: поганих людей в цих місцях давно немає.

Дідусь Сану хотів іти шукати сліди «поганих людей». Але Михасеві тато й мама заспокоїли його й запросили обідати. По обіді почали збиратися, вкладати речі в два бати.

Бат — це тупоносій, видовбаний з колоди човен. Михась з цікавістю оглядав його тонкі, гладенько вистругані борти та трохи задерту догори широку дошку, яка стирчала в бата попереду, врівні з дном.

— Як вона прибита, що гвіздків не видно? — запитав Михась, водячи пальцем по різьблених візерунках, які прикрашали незрозумілу снасть.

— Її вирізують разом з батом з тієї ж колоди,— пояснив Хохолі.

— А нащо вона? — невгавав хлопчик.

— Потрапимо на пережат, побачиш,— лаконічно відповіла Гайчі, старанно заливаючи з чайника рештки необхідного вже багаття.

Та ось речі розміщені в обох батах. В більший сіли дорослі, в менший — діти. Дідусь Сану наказав онукові плисти за ним і погнав свою посудину з озера на ріку. Виявилось, що гнати бат проти течії дуже нелегко,

Хохолі впирався тичкою в кам'яне дно і метр за метром, з великими зусиллями, рухав бат вздовж берега.

Михась спочатку стежив за перекатами або розглядав різнобарвні камінці під водою. Потім схилився на сусідній чемодан, покритий ватяною ковдрою, і заснув. А коли прокинувся, сонця вже не було видно. Бати давно залишили велику ріку і тепер порівняно легко посувались маленькою річкою біля самого берега. Вдалині, за лісом, громадились сині сопки.

На березі росли високі дерева. З деяких була здерта кора, скільки можна сягнути рукою.

— Хто здер кору? — запитав Михась. Гайчі стала пояснювати, що це кора оксамитового дерева. Та Михась нічого не второпав... Курточка оксамитова у нього є. В чемодан мама поклала. А про оксамитові дерева він не чув ніколи. Може, це Гайчі з нього кепкує?..

Довго роздумувати йому не довелося. В лісі показались нові рублені будинки. А на фоні сопок, що поступово зникали вдалині, здіймалися в небо дві радіощогли.

— Приїхали, — сказав Хохолі, пристаючи слідом за дідусем до берега, недалеко від горбатого містка через річечку.

— А де ж школа? — запитав Михась, вилізаючи на берег, засипаний до блиску обкатаною галькою.

— Там далі... За крамницею, біля радіостанції,— відповів Хохолі.

На березі зібралось багато дорослих і дітей. Більшість була одягнена в такі ж коротенькі халати, як Гайчі та Хохолі. На перший погляд всі ці люди здавались дуже схожими один на одного, і Михась боявся, що серед них загубить своїх нових товаришів.

Раптом від гурту дітвори відокремився білоголовий, засмаглий хлопчик і підбіг до Гайчі. На зріст він був такий, як Михась. Його хитре личко було всипане великим рудим ластовинням.

Глянувши на Михася, він посміхнувся, не розтуляючи губ, і показав іграшковий глісер, що сяяв срібною фарбою.

— Я на справжньому їхав,— сказав йому Михась.

— А це мені Гайчі від бабусі привезла,— відповів хлопчик, твердо вимовляючи «р».

— Дивись, Михайле... Он, під білою бляхою, школа. А за радіостанцією — лікарня. Там наш батько працює,— сказала Гайчі, кладучи вільну руку на плече хлопчикові.— З глісером — це Олег, мій братік.

Олег Михасеві не сподобався. І школа також.

Цілісінький рік він мріяв про чотириповерховий бу-

динок з мармуровими сходами і раптом — звичайний рублений дім під якоюсь там білою бляхою...

Але побачити шкільний будинок зблизька Михасеві того дня не вдалось. Відведена їм квартира містилась в просторому світлому будинку, також рубленому, але оштукатуреному зсередини. Стояв він осторонь, в кінці вулиці, видно, прокладеної зовсім недавно. Коли вони ішли туди, Михась побачив страхітливого жебрака, який поволі шкандибав на кривих ногах звідкись із тайги, що починалася в кінці вулиці. На ньому було щось схоже на короткий халат, пошитий з клаптиків риб'ячої шкіри різних кольорів. Такі ж точнісінько, але ще брудніші, вузенькі штани були стягнуті під коліньми ремінцями з сирої шкіри. На ногах у жебрака були розбиті ули, з яких стирчала суха трава...

Незвичайність враження довершувала брудна коса, що теліпалась на спині, звисаючи з-під зробленого з березової кори гостроверхого капелюха.

Коли ця постать зупинилась, щоб пропустити нових учителів, Михасева мама не стрималась і подала йому десять карбованців. Жебрак простяг ще зовсім не старечу руку, і Михась побачив на ній безліч персів та браслетів.

— Сагди асаса¹, — промимрив незнайомий, сховавши свої гострі очі під припухлими повіками, і поклав подану йому десятку кудись у засмальцьовану пазуху.

— Хто це? — запитав Михась у Хохолі.

— Удзулю, — відповів той.

— Який Удзулю?

— Його так звуть. Інакше ніхто не називає, — відказала Гайчі.

Михась довго дивився на жалюгідну згорблену постать Удзулю, а той все хитав головою на знак подяки, аж доки приїжджі не зникли в сінях.

---

¹ Сагді асаса — велике спасибі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

СТОРІНКИ МИНУЛОГО

1. Недавнє...

Закінчивши сьомий клас, Гайчі стала збиратись в обіцяну їй зимою поїздку до бабусі. Цього разу вона їхала зовсім як доросла. Мати тільки провела її на станцію і допомогла сісти у вагон. Правда, Гайчі їхала без пересадки, і бабуся зустрічала її біля самих сходів вагона, але цілих три дні й дві ночі вона була цілком самостійною.

Збираючись у дорогу, вона, крім шкільного табеля, взяла для бабусі два своїх малюнки, скопійовані олівцем з «Родной літератури», і вишиту в час січневої перерви салфетку.

Бабуся довго цілувала її чорноволосу голівку і крадькома втирала сльози. А потім, коли дівчина з торішніми подружками побігла десь на річку, бабуся запросила до себе свого сусіда-вчителя, такого ж старого, як вона сама, і показала йому роботу Гайчі. Закінчилося все це тим, що перед від'їздом дівчини бабуся пішла з сусідом до міста і повернулася тільки надвечір. Старий учитель приніс і поклав у бабусину скриню невеликий

плескуватий ящик з полірованого світлого дерева. На ньому був замочок з наперсток завбільшки.

Коли бабуся збирала речі, які Гайчі мала взяти додому, вона поклала той ящик на саме дно чемодана, а ключик закинула в піч.

— Але як же тато його відімкне? — здивувалась Гайчі.

— Йому гостинець. Нехай він і ключ знаходить. Не журись, додумається, що й до чого,— відповіла бабуся.

І дома дівчину чекав чудовий подарунок.

Переступивши поріг кімнати, вона побачила на верхній полиці етажерки невелику чорну шкатулку. Передню стінку її прикрашав хитро сплетений орнамент, виписаний надзвичайно тонко. А на кришці зверху була намальована яскравими фарбами трійка баских коней.

Стояла шкатулка на її стареньких, ще дитячих п'яльцях, і тому Гайчі подумала, що шкатулка куплена їй — і не помилилася. У куточку на внутрішній стороні кришки чітким рівним почерком тата було написано: «Гайчі Захарівні Сомовій» і дата. День її народження, котрий вона зустріла у бабусі. Шкатулка була наповнена нитками різних кольорів і відтінків.

— Подобається? — запитав батько.

— Дуже подобається... Велике тобі спасибі,— радісно відповіла Гайчі. Вона оглянула все, що було в шкатулці, і, раптом, згадала, що і в неї ж є подарунок для батька.— А я тобі теж привезла щось. Потанцюй, віддам.

— От хитра! — обурився батько.— Я ж тобі шкатулку так віддаю.

— А ти не сперечайся,— категорично заявила дочка, ледве помітно спіткнувшись на літері «р»,— без танцю навіть з чемодана не дістану. Потанцюй, а потім ще і слюсарювати будеш. Бо ключ від того, що я привезла, бабуся викинула...

— Хай буде так,— відповів батько. Він подав матері гітару й став у позу хвацького танцюриста. Мати почала грати гопака, а потім перейшла на вальс. Тут батько спіткнувся і, смішно тягнувши ногу, прошкандибав до стільця.

— Пожалій, дочко. Зовсім на ногу ступити не можу. А хто ж мені тут допоможе?

— Гаразд, одержуй! — милосердно промовила Гайчі і подала бабусин ящик.

— Дякую. Але тепер держись,— сказав батько, оглянувши привезене.

— Чому? — здивувалась Гайчі.

— По-перше, слюсарювати я не буду, бо ящик незамкнутий. А по-друге, танцювати тепер будеш ти. І не раз. Спочатку відтанцюєш мені за гопак. А потім за те, що привезла. Цей ящик — тобі...

— Як мені?

— А ось так...— відповів батько і, знявши замочок, підняв кришку.

Це був етюдник. Палітра, пензлі, чудовий набір олійних фарб! Гайчі таке й не снилося. А крім того, в чомодані були ще й дві плитки пластиліну.

Від радості на смугляву щоку дівчини викотилась сльоза.

— Чого ж ти плачеш? Це тобі бабуся подарувала за твої малюнки...

— Мамо, а чому в тебе, в тата і в бабусі імена російські... а я — Гайчі? Та й не схожа я ні на вас, ні на Олега...

— Бо ти вдалась у мою бабуся. А Олег — у батька. Моя бабуся була татарка. Звалась, як і ти, Гайчі. Про не я тобі коли-небудь розповім. А зараз давайте обідати...

Батько, ніби трохи зняковівши, заговорив про інше:

— Бабуся хоче, щоб до другого приїзду ти й малювати фарбами і ліпити навчилась. Зможеш?

— Хіба я знаю! Буду старатись,— посміхнулась Гайчі.

А батько, ніби злякавшись її посмішки, розломив плитку пластиліну і став швидко м'яти його своїми міцними сухорлявими пальцями...

Ні, колишньому військовому лікареві Захарові Кіндратовичу Сомову ніколи не забути лікаря Закіра Касимова, що з ним він пройшов від Курської дуги до берегів Сули. А коли переправляли поранених через Сулу, розривна куля поранила Закіра в живіт.

— Не втішай мене, теско... Хіба я не знаю сам, що з цим не живуть? Гайчі мою шкода — доньку... Жінка вмерла — що з нею буде?.. Батько в мене старий, хворий.

Спітніле обличчя Закіра пожовкло. Ніс загострився. Перемагаючи біль, він добув з нагрудної кишені гімнастюрки партквиток і фотокартку немовляти.

— Візьми, друже... І прошу тебе, теско... дуже прошу... коли повернешся з війни, забери собі мою доньку. Обіцяєш?

— Клянусь...— тільки й зміг відповісти Захар Сомов.

— Я вірю, друже... вірю,— трюхи гаркаво промовив Закір. Потім глянув у високе небо Полтавщини і тихо додав: — Доки виросте, нехай про мене нічого не знає... Збережи тільки її ім'я. Так звали її матір...

Перед ранком Касимов помер. А через два місяці дружина військового лікаря Сомова надіслала довгождану відповідь на його листа.

В конверті була її фотографія з немовлям. На звороті короткий напис: «Віра й Гайчі Сомови».

— Хороша в тебе бабуся, Гайчі. Розумна...— сказав батько.— Тепер ти повинна вчитись малювати.

Він підхопив Гайчі на свої міцні руки і, мов маленьку, поніс у другу кімнату, до столу, вже накритого на обід.

— А можна мені поділитися пластиліном з Хохолі?— запитала Гайчі.— Він вирізує просто з дерева. А ліпити, я думаю, легше...

— Звичайно! — відповів батько, садовлячи її на табуретку.

2. Забуті намети

Гайчі поклала етюдник на стільці біля свого ліжка і лягла відпочити. Та заснути не могла. Все думала і думала. Спочатку про бабуся. Потім про її старого сусіда-вчителя. Але ж бабуся батькова. А от з маминої рідні вона не знає нікого. Дівчинці здавалось це дивним і несправедливим. Йї так хотілося якомога більше взнати про мамину бабуся, про прабабуся Гайчі, на котру вона схожа і чие ім'я носить.

— Мамо, у нас немає й маленької фотокартки твоєї бабусі?

— Відпочивай, дочко... Спи. Тоді прості люди й не чули про фотографію,— відповіла мати з сіней і кудись пішла. А Гайчі встала, взяла дзеркало і, сховавшись під ковдру, почала старанно розглядати своє обличчя. Але це їй швидко набридло. Вона показала своєму відображенню язика, засунула дзеркало під подушку і відвер-

пулась до стіни. Портрет прабабусі уявити не вдалось. Нехай вона розпитає про неї батька під час прогулянки.

Часто вечорами вони гуляли на берегах річечок, що зливались за стійбищем, іноді заходили далеко в тайгу. Батько завжди розповідав їй щось цікаве. «Так і зроблю,— вголос вирішила Гайчі.— Сьогодні ж розпитаю...»

Вона ще раз вилізла з-під простині, навшпиньки підійшла до свого столу, взяла папір та олівець. А через годину, коли мати підійшла до її постелі, Гайчі, розсипавши по подушці чорні коси, міцно спала. З-під подушки стирчав краєчок дзеркала і аркуш паперу. Олівець валявся долі.

Мати обережно підняла край подушки і прочитала: «Піти сьогодні ж на прогулянку і розпитати батька...» Далі — ціла анкета запитань про її родичів, яких мати, що росла в дитячому будинку, сама ніколи не знала...

— Невгамовна ти моя...— прошепотіла вона. Потім обережно поцілувала дівчину, поправила край простині і пішла в лікарню до чоловіка.

Прокинувшись, Гайчі не відразу зрозуміла, ранок це чи вечір. Та ледве її погляд упав на килимок з лелеками, що висів на стіні, вона раптом пригадала все. Нашвидку перечитала ще раз приготовані для батька запитання, порвала папір, поставила на місце дзеркало, умілась і виглянула у вікно.

Батько з матір'ю біля сарая наливали водою порожню діжку з-під огірків. Батько був у черевиках і в легкому костюмі на зразок лижного, з синього сатину. Так він завжди одягався, ідучи в тайгу.

— Тату, і я з тобою? — запитала Гайчі, радіючи з такої нагоди.

— Можеш...— стримано відповів батько, виливаючи останнє відро.

Сонце сховалось за величезну хмару. Тінь від неї лягла на тайгу, міцно вмостившись у кожнім куточку та ніби сподіваючись, що веселе проміння ніколи не розіб'є прохолоди затінків золотими, яскравозеленими плямами.

Велично мовчала загадкова тайга. Гайчі не хотілось порушувати напоєної сотнями лісових пахошів тиші. Скучивши за тайгою, дівчина жадібно оглядала все навкруги й мовчала. Вони йшли по мокрій рівнині між

велетенськими модринами, продирались крізь гущавину повзучих ліан і папороті, що здіймалась віялами над головою.

Тут Гайчі ще ніколи не доводилось бувати. озброєна палицею та ножом, що висів на поясі в шкіряних піхвах, вона спритно перестрибувала через повалені дерева, відшукуючи то небачені раніш лишайники і мох, то дивовижні гриби на пеньку якогось давно струхлого лісового велетня. Про свої запитання вона зовсім забула. Її тривога зникла. Навколо була рідна тайга, така хороша і завжди нова...

Лісова низина лишилась позаду. Вони почали підійматись на спадисте узгір'я. Під ногами стало сухіше. В траві шаруділа стара хвоя і незопрілий торішний лист.

Слідом за батьком Гайчі обійшла невеликий кущ бересклета і зупинилась. Перед нею на маленькій галявинці серед височезної незайманої трави здіймалися два сліпучобілих намети з березової кори. Видно було, що багато років простояли вони під сонцем; дощами та хуртовинами.

Навкруги — жодних слідів людини. Густі високі трави, мовчазні дерева і ці намети з березового лубу на трухлявих жердинах...

— Що це, тату?

— Так одразу, дочко, розповісти важко...— відповів батько, заходячи з другого боку. Гайчі ступила кілька кроків за ним і побачила, що намети мають тільки два схили і нічим не накриті з причілків. Під одним з них на сірій латочці голої землі стояли старі нарти, лежали рештки рибальської сіті і якийсь мотлох.

— Тут жили люди? — знову запитала дівчина.

— Ні, Гайчі, тут не жили... А давай подивимось під другий намет.

Спочатку Гайчі здалося, що під другим наметом нема нічого. Та потім вона розгледіла щось схоже на футляр, в якому носять окуляри, тільки величезний, більший за людину. Почорнілий, з розколинами, він, мабуть, колись був зроблений з цілого дерева, на добрих два обіймища. «Футляр» лежав просто на землі.

Коли Гайчі оглянула все це, батько показав їй на суцідне дерево. Воно давно всохло, й навіть кора у нього в багатьох місцях повідпадала. В розсохах, високо над

землею, стримів такий самий довбаний «футляр», тільки не більш метра завдовжки...

— І то таке саме? — запитала Гайчі.

— Так. Це також домовина...

— А хто ж в них?

— Про це, дочко, треба довго розповідати...

— Я тебе дуже прошу, тату... розкажи.

— Тоді слухай...

3. Чому не люблять Удзулю

— З прадавніх часів, Гайчі,— почав оповідати батько,— по цих місцях кочували люди, що називались тази, або удеге. На одному місці вони зупинялись недовго. Взимку на нартах, запряжених собаками, влітку на баті чи в оморочці поневірялись по протоках рік, по долинах гірського кряжа Сіхоте-Алінь. Полювали на соболя, білку та видру. Зимою ходили на диких кабанів і ведмедів, били ізюбра, сохатого¹. І хоч на тисячу кілометрів навкруги стелилась багатюща тайга— голодно жилось бездомним мисливцям-удеге. Так, дочко. Дуже голодно. Адже колись удегейців не захищали ніякі закони. Не віриш? — запитав батько і, ніби підшукуючи слова, замовк. На чоло йому набігли гіркі зморшки. Гайчі мовчки дивилась на нього широко розкритими очима.

— В нашому стійбищі ще й тепер живуть свідки торгівлі людьми. Вони пам'ятають, як у батьків віднімали дітей.

— Як же це можна? — злякано запитала Гайчі.

— Було можна. Нікого ці землі не цікавили. Що тут робиться, не знав ніхто. На Сахаліні хоч каторжне начальство було. А тут ніякого. Приб'ється сюди якийсь пройдисвіт чи душогуб з Китаю чи Маньчжурії,— і він тут можновладний цар і боґ. Назветься було купцем такий кровопивець, захопить цілу долину ріки з верху до низу з усіма розпорошеними по немірній тайзі

---

¹ Сохатий — лось. Прозваний так, мабуть, тому, що його гіллясті, широкі, наче лопата, роги скидаються на старовинну соху.

людьми і грабує. Не збере йому мисливець соболіних шкурок, скільки він загадає,— відбирає в нього дітей і дружину. Продає в неволю. А то ще й самого мисливця скалчить, щоб інші боялись. Отак, доню, жили колись удеге. Не знали ні землеробства, ні скотарства, харчувалися тільки рибою та дичиною. Рибу частенько їли сирю, без солі. Бо сіль привозили купці. А з цими грабіжниками краще було не знатись.

— Не диво, що удегейців залишилось так мало,— зітхнула Гайчі.

— Правда твоя, дочко. Бо ж не тільки дорослих, а навіть дітей з самого їх народження закони шаманів прирікали на смерть. Чи лютує над тайгою пурга, чи беруться люті морози, а чи ллють безупинні дощі — все одно жінка мусила родити дитину в наметі з кори, який будували далеко від юрти. До неї ніхто не мав права підходити. Приносили тільки дрова й сире м'ясо чи рибу, та й ті просовували в дірку в корі. Приносити готову їжу або подавати якусь допомогу вважали за великий злочин. Жінка, що ввійшла до намету, могла вийти з нього лише з дитиною. Коли ж вона не виходила, її знаходили мертвою і ховали... Тобто видовбували отаку, як ми бачили, домовину і, поклавши в неї померлу, ставили просто на землю. Якщо ж помирало немовля, його домовину підвішували на дереві, бо вважалося, що як поставити її на землю, то в його матері більше ніколи не буде дітей... А поруч ставили другий намет. Під нього клали рибальські снасті, нарти і навіть забитих собак. Вірили, що померлому все це потрібне...

Батько знову замовк. Шелестіла трава під ногами. Потріскували сухі гілочки. За ними слідком, ніби проводжаючи, перелітала з куша на куш синиця.

Гайчі чекала. А батько закурив цигарку, сховав обгорілий сірник під денце сірникової коробки і продовжував:

— Якщо матері вдавалося вижити самій і залишалося живе її немовля, народжене на тридцяти-сорокаградусному морозі, вона, зігріваючи його своїм диханням, на грудях, під халатом з риб'ячої шкіри, приносила в юрту. Для нього шили шкіряний мішечок, насипали туди перетертого трухлявиння уссурійської тополі і клали в мішок немовля так, що зверху залишалося тільки личко. Оце було немовляті замість ковдри й пелюшок,

А коли наперекір усьому дитина виживала, то в тринадцять—п'ятнадцять років її підстерігала тепер вже зовсім знищена лікарями страшна хвороба. Починали боліти і опухали залози шиї. Шия вкривалась виразками з яких весь час витікав гній. Згодом на їх місці з'являлись шрами. Людина не могла повертати шию. А коло старих рубців раз у раз відкривалися нові болячки. Туберкульоз і віспа косили удегейців.

В тайгу приходили різні зайди. Нацьковували один рід на другий і, користуючись ворожнечею, грабували. Приїде купець в тяжкий зимовий час. Привезе горілки, дасть в борг торбину чумизи чи борошна. Потім роками забирає дорогі шкурки соболя й видри, хоч борг давно вже сплачено.

Батько йшов не поспішаючи. Іноді він спирався на палицю чи розгрібав нею траву. Аж ось він постукав кінцем палиці об щось тверде. Гайчі глянула на траву і побачила оленьчий ріг. Красиво розгалужений, вже посірілий від довгого перебування під сонцем та дощами, він один лежав у траві. Другого не було.

Дівчина зупинилась.

— Можеш узяти. Він чистий. Його скинув плямистий олень, або олень-квітка. Він скидає роги кожної зими. Потім весною вони знову відростають.

Гайчі взяла ріг і спробувала різонуть його ножем.

— Міцний? — запитав батько. — А коли відростав, був укритий шкірою і налитий кров'ю. Такий олень з молодими рогами називається пантач. Його роги-пант — дуже дорогі. З них виробляють ліки...

— У нас в тайзі, куди не глянь — усе потрібне, все дороге, — сказала Гайчі.

— Так, дочко... А от люди тут не мали ніякої ціни. Вони були потрібні лише для того, щоб було кого грабувати... Не тільки школи тут не було — серед удегейців не було жодної письменною людини. Тому й залякував їх, хто хотів. У кожного роду був свій закон. Свої визискувачі. Рід від роду жив далеко, відгороджений горами та протоками. І не раз траплялося так, що роди, які ворогували між собою, заражали один одного чорною віспою, а тоді вимирали сотні людей. Коли приходила в юрту хвороба, кликали шамана. Шаман одягав на обличчя потворну маску, прикрашав себе зубами й пазурами хижих звірів, обвішувався різними шкурами, брав

у руки бубон з брязкальцями — і починав стрибати, вити, скреготіти зубами, ніби відганяючи злих духів. За це він, звичайно, брав добру плату. А пошесть блукала від юрти до юрти. Хто не міг кинути все і втекти далеко в сопки, доки він ще не заразився — той умирав. Іноді здичавілі собаки ще довго стерегли трупи своїх господарів біля порожніх юрт...

Гайчі йшла поруч. Тепер вона зовсім не звертала уваги на те, що діялось навкруги. А тато помовчав трохи і запитав:

— Ти знаєш батька голови колгоспу?

— Безрукого Кансі? Знаю. Старий такий...

— Ну, так от цей Кансі замолоду був чудовим мисливцем. Мандрував він на верхньому рукаві одної з приток нашої ріки, далеко від цих місць. Більше від нього ніхто не добував соболя й видри. Але обережний був. Ніяк не міг обдурити його купець Ча-фу, що грабував усіх мисливців у тих місцях. Тоді купець підробив борговий запис на ім'я померлого батька Кансі і став вимагати хутро «по закону». Пограбував Кансі раз, удруге. А після того мисливець кинув свою річечку і забрався аж за третю сопку. Дізнавшись про це, купець наказав своїм наймитам привести стару матір Кансі, прив'язав її до сосни і звелів обкласти сушняком. Він знав, що Кансі неодмінно прийде рятувати матір. Та й іншим наука буде. І Кансі прийшов до нього з багатим викупом...

— Таки приніс? Ну й що, це допомогло?! — обурилась Гайчі.— Хіба вовка задобриш?

— Це правда, доню, що не задобриш. Ча-фу звелів прив'язати Кансі до сусідньої сосни і на його очах спалити матір. А потім мисливця поклали в один з батів купця і повезли по ріці вниз... Було це перед самою революцією. Потім почалась громадянська війна. Приходили сюди хунхузи і японці. Вимагали пушнину, грабували, розстрілювали. Потім їх прогнали партизани. Почалося інше життя. Минув час, і в тайгу приїхав лікар. Разом з ним прибули й інші росіяни. Вони привезли сюди багато борошна, цукру, масла, тканин і медикаментів. Відбулися збори всіх удегейських родів, які досі ворогували між собою. Мисливці почали потроху збиратися на те місце, де тепер стоїть наша школа. Стали будувати юрти. З того часу тут виникло стійбище.

Гайчі намагалась не пропускати жодного слова. А коли батько знову замовк, вона почекала дві-три хвилини і, згадавши, як злякалася колись на цьому місці старого жебрака, запитала:

— Чекай, тату, а що такого зробив жебрак Удзулю? Чому його всі не люблять?

— А от чому: це сталося якраз тоді, коли удегейці вперше зібралися на місці теперішнього стійбища. Шамам і родовим князькам дуже не подобалось те, що Радянська влада збирала розпорошених удеге в одне місце. Тоді стара шаманка Бумбу, дочка дісамані — старшого шамана — домовилась з своїм сином Удзулю і пішла шаманити в найбіднішу юрту батька Юе. Раптом туди прибіг Удзулю. Він весь тремтів, наче з переляку, не міг сказати й слова. Бумбу кинула шаманити і почала розпитувати сина, що з ним трапилось. Удзулю мовчав і трусився. Тоді стара шаманка взяла казан, налила в нього води, занурила в неї руку і зашепотіла. Це вона просила воду показати, хто скривдив її сина. Потім Бумбу взяла тріску і кинула її в казан. А треба сказати, що вона вміла так кинути, що кедрова тріска, яка звичайно плаває на поверхні води, ставала сторч. Так трапилось і цього разу. Всі, хто був у юрті, зблідли і затулили обличчя руками. Скільки разів вони чули, що так буває тільки тоді, коли десь поблизу є чорт. Після цього шаманка Бумбу стала випитувати в тої тріски, в якому образі чорт прийшов до них. А рано-вранці на косі знайшли мертвим першого лікаря, що приїхав до удеге. Його хтось заколов. Тієї ж ночі на острові вбили вчителя, який не встиг навіть добратися до стійбища. Незабаром чиясь куля обірвала життя ще двох учителів. Але в стійбище прийшов ще третій вчитель. Він пробрався на лижах зимою через он той перевал, — показав оповідач на далеку сідласту гору. — Знаєш, хто його привів? Той самий Кансі, чию матір замордував купець Ча-фу! Тої зими тут було вже п'ять учнів. Вони кочували по тайзі разом із своїм учителем. А через рік Кансі разом з учителем та його першими учнями зуміли переконати старшин родів, і на березі вирости перші рублені стіни... Так з'явилась школа-інтернат. Навесні біля школи було збудовано ще три зруби. І якщо запитати старенького Кансі, він може розповісти, коли й хто після кого зажив осіло...

Гайчі з батьком вийшли на берег ріки. За дзеркалом

води, в якій відбилися золоті смуги заходу сонця, лежало стійбище. А за покрівлями, тинами і городами здіймалися одна за одною вершини сопок, помалу втопаючи вдалині.

Батько мовчав. Мовчала і Гайчі. Розпитувати про бабусю їй уже не хотілось. Те, що дві години тому здавалось дівчині таким важливим, тепер наче поблідло й відійшло кудись назад. Яка ж дика й страшна була ще так недавно її любима тайга!..

— А чого в Кансі одна рука? — раптом згадала Гайчі.

— В громадянську війну позбувся,— відказав батько.— Опинившись в баті купця Ча-фу із зв'язаними руками, він вночі перегриз ремінь і втік. Але до своєї юрти повернутися, звичайно, не міг. І подався в Сучан на шахти. Потім він партизанів з робітниками Сучану. Бився за Радянську владу..

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ЮЕ НЕ ДОДЕРЖАЛА СЛОВА

І. Хто ти, хлопче?

...Звідки взялося стільки черемхи? Цілі хащі! Густа, переплетена віттям і вся буйно розквітла зібраними в довгасті грона білими зірочками... Вона напоїла лісові нетрі солодким п'янким духом. Аж голова від нього йде обертом...

Кіді намагається підійти до молоденького стрункого деревця, вкритого зеленою наміткою першого листу та білим шумовинням квітів. Але старий корч простягає до неї чорну лапу і несподівано боляче шарпає. Дівчина відсахнулась убік і, продершись крізь обвислі віти темнокорої верби, звернула до білопінної черемхи. Раптом зашелестіли кущі. Вона повернулась і побачила старого рогатого лося. Це ж той самий, за яким Кіді стежила торік на озері. Могутній красень високо підняв кудлату голову і, ніби розчісуючи рогами переплетені кущі, йшов просто до неї. Ніздрі лісового велетня роздулись, рогата голова похилилась: звір був готовий до бою. Куди тікати? Кіді боязко відступила назад і притислась спиною до стрункого стовбура черемхи. Лось

зупинився, запитливо покрутив головою, потім обнюхав дівчину і незадоволено пішов геть. За ним гойдалися кущі, під ногами тріщав повалений сушняк.

«А що, як повернеться?» думає Кіді і, намацавши ногою пень старої черемхи, від якого виросло молоденьке деревце, вилазить на нього, ще тісніше притискається спиною до стовбура. Тепер їй добре... Над головою гойдаються липкі прозорі листочки, п'ярко пахнуть квіти. Між ними забриніла невидима бджілка, наче подих травневого вітерця торкнув басову струну віолончелі... І у відповідь у серці Кіді теж затремтіла якась струнка, тужлива й ніжна-ніжна... Тільки б не повернувся розгніваний лось, дав би дослухати, зрозуміти...

І тут Кіді здалося, що головне не пісня, а те, що вона знову бачила лося. Чому він заблукав аж сюди? Хто його сполохав?

Вона хоче йти назирці, але не може. Її увагу привертає великий бутон, що здіймається вгору на товстій зеленій ніжці. Він трохи вже почав розпускатись, перетворюючись у вогнисточервону чашечку квітки. Та це ж її улюблена сарана, лісова суперниця лілеї, що росте з козацького серця... Як про це було написано?

Поміж трав, на узліссі отім,
Де ручай гомонить, мов струна,
Шовесни у вінку вогням
Дивовижно цвіте сарана...

Кіді силкується пригадати баладу про козака, який, шукаючи нових земель, дійшов аж до жовтих амурських хвиль і помер у засніженій тайзі. Друзі поховали його до весни під снігом, на горбі між березами. А навесні з гарячого серця виросла квітка... Ось вона вже розпустилась перед Кіді. Вогниста, ніби осяяна сонцем, свіжа кров. Темночервоний метелик з перламутровосиніми плямами на крильцях в'ється над нею. Але на квітці сидить волохатий джміль, і метелик вибирає собі інше місце, де б спочити. І замість того щоб іти по сліду лося, Кіді простягає руку вперед. Метелик сів на руку. Розкинув крильця. Гріється... Як хороше сьогодні в тайзі!

Кіді хоче простягти другу руку, торкнутись пальцем золотого пилку на крильці метелика, та рука не слухається. Дівчина повертає голову, і... не бачить руки... Так, її немає. Вона стала молоденькою гілкою. Її вкриває сріблястосіра запашна кора черемхи. Та це анітрохи не

збентежило дівчини. Вона оглядає себе і не пізнає ні біленької своєї кофтини, ні чорної спіднички. Їх немає. Вони стали стовбуром черемхи. Тепер і метелик сидить на гілці черемшини. Біля нього в'ється другий. Складає і розкладає барвисті крильця, миготить то згори, то збоку. А Кіді знову слухає чарівну музику свого серця і сама радіє рясному білому цвітові свого молодого віття.

«Як гарно бути черемхою,— думає вона,— як гарно!.. Тільки стояти б отак десь над земпу¹, щоб змогла бачити всіх лосів зрання і ввечері...»

Сонце підбилось над сопкою і, повернувшись до півдня, заховалось за старезним кедром. Кіді-черемха повертає голову до сонця і раптом бачить жар-птицю. Так, жар-птиця летить просто до неї, засліплює очі. Кіді підставляє гілочку — хай спочине дивовижна гостя... От-от відчує помах крил, дотик золотих лап чарівного птаха. Але ні, жар-птиця десь зникла. Зате перед нею з'являється він... Той самий, кого вона бачила над озером...

«Хлопче, хто ти?» хоче запитати Кіді, але нема голосу. І тут вона з жахом пригадує, що стала черемхою. А він проходить повз неї, не торкнувшись навіть гілочки. Міцний, кароокий, з золотим чубом. Пройшов, не глянувши. Вона хоче покликати його, зупинити. Та він ховається за стовбуром старого осокора. Сонце гасне, і от десь поблизу лунає постріл...

«Хлопче, хто ти?» запитує Кіді й... прокидається.

В кімнаті тихо. В ранкових сутінках швидко цокає годинник на столі. В сусідній кімнаті зітхнула бабуся. А мамине ліжко вже порожнє. Вона, мабуть, десь на фермі. Кіді встає, відкидає зашпuku на вікні і штовхає раму. Відчиняючись, рама б'є по лапатій сосновій гілці, що простяглася до вікна. З неї сиплеться роса. Сонце ще не сходило.

— Ти спала б, дочко,— каже мати, нечутно з'являючись на порозі.— Хіба легко за добу аж звідки прибігти...

Кіді покійно, як маленька, знов лягає в ліжко і щільно вкривається ковдрою до самого підборіддя. Мати виходить на кухню і починає поратись біля плити.

---

¹ Земпу — тиха протока, куди приходять на водопій та поласувати водоростями лосі, ізюбри та інші тварини.

Щоки Кіді палають, серце б'ється часто-часто. А з вікна лине легка прохолода, напоена вранішнім туманом.

Дівчина повертається до вікна спиною і міцно заплющує очі. Але заснути не може. Вже навалились думи, спливли спогади... Перш за все — хто стріляв? І як що чемодани, що їх Кіді знайшла біля протоки, належать тим, що стріляли, то який зв'язок між ними і Юе?.. Чому ті чужі пливли її старим батом?

А найгірше те, що лосів вона так і не бачила. Вся її подорож була марною. Лосів розполохали якісь чужі люди — може, навіть оті хлопці.

Кіді пригадала, як кілька років тому, коли вони закладали при школі першу дослідну ділянку амурського винограду, її однокласник, тоді ще зовсім малий піонер Еофу, сказав:

— Дикий виноград і так у тайзі не переведеться ніколи. А от звірів щороку меншає...

— Ой, правда,— жартома підтримала його Тоня.— Давно треба приручати тигрів, щоб були свійськими.

— Не тигра, а лося,— сказав Еофу.— Чому не можна приручити лося, ізюбра чи кабаргу¹? Вони сотні років живуть у тайзі поруч з людиною. А ми тільки й уміємо, що стріляти в них...

Дуже тоді сподобалась дівчатам ця думка Еофу.

— А як це зробити? — запитала Тоня вже цілком серйозно.

Так почалось. Потім за цю справу взялись комсомольці. Домовились з батьками, щоб припинили полювання на лосів, і влаштували нагляд за цим великим і сильним звіром.

Це було кілька років тому. А вчора, пізно ввечері, Кіді повернулась від озера. Там жило біля десятка лосів, але цього разу дівчина не побачила жодного.

Підгорнувши під себе край ковдри, Кіді дивилась у вікно. Там, на парканчику її квітника, за стовбуром розлогої сосни, висів принесений з озера вінок. Він уже почав засихати, але, напившись нічної вологи, знов очив. Кіді ще раз відчула його тонкі пахощі. Вони пливли аж у кімнату, будили спогад про блакитний лотос, про озеро.

---

¹ Кабарга — карликовий олень, якого помилково відносять до породи диких кіз.

Тут Кіді знов пригадався берег, руїни фанзи, вогнище. Воно було таке маленьке і добре заховане між кущами, що тільки запах диму навів на його слід. «Але чому втік той русявий хлопець?» подумала вона і підвелася в ліжку.

— Не спиш? — запитала мати з кухні.

— Ні...

Думаючи про те, що треба піти до Юе і розпитати, де її старий бат, дівчина почала одягатись.

2. Сніданок Юе

Юе жила за крамницею, край берега, де з води виступала давня, поросла шелюгою коса. До старої можна було йти або вулицею через усе стійбище, або тайгою поза стійбищем. Кіді вибрала другий шлях.

Йї не часто доводилося вставати до схід сонця, і сьогодні вона пожалкувала за цим.

Будівлі, поодинокі берези, дуби та смереки, вцілілі під час розкорчовування тайги, до половини стояли в молочному тумані. Кіді ще ніколи не бачила такого дива. Чистобілий або перламутровоблакитний в затінках і ледь-ледь рожевий проти підпаленого світанком краю неба, ніким не потривожений туман встеляв вулицю, квітники, двори та городи, в ньому тонули хати аж до своїх сонних вікон. А над усім — прозора, мов кришталь, дзвінка тиша. В ній, ніби невагомі, зовсім не торкаючись землі, плавали далекі силуети гір..

Кіді, не поспішаючи, йшла стежкою, що вела до ріки поза фермою. Дійшовши до літньої загороди, вона зупинилась. В загороді туман був набагато рідший. Дивна сила тепла живих істот! Оповиваючи корів, що лежали одна біля одної, тепло розганяло туман, підіймало його догори, і всю череду було видно. Зараз не було спеки й павутів¹, і корови відпочивали. Деякі ремігали. Іноді якась зітхала, глибоко, зовсім по-людському. Від них пахло теплим молоком. Цього духу не міг забити навіть гіркуватий запах стійла.

Побачивши Кіді, колишні її вихованки Амігда² та Буляпти³ встали. Буляпти — первістка, рудої масті,

¹ Павути — сліпні, оводи.

² Амігда — тополя.

³ Буляпти — каблучка, браслет.

наче пов'язана білою косинкою, з-під якої стирчали молоді ше ріжки, підійшла до огорожі і ледве чутно подала голос. Кіді поплескала її по шиї. Вона стояла і думала про ті часи, коли отак в загородах будуть відпочивати лосі, які не бояться ні снігу, ні морозів... «Привчаться і в запряжці ходити», подумала вона, рушаючи далі.

Добравшись до свинарника, де вона працювала влітку з мамою, Кіді почула ледве чутий шум ріки. Захована в тумані вода ледве плюскотіла по камінцях на близькому переказі. Дівчинка заслухалась і мало не забула, куди йшла...

А час не стояв. Край неба запалав яскравіше, з ріки війнув легесенький вітерець. Туман поплив проти течії, потім став здійматись догори, заklubочився по ущелинах далеких гір на другому березі. Через ріку навскіс пролетіло кілька качок...

Кіді знала, що Юе одержує вантажі звечора і залишає стійбище з першим променем сонця, і тому вона застала стару вже на березі. Її новий великий бат був завалений різними пакунками і вкритий плахою березової кори. А батчиця тут же, просто на березі, щось варила собі на сніданок в солдатським казанку. Поховавши чоловіка, Юе жила з неодруженим сином Санчі, чи, певніше, жила сама. Бо Санчі-здоровило працював трактористом і з ранньої весни до пізньої осені жив на городах. Юе щоразу бачила його, коли пропливала на своїй посудині мимо острова, де були городи.

— Що це ви, бабусю, тут куховарите? — запитала Кіді й, привітно посміхнувшись, подала Юе руку. — Добрий ранок вам.

— Багдифі, ажіга¹ — відказала стара і поглянула на схід сонця. Вона знала, що ввічлива дівчина в розмові з нею не порушить старого звичаю і не скаже відразу, чого прийшла. В удеге вже здавна так повелося, що коли хтось прийшов за чимось — він мусить заговорити спершу про зовсім непотрібні речі і, тільки прощаючись, ніби між іншим, скаже, чого приходив. Звичайно, так зробила і Кіді. Це й подобалося старій і разом з тим непокоїло: от-от зійде сонце, і Юе вперше за кілька років своєї роботи спізниться виїхати з вантажем. І тут Кіді вирішила зламати старий звичай: ве а

---

¹ Багдифі, ажіга — здрастуй, дівчино.

про основне поговорить у першу чергу, а там буде видно...

— Ой, бабусю, який хороший у вас бат! Хто вам вдовбав його?

— Та це Санчі мій ще минулого року зробив. Спасибі йому. Він непоганий хлопець у мене. Тільки неслухняний дуже... Скільки дівчат хороших, от хоч і на тебе подивитись... А його ніяк одружитись не вблагаю...

— А де ж ваш старий бат? — запитала Кіді, ніби й не зрозумівши натяку Юе.

— Якийсь злодій вкрав... Оце як поверталася додому, вкрадено... І хто б його міг взяти? — бідкалась стара.— Біля сухої протоки на косі угледіла я вбитого лося. Ну, доки походила по шелюзі, роздивилась, його хтось і забрав...

— А який лось? — здивувалась Кіді.

— Ені¹,— відказала Юе.— В передню лопатку хтось влучив. Видно, кулею... Чисто кров'ю зійшла. Ну, більш того, що чужий хтось підстрілив... Тільки я сказала про це Тоні, вона відразу в оморочку і подалась поглянути. Вирушила ще позавчора та й досі немає...

«Так ось чому я не побачила жодного свіжого сліду лося на озері», подумала Кіді і знов пригадала вогнище, того невідомого хлопця, нічний постріл і знайдені другого дня чемодани разом з старою посудиною Юе на березі протоки.

— А я вашого бата знайшла, бабусю,— сказала Кіді.— Вчора бачила його, повертаючись з озера...

— То ти була на озері?

— Хотіла подивитися, що роблять наші лосі. Ні однісінького не бачила. Зате зустріла якогось чужого хлопця... Русявий такий, у сірому кашкеті...

— А більш нікого не бачила?

— Ні, тільки чула постріл. А потім знайшла ваш бат і коло нього чийсь чемодани. Чемоданів два, і по слідах видно, двоє людей було... То, мабуть, вони розполохали наших лосів...

Юе замислилась. Дрібненькі зморшки круг маленьких розкосих очей ніби стали ще густіші. Вона вже давно говорила з матір'ю Кіді про свого Санчі. Але та й ~~сміхати~~ не хотіла, доки дівчина не скінчить школи. Не

¹ Ені — доросла самця (лося, кабарги чи козулі).

ті, мовляв, тепер часи, коли можна було просто купити дівчину, навіть не спитавши, скільки їй років. А про згоду ніхто й не думав...

— Дякую за честь,— сказала мати Кіді,— але дочка спочатку хай вивчиться. Досить того, що мене за пару соболів та мішок чумизи просватали в сім років.

Довелося Юе дати слово, що вона ніколи й словечка про це Кіді не скаже. Довго кріпилась. А тепер, бач, прохопилося. Треба якось виплутуватись...

— То ти, дочко, не зустрічала на озері Кукчінки? —

— Якого Кукчінки?

— Нашого... що в Хабаровську живе. Це ж його речі ти бачила.

І стара розповіла усе, як було, попрохавши Кіді не проговоритися матері Кукчінки, що її син, замість поспішати в стійбище, подався в тайгу...

— А той, другий, хлопець... — хотіла ще запитати Кіді, але зашарілась і замовкла. Юе побачила, як опустила дівчина очі, й холодком повіяло у старої на серці. «Не доведеться мені вдруге говорити з твоєю матір'ю, дочко», подумала вона.

— А лось убитий раніш. Хтось чужий вбив... Не інакше...

Юе не мала більш чого казати. Та Кіді вже ніщо й не цікавило.

Над сідловиною між далекими сопками вставало молоде сонце — червонозолоте, чисте, ніби щойно викупане в полум'ї.

Треба було закінчувати розмову. Хоч би вигадати якусь приключку, заради якої вона, Кіді, приходила. А в голові було інше. Хотілося бігти до Тоні. Поділитись якоюсь незрозумілою радістю...

— Що я вас хочу попросити, бабусю... — почала Кіді, не знаючи, що скаже далі...

— А що, дочко?..

— Ви на базу збираєтесь?

— Так... І повернуся завтра... Надвечір буду дома...

— Купіть мені, будьте ласкаві, десятків зо два кнопок... отаких... до білої кофтинки... Попросіть там у завідуючого, може, є якісь біленькі. А то у нас в крамниці тільки чорні та жовті...

Юе радо погодилась. Кіді дала їй три карбованці й пішла додому.

Того ранку багато хто в стійбищі бачив незвичайне: Юе спізнилася виїхати з своїм вантажем. Коли Кіді пішла, стара внесла казанка до хати й щось довго не виходила. Якби хто заглянув туди після її від'їзду,— він побачив би на столі холодний казанок з варивом. Вперше в житті Юе забула про вже готовий сніданок, хоча й просиділа біля столу з добру годину...

3. Що принесла Кіді...

Кіді поспішала до Тоні. Ішда через стійбище найкоротшим шляхом і землі під собою не чула. Чомусь так радісно було, що не Кукчинка і... не той білявий Іван — вбили лося біля озера... Адже Юе сказала, що це трапилось на кілька днів раніше. Певне, хтось чужий блукав у тих краях... Дивно, але Кіді зараз це не дуже хвилювало.

Коли вона проходила сінцями, із-за дверей хтось несподівано вискочив і, схопивши її, затулив очі долонями.

— Білка,— сказала Кіді. Так вона жартома звала однокласницю Тоню за її непосидючість і штукарство.

— А ще хто? — запитала Тоня, не відпускаючи. Кіді назвала ще одну з подруг.

— Ні...

Назвала іншу.

— Не вгадала...

Кіді закинула обидві руки назад і спіймала дівчину, що ховалась за Тонею. Обмацавши товсту, ще недовгу косу з широким кісником на кінці, Кіді пізнала Гайчі й здивувалась:

— Ти ж коли повернулася від бабусі?

— Еге, ще до приїзду нових вчителів! — засміялась Тоня, відпустивши Кіді.

— Загоріла... Підросла трохи,— зауважила Кіді, критично оглянувши Гайчі.

— А куди ж це ви, дівчата, з сапами зібрались? — поцікавилась вона, побачивши, що подруги беруться за сапки.

— Треба капусту просапати. Ранню вчора зрізали. Так оце ми хочемо повиривати коріння і трохи підпушити землю для пізньої.

— А в мене є щось цікавіше! — похвалилась Кіді.— Що ти розвідала, Тоню, біля забитої ені?

— А звідки знаєш, що я там була? — поцікавилась Тоня.

— Мені Юе розповіла все. І про забиту ені, і про те, як ти подалася в тайгу.

— А про те, де її старий бат, нічого не сказала?

— Сказала і про це... Бат Кукчинка забрав. Він у відпустку їде. По дорозі в тайгу завернув.

— Ти дивись, Юе справді звітує тобі, мов невістці,— примружилась Тоня,— нам так і словом не обмовилася про це. Правда, Гайчі?

Не звернувши уваги на Тонин натяк, Кіді обняла подруг за плечі.

— А якби ви знали, хто з ним до нас у гості їде...

Тоня широко відкритими очима запитливо поглянула на подругу. Та похитала головою:

— Не скажу. Бо сама тільки краєчком ока бачила...

Подруги вместились на широкому ослоні, покритому м'якою шкурою кабарги, і Кіді почала розповідати про свою подорож на озеро:

— Прийшла туди ще вдень. Трохи відпочила. Викупалась та нарвала квітів на озері і сплела собі чудовий вінок... Потім пішла в ту засідку, що над стежкою, де

торік ми з тобою, Тоню, лосів бачили, як вони до води йшли... Приходжу і тільки глянула, зразу відчула: хтось чужий там був. Трава, котрою ми застелили схованку, спалена. А біля самого стовбура — чіткий відбиток підбора. Я стала оглядати все навколо і знайшла ось що...

З цими словами Кіді дістала з кишені свого джемпера гільзу пістолетного патрона.

— Це із «ТТ»,— сказала Гайчі, оглянувши її.

— Ні, по-моєму, з вінчестера. У мене ось від нього куля,— сказала Тоня і, добувши з шафи, подала Кіді свою знахідку.

— Де ти взяла?

— Знайшла у рані убитої ені на острові,— відказала Тоня і порадила: — Треба їх показати батькові Хохолі. Він же офіцер.

Усі троє побігли на ферму. Батько Хохолі — Батаїні — був уже там. Хоча його ветеринарна амбулаторія разом з ізолятором стояла далі, в тайзі, він щоранку оглядав тварин у стійлах.

— Недаремно ти, Тоню, копирсалася в трупі убитої ені. Видно, це стріляла одна й та ж людина,— сказав батько Хохолі, оглянувши обидві знахідки.— А коли ж повернеться Юе?

— Обіцяла завтра бути надвечір,— відповіла Кіді.

— Тоді ось що, дівчатка... Про те, що відомо нам чотирьом, більше не повинен знати ніхто. Коли хлопці не прийдуть до повернення Юе, я поговорю з нею і піду їм назустріч.

— Боюсь я, не вскочили б вони в яку історію, коли зустрінуться з кимось у тайзі. Кукчинка — голова гаряча. Якщо у нього такий самий гість, то чого доброго...— сказала Тоня.

— Думаю, що нічого не трапиться. Ті, що хотіли поласувати свіжим м'ясцем сохатого, боятимуться зустріти когось у тайзі. Це ж не місто. Тут усі добрі й злі діла кожного залишаються надовго.

За кілька хвилин подруги розійшлись. Гайчі з Тонєю — до капусти. А Кіді — поратись біля свиней, яких доглядала разом з матір'ю під час літньої перерви в школі.

Через деякий час батько Хохолі розпитав стару батчицю про все, що його цікавило, і пішов розшукувати хлопців.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

«НЕЗАМІНИМИЙ ЧАКЛУН»

І. Блакитна лілея

Ідеш в дорогу на день.— бери хліба на три дні. От коли Кукчинка зрозумів, які це правдиві слова. Він думав звернути в тайгу на день-два, показати Іванові лісове озеро з квітами блакитного лотоса, та й знов на ріку, щоб плисти до стійбища. Але вийшло не так...

П'яту добу хлопці живуть під зеленими шатами лісу. Сплять просто неба коло багаття. А все їм не хочеться повертатись до покинутого біля завалу старого бата Юе.

В перший день Іван ніяк не міг залишити озера з руїнами на березі. Потім попрохав повести його на водоспад Чооні, і ось тільки тепер повертаються вони звід-

ти, прямуючи до чудернацької гори Кам'яного орла. І кожна хвилина, прожита в тайзі, збуджувала в Івана якийсь зовсім нові незнайомі почуття. Ніби іншим став зір, чутливішими зробились вуха. Навіть пахощі раніш знайомих трав і квітів він відчував гостріше, глибше. А сповнена дрімотного чекання тайга то врочисто мовчала, то нечутно бриніла тріпотливим листом беріз та осокорів, то мрійно шелестіла, розповідаючи якусь невлловиму казку.

І все-таки Іван ніяк не міг забути оту незвичайну зустріч. Весь час у нього стояла перед очима незнайома дівчина, така, якою він бачив її біля вогнища. І хлопець дуже шкодував, що не підійшов до неї, не промовив хоч слова.

Ну, звичайно ж, він бачив не русалку. Але хто вона? Чого ходить сама по тайзі? Адже Кукчинка говорив, що навколо немає нікого...

...Ідучи слідом за товаришем по схилу спадистої сопки, він намагався не відставати від легкого на ходу Кукчинки і обмірковував усе, що сталося. В першу хвилину тоді, біля вогнища, йому здалося, що це Кукчинка встругнув йому якусь штуку. Може, він навмисне вигадав легенду про Цін-лі та його продану в неволю наречену. А десь тут поруч живуть люди, ну, дівчина й прийшла до вогнища.

І тому Іван не підійшов до своєї гості. Причаївся за стовбуром вікового осокора і розглядав її одяг небаченого покрою та правильне обличчя з трохи горбатим носом і чорними дугами брів над великими темними очима. На тлі непроглядної темряви обличчя здавалось неприродно білим. Червоні блиски вогню, поєднуючись з блакитними відсвітами квітів лотоса в її вінку, обсипали лице самоцвітами. Начебто з кіноекрана завітала до нього казкова господарка Мідної гори чи Сінільга з недавню прочитаної Іваном тунгуської легенди. По спині в хлопця пробіг мороз.

А дівчина присіла біля вогню, скинула вінок. Тепер стало видно її сріблястосіру хутрянну шапочку з білою оторочкою, широку вгорі, ніби справжня корона лісової царівни. З боків і ззаду аж до плечей спадала гаптована бісером накидка, прикриваючи вуха й шию. Дві туго заплетені коси, зв'язані кінцями десь біля потилиці під шапочкою, звисали майже до пояса товстими

каблучками. На пухнастім хутрі шапочки іскрилась рос-яна пелюстка лотоса.

Переконалий, що Кукчінка десь за кущем стежить за ним і сміється, хлопець напружено думав, що робити. Думав, а відвести очей не міг...

Ще раз оглянувши складені речі, дівчина ніби трохи заспокоїлась і, видно, перестала дивуватись, що біля багаття нікого немає. По-хазяйськи зняла з вогню казанок, в якому майже википіла вода, і почала знову перегортати покороблену, ще не просохлу книгу.

Іван розумів, що навіть коли Кукчінка й справді стежить за ним, ховатися далі — безглуздо. Але з чого почати розмову і що сказати дівчині, він не знав. Вагаючись стояв за осокором. А його таємнича гостя, побачивши, що вогнище догорає, почала підкидати хмизу. «От і добре,— подумав Іван,— нехай підкладе... Тоді я просто підйду до неї і спокійно скажу: «Добрий вечір... Спасибі, що потурбувались про вогонь... Отак і почнеться знайомство». Але сталось інакше. Саме в той час, коли дівчина переламувала через коліно березову палицю, щоб підкинути у вогонь, десь над озером гримнув постріл. Вона хутко схопилась на ноги й прислухалась. Над тайгою розкотисто калатала обважніла від нічної вологи луна, перекочуючись від сопки до сопки.

— Невже знову? — промовила дівчина сама до себе і, захопивши вінка, метнулась за куш.

— Чекайте... — погукав Іван. Та від хвилювання голос його зірвався. Кликати вдруге він не наважився.

«От тобі й на,— думав хлопець, підходячи до вогнища,— що ж це все значить?» Стріляв Кукчінка, це вже напевне. А тоді, виходить, він до Івана нікого не підсилав. То хто ж ця дівчина? Чи не мара якась? Але ні. Он ледь починають розгоратися щойно підкладені дрова. Куди ж вона побігла? І чого? Де її шукати? Чи знайде її він, Іван? Чи побачить ще хоч на хвилину?

Іван узяв у руки ту гілку, котра так і лишилась переломленою, коли пролунав постріл. Розглядав її так уважно, наче на ній мушили лишитись сліди пальців незнайомої дівчини. Але ніяких слідів не лишилось. Тоді він узяв книгу і тут побачив, що з-під неї щось виглядає... Так і є... Лотос! Ціла-цілісінька квітка з роздертим натрое і заплетеним косичкою стеблом...

Велика, ніби напоєна прохолодою сонного озера, квітка, здавалось, випромінювала ледь помітне блакитно-перламутрове сяйво. Її пахощі нагадували то ніжну фіалку, то міцні пахощі матіоли, то п'янкий дух черемхи. Оце й був лотос — квітка чистоти й вірності, принесена сюди казковим Цін-лі, щоб ось тепер потрапити до рук Івана...

Оця чудова, ніби теж казкова квітка була єдиним подарунком дівчини, єдиним доказом того, що не уві сні він бачив її струнку постать, дві пишні коси й великі темні очі...

...Іван так поринув у спогади, що не помічав нічого навколо. Він механічно йшов за Кукчіркою, намагаючись ступати в його сліди. Так легше не відставати. А спадистий схил лишився позаду. Перед ними височіла невелика стрімка скеля, за якою темніло кілька зруйнованих часом голих вершин.

Сопка була невисока й густо вкрита на диво однамітними березами. А далі, ніби навмисне кимось посіяний, густо зеленів хвойний ліс — модрина, смерека та непрохідний ялинник.

Обійшовши скелю, хлопці пішли навскоси по схилу. Праворуч здіймалися зубчасті брили, подекуди розмальовані білими та рудими¹ з волохатою корою березами, ліворуч — спадисте плоскогір'я. Та ось Кукчінка дійшов до велетенського каменя, що колись, відірвавшись від скелі, затримався на схилі сопки. З одного боку каменя була зовсім гола, а другий бік її, обернений від сонця, заріс зеленими й сивими лишаями. Повернувшись до каменя спиною, Кукчінка поклав рюкзак на уступ і зупинився перепочити. Іван почав розглядати лишай. На верхній частині каменя росли сріблястосиві лусочки з яснозолотими закрайками. Вони нагадували крихітні гадючі грибки, росли цілими колоніями і були зовсім сухі. А ближче до землі ріс мох, зелений і м'який, ніби оксамит. На нім стирчали тендітні жовтенькі шерстинки з малесенькими краплинками роси на кінцях.

— Няуджоко², — сказав Кукчінка, змахнувши пальцем кілька таких краплинок, і став до чогось

---

¹ Руді берези — на Далекому Сході є береза, у котрої кора не біла, а руда, ніби пофарбована охрою, і волохата.

² Няуджоко — бісер.

прислухатись. Іван затамував подих і почув під ногами тихесеньке булькання.

— Що це? — запитав він.

— А ти ляж вухом до землі,— порадив Кукчинка,— в тайзі вода живе скрізь. Коли побачиш осоку на схилах сопки або на вершині, не дивуйся...

— То де ж тут вода булькає, що я її не бачу? Навіть підшви у нас сухі...

— Між камінням тече тонесенькими струмочками...

— То давай відпочинемо, чи що... А я тим часом роздивлюся цю скелю. Мені цікаво все-таки, де тут вода.

— Тут не треба зупинятися. Ще трохи пройдемо. Скоро мусить бути неширока площадка. Звідти побачимо Кам'яного орла,— відказав Кукчинка, рушаючи далі.

— Площадка, то й площадка,— погодився Іван, ідучи слідом. Він помадав загорнуту в чисту хусточку квітку лотоса. Вона вже п'яту добу лежала в боковій кишені його піджака. Кукчинка про неї не знав нічого. Та чи й варто було говорити? Спершу, коли Кукчинка повернувся з полювання, Іван не сказав йому нічого: чекав, може, товариш сам заговорить. Потім стежив: прикидається друг чи справді не знає про дівчину. Вже засохла квітка, а він так і не придумав, як розповісти про нічну гостю... І от він знову йде за Кукчинкою, намагаючись ступати в його сліди. А у вухах бринить почуте на озері:

Лісова суперниця лілеї...

І йому здалось, що ця пісня складена про неї, про ту лісову дівчину, його блакитну лілею...

2. До людей вона не пішла...

Якби Іван мав не місяць відпустки, а хоч півроку, він провів би її в тайзі, всю до останнього дня. На це було схоже. Бо чим далі заходив він у нетрі, тим частіше спадало йому на думку поселитися десь біля озера чи на протоці поблизу гаю із струнких модрин, де чисто, як сльоза, повітря, настояне на цілющих пахошах смол та квітів.

Заплутані лісові протоки, прозоре озеро з порослими очеретом та рогозою берегами, а потім грізний водоспад Чооні з гривою шумовиння й могутнім клекотом —

були щедрою нагородою за несподіване купання і важкі переходи. За цей час Іван побачив силу-силенну таких речей і явищ, про існування котрих раніше навіть не догадувався. Призвичаївся носити на обличчі марльову сітку від комарів, мошки та іншої погані, спати під накомарником. Навчився їсти колись розмоклі й знову висушені на сонці сухарі без м'яса, і м'ясо без сухарів. Залюбки пив чай з того казанка, в якому перед тим варив куліш чи рибу. Умів постелити постіль із гілля ялини і просто в землі засмажити спійману сільцем або підстрілену дичину. Саме такому куховарству навчив його Кукчінка ще першої ночі біля озера. Тоді одну з двох качок зварили на вечерю. А другу Кукчінка обскуб, випатрав, посолив зсередини та зовні, потім загорнув у чистеньку ганчірку і, обмазавши щільно глиною, закопав у неглибоку ямку. Тоді на це місце перенесли вогнище і підклали побільше товстих дров. А на ранок їли чудово засмажену качку...

Ні, таки й справді в Івана хороший друг. І відпустку вони використовують чудово. А що б Іван робив отут, у тайзі, один, без свого товариша?

— Кукчінко,— запитує він,— а крім вашого стійбища, десь тут живуть поблизу люди?

— Поблизу немає. Та й наше стійбище далеко. Навпростець, правда, значно ближче. Але дорога важка. Ми попливемо ботом по ріці. Дорогою буде троє невеличких сіл: Ходи, Антунь і Юмо... А що?

— Так, нічого... — відказує Іван і трохи згодом запитує знову: — Тамтешні люди можуть тут ходити?.. Ну, хоча б десь біля озера...

— У них поблизу своїх озер вистачає,— відповідає Кукчінка.

Іван більше ні про що не питає. Так хоч якась надія є на те, що «блакитна лілея» з їхнього стійбища. Не могла ж вона справді потрапити сюди десь із нанайського села, аж з Амуру...

Площадка, про яку говорив Кукчінка, виявилась дуже мальовничою терасою з невеличким озерцем посередині. З одного боку темніли по високих схилах непролазні хащі дубняка та кущів, а з другого — широко простелилося темнозелене море тайги.

Як тільки вийшли на терасу, Кукчінка відразу скинув рюкзак.

— Сію галегхі?¹ — запитав Іван по-удегейськи.

— Перепочинемо трохи. Це — кінець... Тут заночуємо. А завтра ляжемо на курс до свого бата з чемоданами. Час рушати в стійбище. Бо коли Юе проговорилася, що ми приїхали з нею, то моя мама там, ой, як непокоїться,— пояснив Кукчінка.

— А де ж Кам'яний орел?

— Зараз не видно. Зате видно таке, чого згодом уже ніде не знайдеш,— відповів товариш і показав на товстий рівний стовбур одинокого кедра, що розметав свої товсті віти високо над вершинами лип, смерек та осоко-рив. Іван побачив приблизно на метр від землі великий трикутник вже почорнілої деревини, з якої колись давно була старанно здерта кора. На тлі темного трикутника вирізнялася сіра, зморщена дощечка з ледве помітним написом. Виїдені часом та негодою ієрогліфи, мабуть, ніхто вже не зміг би прочитати.

— То кумирня,— сказав Кукчінка, піймавши запитливий погляд Івана,— тут колись молились. Просили собі у цієї дощечки владі на полюванні... Щастя навіть просити не сміли. Пам'ятаєш, некрасовську голодну пісню Панкратушки, який,

Как идол, стал
на полосу,
стоит, поёт
без голоса...

Тут приблизно те ж саме.

Від дідуся я чув молитву. Точно її не пам'ятаю, на жаль, не записав. А зміст такий: «Добрий Севена, дух полювання, сильний Севена... дай нам ізюбра або хоч кабаргу. Хоч риби дай нам. Або що-небудь дай... У нас животи підвело з голоду, а нічого немає... Позавчора я бачив ізюбра, та він був далеко... Я не міг стріляти. Їсти ж дуже хочеться, і мій хлопчик плаче з голоду... Будь милостивим, Севена, подай нам що-небудь...»

— По-моєму, Кукчінко, Панкратушка не молився. Він просто махнув на всіх богів рукою і надіявся тільки на «рожь-матушку». А то ж праця його рук,— сказав Іван.

Кукчінка хотів відповісти, але тут за кущами щось тріснуло. Ніби хтось наступив на суху гілку. Обоє по-

¹ Сію галегхі? — Чого хочеш?

вернулися в той бік. Куші зашелестіли. До них справді тьось наближався. Ішов сміливо, не крадучись.

Іван розгорнув куші і побачив чоловіка, що продирався крізь хащі. За плечима в нього була стара гвинтівка системи Мосіна¹. Побачивши Кукчінку, незнайомий посміхнувся і простяг йому руку:

— Добрий день вам...

— Здрастуйте, дядьку Батаїні,— відповів Кукчінка і, потрапивши в міцні обійми гостя, аж запищав від радості.

— Виходить, до Кам'яного орла ви ще не дійшли... Ну, звичайно... Я, правда, так і думав, що знайду вас на цьому шляху. Тільки не сьогодні. Але це й краще...

Про те, що в Кукчінки в стійбищі є друг Хохолі, Іван знав. Знав і про те, що батька Хохолі звать Батаїні та що він закінчив ветеринарний інститут і завідує тваринницькою фермою в колгоспі. Іванові особливо цікаво було з ним познайомитися. Адже це син того самого дідуся Сану, котрий особисто знав китайця Цін-лі...

Батаїні віддав свою берданку разом з невеликою торбиною до рук Кукчінки й, знявши кашкета, став витирати лоба з глибокими залисинами та міцну загорілу шию.

Це був високий і дужий чоловік років під п'ятдесят. Під високим лобом його в тіні густих і довгих вій темніли широко поставлені очі, з виразом якоїсь мрійної задуми чи смутку. Тільки коли він посміхався, зінці його спалахували зеленуватими іскорками. Рівний ніс, вщертю стиснуті тонкі губи й міцне підборіддя свідчили про сильну волю. Дивився він наче трохи спідлоба, злегка похиливши голову, ніби до чогось приглядався. Одягнутий в добре зшитий костюм. На ногах старенькі ули.

— Звідки й куди це ви? — запитав його Кукчінка.

— За вами, хлопці. Тільки ви не лякайтесь... Юе обіцяла нікому не говорити, що ви пішли в тайгу. Я це знаю. Знаю й те, що ви хотіли погуляти тут не більше двох днів. А оце вже кінчається п'ятий... Як ти, Кук-

---

¹ Російську трьохлінійну гвинтівку зразка 1891—1930 рр. сконструював піхотний офіцер капітан Мосін. Старі гвинтівки із збільшеним калібром видаються мисливцям-уде на великого звіра. Вони п'ятизарядні, кулі свинцеві, без мельхіорової оболонки.

чінко, думаєш, може мати не турбуватися про тебе? А тут ще в тайзі хтось чужий з'явився. Ви ж бачили забитого лося?

— Бачили...

— Ото ж і воно... За той час, як ти, Кукчінко, виїхав із стійбища, тут дещо змінилось. Тепер біля озера, де ви були, ніхто з наших мисливців не полює. Навіть узимку, не те, що влітку. Ми заповідник там влаштували. Думаємо одну справу зробити.

Батаїні хитро підморгнув і, почухавши недавно поголену شوку, сказав:

— А тепер, товариші слідопити, я хочу чаю.

Доки кип'ятили чай, Батаїні розповідав про новини в стійбищі, розпитував про подорож та пригоди в тайзі.

— А взагалі, зробили добре, що пішли мандрувати,— сказав він, посміявшись з їхнього купання.— Тільки було б вам спершу побувати дома. А то що ж виходить? Стара Юе послала мене за вами, а як я вас проведу в стійбище? Хотів був вести найкоротшим шляхом, через перевал, так ви чемодани свої десь залишили... А іти з вами туди — не маю часу...

— А нащо вам іти з нами? — запитав Іван, поглянувши на товариша.

— Зовсім не треба,— підтримав його Кукчінка.— Ми сьогодні подивимось Кам'яного орла і ночувати вже тут не будемо. Ви, будьте ласкаві, ідіть у стійбище, заспокойте маму — хай чекає на нас післязавтра. Тепер не затримаємось.

— Це ви хочете побачити Кам'яного орла? Ну й правильно. Хоча ти, Кукчінко, мабуть, не знаєш, із чим зв'язані ці скелі...

Кукчінка заперечливо похитав головою.

— Ну, ясно. Звідки вам, праправнукам ведмедя, знати про своє походження? Хіба в школі цього навчають? От коли б вас шаман просвітив, знали б тоді, як молитися на дідуся-ведмедя. Ну, та, може, мені ще вдасться вас перевиховати... Слухайте.

Батаїні обережно сьорбнув чаю і почав розповідь:

— Отож мовляли старі люди, що всі ми, удегейці,— ніхто інші, як нащадки звичайнісінького ведмедя... І навіть легенда про це є.

— Розкажіть!— в один голос закричали хлопці.

— Та я ж до цього й веду...— посміхнувся Батаїні.—

Колись, дуже давно, на далекій ріці, біля моря в горах жив могутній цар Куан'юн. Був у нього племінник Сандагу, теж володар якогось народу. Жив він на ріці Улахе. Дружина Сандагу звалась Лоню. З нею жила її сестра... на ім'я Огдà. Обидві небачені красуні. А десь біля моря, за володіннями Куан'юна, на кам'яній скелі стояв старовинний храм... І от красуня Лоню почала одного дня збиратися в храм і запросила з собою чоловіка. Той погодився. А коли перед від'їздом Лоню відпочивала в садку, до неї раптом прилетів велетенський орел і заговорив людським голосом. Він сказав, що дядько Сандагу, цар Куан'юн, намислив щось лихе. Коли вони, повертаючись з храму, заїдуть до нього погостювати,— він силоміць забере її, Лоню. І тоді розумна й обережна Лоню порадила чоловікові у дядька коней не розсідлувати, ні вина, ні горілки не пити, а якщо їх там застане ніч,— спати, не роздягаючись. Чоловік згодився. Тоді Лоню повитягала з вух сережки, заплелась в одну косу, як усі чоловіки в той час, і, переодягшись воїном, поїхала з чоловіком, наче його прислужник. Війська взяли тільки невеликий загін...

...Тут Іван відразу догадався, що птах, який прилітав до дружини Сандагу, має якийсь зв'язок з тим Кам'яним орлом, котрого йому збирались показати. Він пошукав очима між брилами, що підіймались круг оголеної вершини сусідньої сопки праворуч. Але нічого схожого не знайшов.

— Повертаючись з храму,— вів далі Батаїні,— вони підїхали до воріт Куан'юна, коли сонце було вже на заході. Сандагу наказав своїм воїнам коней не розсідлувати і разом з перевдягнутою Лоню пішов у хороми. Як його прислужник ні говорити, ні підходити до чоловіка вона не сміла. А зголоднілий і стомлений в дорозі Сандагу подумав, що одну чарчину випити можна. Та цього було досить, щоб він забув усе. Хоч як робила йому знаки Лоню, чоловік нічого не помічав і пив чарку за чаркою, а цар Куан'юн усе підливав йому. А коли Сандагу сп'янів, дядько раптом вказав на прислужника: «А скажи-но: хто цей красень?»— «Це моя жінка», швалькувато відповів племінник. І тільки тоді збагнув, що він накоїв. Та було вже пізно. Цар Куан'юн захопив красуню. Але вона встигла вихопити в нього з піхов шаблю і відрубала голову спершу Куан'юнові, а потім

необачному чоловікові, що заради горілки забув про все на світі. Вибігши з замка, вона збрала свій загін, скочила на коня і помчала до своєї домівки, де на неї чекала сестра Огда. Та воєначальник зарубаного царя Куан'юна кинувся навздогін за сміливою красунею. Захищаючи Лоню, весь невеличкий загін поліг у бою. А вона, коли побачила, що їй не втекти на зморенім коні, відірвала від свого одягу шматок шовку, вкусила до крові палець на правій руці й кров'ю написала листа до сестри Огди... Тоді прив'язала листа до гриви коня, і гукнула йому: «Додому!», а сама закололася дядьковою шаблею.

Побачивши, що казанок спорожнів і хлопці закінчили чаювати, оповідач замовк і встав.

— Ходіте, хлопці, зі мною. Тут є одне місце, звідки можна побачити диво...

Хлопці хутко підхопились і подалися слідом за Батаїні.

— Коли прийшла звістка від старшої сестри,— продовжував на ходу оповідач,— красуня Огда збрала військо й вирушила в царство Куан'юна, щоб помститись за своїх рідних. Тоді було нестерпно жарке літо. Але холодним і злим лишалось серце Огди. Тож і сподівалась, що все на її шляху повинно підкоритись їй або вмерти... Біля ріки Лаубіхе Огда послала свого вельможу поглянути, чи не замерзла ріка. Той повернувся і сказав, що ні. Одним помахом шаблі вона відрубала йому голову і послала іншого. Але й той відповів те ж саме, і його голова звалилася на притолочену копитами траву. Так загинуло дев'ятнадцять посланців. А двадцятий замислився. «Якщо прощатися з головою, то чому не сказати, що ріка замерзла?» думав він, ідучи до ріки. А коли прийшов — побачив, що ріка й справді скована морозом. Військо красуні Огди рушило далі...

...Ідучи краєм неширокої тераси, Батаїні розповідав про похід війська Огди через ріки та гори, про його бій з полками Куан'юна.

Ось лишилося збоку невеличке озерце. А поросла височенною травою, кущами та поодинокими деревами тераса стала зовсім вузькою і почала підбиратися до сусідньої сопки.

— Полки царя Куан'юна були розбиті вщент,— продовжував Батаїні.— Горда і мстива Огда наказала своє-

му війську не шкодувати на землі Куан'юна нікого. Навіть дітей. І так було зроблено. Але одне дівчатко все ж врятувалось. Воно було таке спритне, що його ніхто не міг ні спіймати, ні влучити стрілою. Тоді розгнівана Огда гукнула дівчинці здаля: «Як житимеш сама? Коли не помреш з голоду, то я тебе заморожу...» — «Не боюсь я тебе. Не боюсь ні твого війська, ні холоду твого злого серця,— відказала дівчинка.— Дерева мене закриють і зогріють, а земля та вода прогодують...»

Сказавши так, дівчатко подалося до лісу. А зла Огда з військом повернулася в свою землю. В лісі дівчатко спіймало ведмежа і стало з ним жити разом. Годувалося так само, як ведмежа, ягодами та корінням диких трав, знайденим десь у дуплі медом. Незабаром дівчина стала такою надзвичайною красунею, що жорстока Огда навіть і мріяти не могла про те, щоб із нею зрівнятись.

Оповідач і його слухачі зупинились над кручею в кінці тераси. Хлопці так заслухалися, що не помічали нічого навколо.

— Як звали дівчинку, ніхто не знає,— розповідав Батаїні.— Кажуть тільки, що до людей вона не пішла. Так і прожила все життя з ведмедем у лісі. Пробували люди з царства жорстокої Огди дістатись до неї. Але не вдалося. Найдужчий з війська Огди, отой, двадцятий посланець, що сказав, ніби ріка замерзла, мало не знайшов дівча. Але орел не пустив його... Кажуть, що юрта красуні стояла отам біля озерця. А той двадцятий підходив звідти...

З цими словами Батаїні показав на сопку ліворуч. Иван глянув і рота роззявив. Йому не раз доводилось бачити передгрозове небо, коли хмари скидаються і на якісь фантастичні істоти, і на живих птахів та звірів. Але таких витворів природи з каменю він ще ніколи не зустрічав. Варт було глянути пильніше — і скелі, котрі півгодини тому були просто каменюками, тепер оживали. Найнижчий камінь був наче яшірка, що притисла голову до землі. Другий збоку був подібний до великого ведмедя. А над ними вгорі височів велетенський орел з викинутим убік крилом, котрим він ніби придавив тіло людини...

— Серед цих каменів тільки тої дівчини й немає,— зауважив Иван.— А що ж далі з нею сталось?

— Розповідати, власне кажучи, вже й нічого,— відказав Батаїні,— вона прожила все життя з ведмедем. Кажуть, що в них були діти. А в тих дітей знов діти. А від них і пішли у лісах наші люди. Кажуть, що та дівчина й досі живе в тайзі, така ж прекрасна і молода, як тоді, коли мало не знайшов її найхоробріший вельможа жорстокої красуні Огди. Але мало кому щастило її побачити, бо вона ховалася і від онуків своїх і від правнуків. Та кому щастило хоч раз ненароком побачити її, доки вона не перетворювалася на пень, на кущ або камінь,— той, кажуть, усе життя був щасливим і добрим...

«А та, біля озера, ні на що не перетворилась», подумав Іван. І перед його очима з'явилась нічна гостя...

3. ...А душа Іцинни втекла

— Хіба ваші люди коли-небудь вірили в таке своє походження?— запитав Іван, намагаючись прогнати з-перед очей образ невідомої дівчини.

— Якщо й вірили, то в цьому нема нічого дивного,— спокійно відповів Батаїні.— Адже не тільки в давнину, а ще й тепер деякі племена австралійців вважають своїми родичами тварин чи птахів. А колись у це вірили і європейці. Одні думали, що їх рід походить від ведмеда, інші — що від бобра, куниці чи орла... Та мені думається, легенда зберегла деякі відомості про минуле наших людей. Правдива згадка про жорстоку і згубну війну? Напевне, правдива. Тим більше, що про війни говорить ще багато інших стародавніх переказів. Хоча образ отакої сміливої дівчини зустрічається тільки в цьому...

...Намилувавшись скелями Кам'яного орла, усі трое повернулися до місця зустрічі, де лежали їх пожитки.

Хоча Батаїні був далеко старший від хлопців, він зумів якось з ними заприятелювати. Скільки він знав цікавих і захоплюючих речей! Хлопці ніяк не могли наслухатись доскоду.

— А от у другому переказі,— почав знову Батаїні,— говориться про те, що далеко звідси жило колись велике плем'я. За ім'ям свого вождя воно звалось племенем Кіа. І нібито недалеко від нього жило ще плем'я Кукчінка...

— А племені Івана не було? — жартома запитав Кукчінка.

Іван штовхнув товариша ліктем, а Батаїні відказав:

— Був, здається, і рід Івансà. Тільки не тут, а десь на ріці Самарга чи Нельма... Хоча уде й зовсім нечисленний народ, але живе він у багатьох районах Далекого Сходу...

— Отож про ведмедя в цім другім переказі немає жодного слова. А про дівчину і про війну є. Дівчина також була неймовірна красуня. Звали її Алагда. Була вона дочкою вождя племені Кукчінка.

— Мав би ти справді таку дочку — був би моїм тестем, — пожартував Іван, звертаючись до Кукчінки. Той, зашарівшись, поглянув на Батаїні.

— В легенді такого не трапилось, — сказав Батаїні. — Хоча вождь племені Кіа дуже хотів стати зятем Кукчінки. Та не віддав Кукчінка своєї дочки за Кіа. Тоді розгніваний Кіа пішов із своїми людьми війною на плем'я Кукчінка. Але перемогти не міг. Кукчінка вбив зухвало Кіа і став переслідувати його людей. А вони тікали через гори та ріки... Багато їх загинуло по дорозі, перше ніж навчилися здобувати собі їжу в лісах, куди втекли вони від стріл племені Кукчінка. На їх шляху каміння мокріло від сліз, червоніло кров'ю. Щоранку, вирушаючи з ночівлі, залишали вони померлих, але вперто йшли, доки не побачили великої ріки Хуу... Там шаман став говорити заклинання. Просив добрих духів допомогти їм на цій, тоді нікому не відомій грізній ріці. А вона пінилась по каміннях, ревла й трусила білими гривами на перекатах... Ріка Хуу, хлопці, це та сама ріка, з якої ви звернули на протоку в тім місці, де бачили убитого лося. Славна ріка Хуу! Щаслива та го́мінка ріка! Багато років шуміли її води. Безліч гострих уламків стали круглою галькою, перш ніж перевелися на ній шамани...

— А ви бачили живого шамана? — запитав Іван.

— Ще б пак... Шаман — це була єдина людина в тайзі, для якої не існувало неможливого. Йому були відомі імена й адреси добрих духів; він знався з усіма чортами. Вони приходили до нього, й він говорив з ними їхньою мовою... Скажімо, захворів хто — відразу до шамана. Той поспитає чорта: від чого хвороба? Чорт

скаже: ось від того й того. Тоді шаман зробить бурхана¹ й починає навкруг нього стрибати. А всі близькі хворого б'ють бурхана палицями, доки від нього нічого не залишиться. А після того хворий або одужує, або вмирає. Ще умів шаман вимолити в духів щастя на полюванні, допомоги від туги. А шамана я бачив і на власні очі, і чув на власні вуха. Можете мені позаздрити, хлопці, бо ви ж такого і вві сні не побачите...

— Розкажіть, дядьку Батаїні. Розкажіть! — напосілись на нього хлопці.

— Та гаразд уже... Все одно ви мене не пускаєте додому... Розкажу...

Дев'ять років було мені тоді... Старий Іцинни, давній батьків приятель із роду Сигде, жив у верхів'ях річечки Матай... Трапилось так, що мого батька покалічив кабан на полюванні. Ми з матір'ю пішли за шаманом. Його юрта стояла від нашої не дуже далеко, і ми поспішали: батькові страх як було погано. Та шамана ми вдома не застали. А це, між іншим, був батько тоді ще молодой шаманки Бумбу, тобто дід отого самого Удзулю, котрий ще й досі жебрачить в стійбищі. Нам сказали, що він вже кілька днів шаманить біля хворого Іцинни. Довелось матері йти аж на Матай. А тому, що я сам повернутися до своєї юрти не міг, вона взяла і мене. Може, через те й добралися ми туди аж надвечір. Говорити з шаманом матері не довелось. А я й підійти боявся. Зате ніколи не забуду того, що бачив тієї ночі...

Біля юрти Іцинни ми застали цілу юрбу людей. Луб з передньої стінки юрти був знятий, і видно було, що на пласі березової кори лежить майже мертвий Іцинни. Дісамані сидів біля нього на хутрянному килимку і раз у раз бив у бубон короткою паличкою, обшитою хутром молодой видри. Бив і співав шось дуже тужне й незрозуміле. А голос у нього надтріснутий, гортанний — наче й не людський, а звірячий, і співав він то ледве чутно, то так голосно, що аж голову в плечі вбирив. А бубон так і миготів у нього в руках. І скажу вам, добрий майстер був дісамані. Він кидав у вечірні сутінки то якісь поодинокі плаксиві удари, то часто і дрібно торохтів

---

¹ Бурхан — зображення звіра чи птаха, зроблене з дерева або сухої трави. Шамани твердили, начебто злий дух приймав образ звіра або птаха і насилвав хворобу.

колотушкою, аж у мене щось обривалося в грудях. Коли я трохи оговтався, то розібрав слова молитви. Перебиваючи самого себе ударами в бубон, дісамані звертався то до одного, то до другого духа і говорив, що Іцинни вже старий. А замолоду був добрим мисливцем, бо добрий бог промислу, щедрий Севена, заступався за нього. Тоді Іцинни добував багато ведмедів і соболів. В ті часи і лісовий бог Неу скрізь дарував йому щастя... У Іцинни були добрі очі й міцні ноги, він влучно стріляв, і м'ясо не переводилося в його юрті. У Іцинни три дочки, але немає жодного сина... Бефумафа¹ не порадували бідного Іцинни сином. Тому на старість Іцинни залишився самотнім. А бог зла, недобрий Яудін, наслав на нього важку хворобу, і тепер бідний Іцинни лежить хворий і не має чим як слід заплатити шаманові...

Батаїні трохи помовчав, ніби щось пригадуючи, а потім сказав:

— І цей недобрий бог Яудін, мабуть, недаремно звався богом зла. В убогій юрті Іцинни хворіла ще й старша дочка, єдина помічниця старого. Раніш я не раз бачив її в нашій юрті. Тоді вона була здорова й гарна. Але це було кілька років тому, а тепер на неї не можна було дивитися. Вона гнила заживо. Коли шаман замовк і раптом стало зовсім тихо, я почув за собою якесь хрипіння й оглянувся. Та невже ж це була ота сама красуня? На колись гарнім лиці ніс провалився, праве око витекло і замість нього була червоносиня ямка з рубцем... Я від страху притиснувся до матері. Сил не було дивитися на це спотворене обличчя... А дісамані й уваги не звертав на неї, а співав собі далі.

Голос Батаїні був лагідний, щирий. Говорив він не поспішаючи, ніби думав уголос.

— Так мені, хлопці, шкода, що я не вмію малювати. Був би художником, обов'язково намалював би цю картину... А то майбутні люди так і не знатимуть життя своїх дідів-прадідів. Шамани вже вимерли, як мастодонти чи бронтозаври...

Поторгувавшись з усіма духами, дісамані став просити бога добра Андурі. Просив допомогти, щоб Іцинни ще довго жив і вбив ще багато звіра. Бо ж от і йому, шаманові, ще не повністю заплачено...

---

¹ Бефумафа — предки. Удеге вірили, що це боги і можуть впливати на долю нащадків.

Довго лунали його крики та заклинання. Над тайгою потемніло. І тоді шаман звелів погасити вогонь. Скільки разів його заливали і запалювали знову, не знаю. Скільки разів переходив бубон з рук у руки, не пригадую. Знаю, що кожен, хто його брав, підсушував над вогнем і калатав потім до нестями. А коли падав знесилений на землю, бубон брав хтось інший. Потім усі чоловіки одягли пояси. Та які! Ви тепер отакого справжнього шаманського пояса вже не побачите. Він обвішаний кількома десятками залізних ріжків-брякалець. Під час танцю вони б'ються один об одного і зчиняють неймовірний брязкіт, навіть коли людина танцює одна. А тоді ж одночасно танцювали всі чоловіки. Та шаманові все було мало. І він щосили скакав, вихилявся й крутив задом та чимдуж гатив по шкірі бубона. Здавалось, вуха от-от лопнуть від цього несамовитого гамору. Але тут почали кричати жінки, і лемент ще посилювався. Наче вся тайга несамовито брязкотіла, завивала й зойкала.

Та от у юрті стало тихше. Жінки винесли й поставили біля юрти малесенького столика, а на ньому — три дерев'яні миски: одну з водою, другу порожню, а третю з якоюсь їжею. Потім одна жінка вирізала ножицями з принесеного шаманом паперу кільканадцять людських фігурок, поприв'язувала їх до двох очеретинок і одну з них лишила біля хворого Іцинни, а другу встромила в землю біля входу в юрту. Тепер біснувався і плигав тільки шаман. Весь посинівши, з піною на губах і на бороді, він то вискакував з юрти, то підбігав до хворого і гримів над ним своїми брязкальцями. Ось він віддав бубон, узяв другу очеретину з паперовими чоловічками, обніс її навкруг юрти і застромив біля столика. Зробивши це, став на коліна й заспівав, та вже так тихо й стомлено, і кланявся до землі. Одна з жінок подала йому порожню миску. Шаман закрив її зверху папером і жменею став лити воду з миски на папір. Тут усі раптом закричали ще дужче, ніж досі, й тісно оточили шамана... А жінки стали навшпиньки, підняли голови і, витягши шиї, наче завили в небо: «Іди... іди... іди...»

— У мене аж волосся стало дибом, — задумливо продовжував Батаїні. — І досі в мене перед очима оця юрба обшарпаних, брудних жінок, котрі наче тягнуться в небо і несамовито кричать: «Іди!» А шаман тимчасом

спокійно лив жменею воду на папір, котрим накрив порожню миску. Я не зводив очей з його руки. Але нічого, крім водяної бульки на папері, не побачив. Та ледве вона з'явилась, всі дуже зраділи й закричали ще голосніше. Це вони раділи, що душа Іцинни, яка вже вилетіла з його непритомного тіла, почула голос жінок і повернулась назад у вигляді тої бульки на папері. Шаман з мискою пішов у юрту і наказав подати йому шапку Іцинни. Потім схопив той мокрий папір разом з булькою і, щось нашіптуючи, притис до грудей. В цей час непритомного Іцинни підняли на руках і посадили. Його сива голова звисала на груди. А шаман насунув шапку на цю звислу голову. Це він повертав назад у тіло душу Іцинни, що вже була відлетіла.

— І що ж, Іцинни видужав? — недовіриливо запитав Іван.

— До ранку задубів,— відказав Батаїні.— Та це вже не обходило шамана. Винна була дружина Іцинни, що прогавила, коли душа вилетіла вдруге й не встигла покликати шамана, котрий саме відпочивав. Шаман нагримав на бабу за те, що вона, мовляв, проспала, і пішов зі мною до мого батька... А матір послав, щоб привела ще одного молодого шамана, з якого дісамані готував собі зміну. Цього молодого звали Рябим. Він уже при Радянській владі організував убивство лікаря і двох вчителів. За те його судили і забрали в тюрму. Була чутка, що відсидів своє, але в стійбище не повернувся. Та про це розповім іншим часом.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ПОГАНІ ЛЮДИ

1. Чи стала Гайчі задавакою?

Стійбище виросло на клаптику тисячолітньої тайги. Коли його почали будувати, звичайно, ніякого планування не було. Про це згадали тільки згодом. Тому й траплялось, що одні будинки стояли десь на городах, а інші опинилися на проїжджій частині вулиці. Подекуди вціліли поодинокі дерева або й цілі купи їх. То тут, то там здіймалися над городами й квітниками велетні-кедри чи темнокорі дуби. З-за тинів виглядали соняхи, темніла зелень кукурудзи та картоплі, п'ялися лапаті гарбузи.

Будинок, в якому жила Гайчі, стояв далеко від вулиці. І дівчина вирішила спробувати свої олійні фарби, заховавшись від усіх у квітнику.

Віднісши Хохолі пластилін, Гайчі попросила у його матері плитку риб'ячого клею. А ввечері батько зробив їй підрамник, допоміг натягти й заґрунтувати полотно.

Поділивши на клітини облюбовану поштову картку

і полотно, вона довго працювала олівцем. Але все ж таки зуміла подолати і ялинові вершини, що здіймалися в небо, і дівчину в строкатому сарафані, і каміння над самою водою, і осоку. Нелегко дались Гайчі схилена на коліна голова й розпушені коси дівчини. Від численних виправлень полотно під гумкою посіріло і, витягнувшись, почало обвисати. Але хіба це таке вже велике лихо?

По обіді Гайчі забила в зруб будинку три гвіздки, закріпила на них підрамник з полотном і взялась за палітру. Отут і почались неприємності...

Рідко розведені фарби текли. Знайти потрібний колір ніяк не вдавалося. А коли вона почала класти фарби на полотно, вони зовсім знищили контури рисунка...

Години за дві полотно перетворилося в безнадійно забруднений прямокутник, на який не можна було дивитися. Гайчі вперто не хотіла здаватися. Вона знову й знову перемальовувала то одне, то друге місце, але безладдя тільки зростало. Небо сповзло на ялини. Зелень дерева загрожувала стекти на воду...

З очей Гайчі готові були закапати сльози. А найгірше було те, що їй от уже з п'ять хвилин здавалося, ніби з-за куща біля паркана хтось дивиться на неї. «Ні, на злість вам не заплачу», вирішила вона. І в цю хвилину найближчий кущ підозріло хитнувся, і з-за нього справді з'явився довготелесий, розкуйовджений семи-класник Ангірча. Не встигла Гайчі отямитись, як Ангірча вже стояв біля самої табуретки, заклавши долоні під круглий шовковий пояс поверх щедро гаптованої сорочки з кишенею на грудях. В кишені — малесенький блокнот і прикручена до нього ниткою рябенька авторучка. Вдаючи, що потрапив до квітника випадково, Ангірча звернувся до Гайчі:

— Чи ти не бачила, тут не пробігало наше порося? Шукаю, шукаю... А воно забігло.

Гайчі обпекла його лютим нищівним поглядом, і Ангірча замовк. Очі його винувато забігали.

— Я справді шукаю порося,— сказав непроханий гість і сів просто на землі під стіною, бавлячись китицями свого шовкового пояса.

— То чого ж розсівся? Брехав би вже стоячи. Все одно в тебе не виходить,— сказала Гайчі, заслоняючи спиною малюнок.

— Та я нікому не скажу,— винувато промимрив Ангїрча і встав.

— Про що не скажеш? Що ти по-свинськи вдерся до мене в квітник, та ще й зводиш наклеп на порося? Якщо ти в цю ж мить не заберешся звідси!..

— Теж художниця... І подивитись не можна...— сказав Ангїрча вже за квітником.

— А ти голосніш хрюкай, порося само прибіжить,— із злістю порадила Гайчі услїд надміру цікавому хитрунові.

Вона з усіх сил стримувалась, щоб не заплакати від люті й почуття власного безсилля. Але ховаючись у квітнику, Гайчі зовсім забула про те, що повз її квітник проходила стежка від школи до крамниці. І трапилось гак, що якраз у ту хвилину, коли вона витирала кулаком непрохані сльози, проти неї зупинилась Михасева мама. Гайчі глянула на неї і хотїла відвернутись. Але вчителька пізнала її.

— Не сумуй, Гайчі. Буває гірше...— промовила вона, кинувши погляд на полотно.— За олійні фарби вперше взялась?

— Так,— здушеним голосом відповіла Гайчі.

— Добре вже те, що взялась. А слухатись вони тебе будуть.

Вчителька підійшла до табуретки, на якій лежало таке непокірне господарство Гайчі, і запитала:

— Ти можеш винести мені вати?

— Зараз,— сказала Гайчі, все ще намагаючись сховати заплакане обличчя.

— Та заодно і в дзеркало подивись,— порадила вчителька.

Ой, як добре, що її посилають до хати! Перше ніж знайдеш вату, можна хоча б умитись...

Нова вчителька сподобалася дївчинці відразу, ще тоді, біля кедра на березі, коли Гайчі разом з Хохолі та дїдусем Сану побачили її вперше. Важко було не здивитись на нову вчительку, що готувала обїд на вогнищі просто неба.

І викладені вінком навкруг голови чорні-чорні коси, і темнокарі, трїшечки розкосі, ніби з припухлими повіками очі, і засмагле, злегка вилицювате обличчя з двома ямочками на щоках — все вабило зір. І навіть ім'я у неї було якесь незвичайне. Її звали Сигданка Даверїївна...

Коли дівчина винесла вату, у неї на лобі вже не було ультрамарину і підборіддя не було вимазане білилами. Сигданка Даверіївна взяла трохи вати і почала дуже вправно стирати фарби з полотна. Здивована Гайчі тільки спостерігала, як легко й швидко поралась нова вчителька, повертаючи до життя знищений фарбами рисунок.

— Слід було б взяти друге полотно... Але можна й тут...

Що саме можна, Сигданка Даверіївна не доказала. Закінчивши витирати полотно, вона перевернула його вершинами ялин донизу і почала обчищати палітру, щоб її можна було взяти до рук.

Затаївши подих, Гайчі стежила за її рухами. А вчителька вже відібрала найбільший пензель, якраз той, до котрого Гайчі і доторкнулись не сміла, і приступила до полотна.

Швидкими і спритними, точно розрахованими рухами вона клала то один, то другий колір, нібито й не дивлячись на розлінійовану поштову картку. Але дівчина бачила, що малюнок виходить далеко точніший, ніж у неї... Ось уже є на полотні небо, ялини. Гайчі думала, що Сигданка Даверіївна почне тепер писати найважче — обличчя і голову дівчини. А вчителька взяла на пензель густокоричневої фарби, змішала її з темно-зеленою і косими мазками написала воду круг каміння, замість якого поки що залишила чисте полотно.

Доки сонце вийшло з-за рогу і освітило всю стіну, перед Гайчі стояла картина ще краща, ніж зображена на поштовій картці. Та коли дівчина сказала про це вчительці, та відповіла:

— Це, Гайчі, тільки підмальовок. Коли він добре висохне, спробуємо закінчити цю картину. А взагалі братись за олійні фарби, не вмючи ще малювати як слід олівцем, не можна... Це запам'ятай добре.

Сигданка Даверіївна розказала, як помити пензлі та що робити з палітрою, і пішла. А Гайчі провела її захопленням, вдячним поглядом і довго стояла перед картиною, мов зачарована...

Тут прибіг подивитися на її роботу непосидючий Олег. Побачивши, що виникло на полотні, від якого Гайчі раніш немилосердно його проганяла, хлопчик хутко кудись зник і незабаром повернувся з Хохолі.

— От що таке фарби! — промовив Хохолі.— Олівцем ти ніколи б так не намалювала...

— Та ні, Хохолі, зовсім ні. Треба вміти...

Хохолі здивовано глянув на неї і, почервонівши по самі вуха, пішов з квітника. Та біля хвіртки він повернувся і в'їдливо сказав:

— Раніш ти задавакою не була...

— Бо й ти раніш... умів хоча б слухати друзів до кінця,— в тон йому відповіла Гайчі і почала мити пензлі.

Коли Хохолі побачив, що Гайчі розгнівалась, він швидко пішов геть, навіть не зачинивши хвіртки.

2. На новому місці

Наступного ранку Михась прокинувся пізно. Намагаючись пригадати, де він, хлопчик повернувся на бік і побачив голу стіну. Раніш такої не було ні дома, ні в дитсадку. Він сів на ліжку і став оглядати кімнату.

Проти нього відчинене вікно. Під вікном стоїть великий жовтий чемодан. А на чемодані сидить дивовижний зелений птах з червоними очима. Коротким і товстим, круто загнутим дзьобом птах намагається витягти маленький ключик, що стирчить в блискучому замку чемодана.

У кімнату ввійшла мама. Привіталася з Михасем. Запитала, як йому спалось на новому місці, і потім звернулася до птаха, ніби до давнього знайомого:

— Ти вже й сюди завітав?

Птах потерся щокою об кільце ключика, потім перелетів на ріжок шафи і хрипкуватим, ніби здавленим голосом комусь наказав:

— Учїть алгебру!

— Дякую за пораду, Пап Папич,— серйозно відповіла мама і, подаючи Михасеві одяг, повідомила: — До тебе вже Олег прийшов, і папуга вдруге прилітає. А ти все спиш...

Папуга шугнув у вікно і зник. Михасеві стало шкода.

— Це він до нас прилітав?

— Ні, тут раніш жив інший вчитель. Птах до нього звик.

— А де папуга живе?

-- В шкільному живому куточку.

Коли Михась пішов на кухню, зелений птах вже сидів на плечі в Олега. Папуга брав у нього з долоні конопляне сім'я і вилущував з нього зернята.

— Підемо на річку? — запитав Олег.

— На берег, хлопці, краще не йдїть... Не треба. Віднесїть зараз Пап Папича в школу та подивїться, що там є ще цікавого. А я тимчасом побїлю в кїмнатї та порозкладаю речї,— сказала мама.

Після сніданку Михась посадив папугу собі на плече й повільними обережними кроками, щоб не струснути його, попрямував з Олегом до школи. Але тільки-но хлопці вийшли на вулицю, як зустріли двох рибалок з величезною рибиною на тичці, отїй самїй, якою штовхають бат проти води. Кінці тички, просунутї під зябра, лежали на плечах рибалок, а широкий блискучий хвіст рибини волїкся по землі. Такої величезної риби Михасевї ще не доводилось бачити. Тому він повернувся і пішов слїдом за рибалками поруч з тоненькою дівчинкою в білому платтячку і вишитих червоною заполоччю улах з гострими, задертими догори носками.

— Яка це риба? — запитав Михась у дівчинки.

— Таймень¹!.. Мїй татко його острогою убив,— з гордістю відповіла та. Її оченята так і поблискували з-під шапки густого чорного волосся.

— Ти до нас підеш? — запитала вона Михася.

— Ні, ось подивлюсь на тайменя і піду з Олегом гулять...

Дівчинка глянула на зеленого птаха, що сидів у Михася на плечі, і сказала:

— Пап Папича віднеси до школи. Ним не граються...

Останні її слова почув Олег, який стояв далеко позаду на стежці й чекав, доки Михась повернеться. Він підбіг до Михася, взяв птаха на зігнутий палець, і хлопці вдвох повернули до школи.

Птах був зовсім ручний. Влітку відвідував учителів та деяких юннатів, випрошував ласощі і радив учити алгебру. З'явився він у стїбищі за кілька років до Вітчизняної війни. Його привіз із Москви колишній директор школи, коли був ще студентом інституту.

---

¹ Таймень — риба-хижак з породи лососевих.

Побачивши, куди його несуть, птах знявся і полетів. А коли діти підійшли до заднього ганку, він уже сидів на відчиненій кватирці і перебирав дзьобом пір'я лівого крила.

— Попка дурень,— сказав йому Михась.

Пап Папич подивився на хлопця червоним оком і спокійно відповів:

— Сам ти дурень...

— Чув? Ага! — засміявся Олег, заходячи в кімнату, де був розташований живий куточок. Михасеві стало соромно від такої несподіваної відповіді птаха, і він повернув у другі двері ліворуч.

Це була піонерська кімната. Там працювали Хохолі і ще двоє дівчат. Вони робили стінну газету для колгоспної тваринницької бригади.

— Заходь, заходь,— запросив Хохолі.— У нас тут є багато цікавого.

Хохолі сказав правду. Цікавого було справді багато. Альбоми фотографій Москви: набережні, станції метро, Кремль з його зубчастими стінами і стрункою Спаською вежею та рядом ялин, що стояли нерухомою вартою вздовж стіни аж до Мавзолею...

— Це колишній директор з Москви привіз. Він багато нам розповідав про Москву і Ленінград... Ось навіть квиток на право проїзду в метро...

Оглянувши цікаві фотографії Москви, Михась побачив у куточку на столі малесенькі дерева, заповишені снігом. А за ними невеличка сопка. На схилі сопки, під засніженою ялиною, збудований круглий намет з чорної кори. Все це було так гарно зроблено, що Михась аж рота розкрив від подиву.

— То юрта,— показав Хохолі на чорний намет.— В ній і люди є.

Він поклав ручку і підняв маленьку завіску, що закривала вхід в юрту. В ній, зовсім ніби справжній, горів вогонь. Над його нерухомими язиками висів засмальцьований казаночок, а круг вогню на підстилках із березової кори сиділи якись кумедні люди. Чоловіки й жінки з косами, як Удзулю, і з люльками. Люльку смоктало навіть дитя, що сиділо на руках в одній жінки... Проти цієї жінки сидів чоловік. Він гострив об камінь списа. Другий ув'язував острогу.

— Це зроблено, щоб гратись? — запитав Михась.

— Ні. Так жили колись наші люди... І мій батько ще так жив...— відповіла старша із дівчаток, що працювали над стінгазетою.

Юрта Михасеві не сподобалась. Немає ні ліжка, ні шафи, ні стола. Навіть етажерки з книжками і стільців немає. Тільки й смішного — немовля з люлькою... А ось те, що поруч — зовсім інша справа!

Він підійшов до другого кінця стола і довго роздивлявся макет, набагато більший від попереднього. Тут була й ріка з горбатим місточком, біля якого він вчора вийшов на берег, і крамниця.

— Ось школа. А це будинок, в котрому ти живеш. Ось наш дім. А оце колгосп,— говорив Хохолі. І Михась пізнав і школу, і будинок, і крамницю.

— Де це ви купили? — запитав Михась.

— Хіба таке продається? — засміялась одна з дівчат.

А друга пояснила:

— Великий макет зробили наші учні, члени гуртка «Умілі руки». А менший — колишній директор школи. Той, що папугу привіз...

Довго розглядав Михась малесенькі, гарно зроблені будиночки. Біля них були дерева, паркани, дороги й трава. Навіть радіощогли точнісінько такі, як насправді, стриміли за радіостанцією.

За три дні він познайомився з дітворою і вже не раз встиг побувати з Гайчі та Олегом у тайзі. Крім того, Гайчі навчила його плавати в оморочці. Спочатку сидючи, а потім стоячи.

Скільки тут було незвичайного і цікавого! Раніше, наприклад, Михась частенько чув від тата, що рибу ловлять ятером, підсакою чи неводом. М'ясо — він знав — переховують в погребі, в холодильнику чи в льоднику. А тут рибу били гострозубою острогою. М'ясо обв'язували вірвовкою і, обмотавши один її кінець круг дерева, кидали в ріку. Вода в ріці була така холодна й чиста, що м'ясо не псувалось...

Білки тут уміли перелітати з дерева на дерево, мов птахи, і ніхто цьому не дивувався. Раніш мама луску з риби обшкрябувала ножем і ніколи не здирала шкіри. А тут — навпаки. Луску з великої риби здирали просто із шкірою, а потім шили з неї непромокальні гостронісі й кирпаті взувачки — ули. І шили оці ули не нитками, а роздертими на окремі тонкі волокна жилами ізюбра чи сохатого. Але й це було ще не все...

Михасеві часто розповідали казки про ведмедів, і він думав, що вони бувають тільки в казках та ще в зоопар-

ку. А тут він вже на третій день після приїзду сам бачив, як знімали з кедр недалеко за стійбищем двох ведмежат і відносили далі в тайгу.

Трапилось це так. Після обіду зайшов до Михасевого татка дядя Вася, молодий агроном, та й каже:

— Якщо хочете, Миколо Григоровичу, піймати ведмежа, то йдіть он до того кедр,— показав він у вікно.

— Ви що, жартуєте? — здивувався тато.

— Які там жарти! Оце зараз тільки зустрів ведмедицю з ведмежатами. Іду, знаєте, на городи—по огірки, значить. А вона мені назустріч. Вже з городу... І діти при ній. Вона, видно, не зрозуміла, що не я до неї, а вона до мене на город забралась. І знаєте, розсердилась. Довелось стріляти...

— То це ви стріляли зараз? — запитала мама.

— Я... Рушниця в сніях у вас стоїть...

— І як ви помирилися з нею? — поцікавився тато.

— А як миряться в таких випадках... Я кажу їй: «Іди собі геть, дурна. В тебе діти». А вона стала на задні лапи і до мене з роззявленою пащею. Добре, що рушниця моя «жиганом» була заряджена. Поклав я стару. А малята залізли на кедр. Плачуть... Треба б зняти та подалі в тайгу віднести. Чого доброго, собаки розірвуть, коли вночі злізуть малюки... Не бажаєте допомогти?

— Ще б пак, не бажати,— відказав тато...—А ви, діти, підете з нами? Таке не щодня навіть тут побачиш...— звернувся він до Михася з Олегом і Гайчі, що розглядали кіноплівку через фільмоскоп. Не чекаючи, поки їх запросять удруге, діти взяли кожен острогу й вибігли з хати. А коли зв'язаних ремнями ведмежат зняли з дерева і перенесли через горбатий місток на той берег річки, Гайчі посадила хлопців у свою оморочку. Вона вчила Михася бити острогою.

Хто не бачив оморочки — нехай знає, що так називається малесенький, видовбаний з легкого дерева човник. Одна людина може віднести його куди завгодно. Оморочка однаково гостра з корми і з носа. Назва її складається з двох слів: «омо» — один і «ороч» — людина. Але плавати в ній не легше, ніж їздити на велосипеді. Той, хто сяде вперше, обов'язково перекинеться. Тому Гайчі спочатку навчила Михася плавати в оморочці і тільки потім стала вчити користуватись острогою.

За її порадою Михась з Олегом добули торішній відривний календар, розірвали його і поприв'язували кожен листочок до окремого камінця на короткій ниточці. А коли ви знаєте, скільки листків у відривному календарі, то вам неважко догадатися, скільки треба було камінців і ниток.

Вибравши неглибоке місце на протоці, Гайчі почала навчання.

— Ти, Олег, кидай у воду камінці з папірцями. А Михась нехай дивиться,— сказала вона і поклала острогу перед собою поперек оморочки. Та не встиг кинутий Олегом камінець затягти календарного листочка і на півметра завглибшки, як вона схопила острогу, швидко підняла над головою і кинула. Папірець був пробитий наскрізь.

— Омо,— сказала вона.

— Омо,— повторили Олег з Михасем, і Олег кинув другий камінь.

— Дю,— промовила Гайчі, проколовши і другий листок.

— Дю,— повторив Михась, коли Олег кинув третій камінець.

— Це не дю, а іла́,— сказав Олег.— Омо — це один. Дю — два. А іла́ — три... Омо, дю, іла. Бакпей?¹

— Бакпей,— відповів Михась, стежачи за четвертим камінцем.

— Досить,— гукнула Гайчі. Проколовши і цей листочок, вона поклала острогу і наказала Михасеві: — Тепер починай ти...

Михась невпевнено кинув острогу.

— Не влучив,— сказала Гайчі.

— Не влучив,— повторив за нею Олег і знову кинув камінець. Михась метнув острогу ще раз і знову промахнувся. Один за одним летіли у воду камінці, тягли за собою на дно білі аркушики, а Михась не міг влучити. Він навіть не думав, що потрапити в календарний листок, прив'язаний до камінця, так важко.

— Стомився? — запитала Гайчі. Але Михась не відповів. Губи в нього тремтіли.

Тоді Гайчі взяла тичку й погнала оморочку до берега

---

¹ Б а к п е й? — Зрозуміло?

в те місце, де протока підходила до широкої заплави. Дерев там стояли рідко. А землю вкривали такі буйні трави, що Михась не до кожного колоска міг дотягтися рукою...

3. Два хижак

Йти теплого літнього дня по густій траві, де ніхто ще не ходив до тебе — дуже цікаво. Кожен крок такої подорожі приносить щось особливе.

Ось малесенька кулька білої піни. Вона складається з безлічі дрібненьких бульбашок і приліпилась до стеблини пирію саме там, де стрілка виходить з пазухи листка. Михась роздирає кульку зірваним листочком, і перед очима хлопчиків з'являється блідозелений черв'ячок з жовтенькою голівкою. А ось Олег побачив тенета павутини. Сітка натягнена між кушем ліщини й велетенським стеблом дудника з білою «парасолькою» на верху. В центрі тенета дуже густі. Там висить велика крапля роси і трохи далі — причаївся сірий павук з темними плямами на великому череві.

Не вмючи так спритно розсувати перед собою високу траву, як Гайчі, Михась з Олегом відстали й раптом загубили її. Вони злякано почали роздивлятися навколо. Та ось вона несподівано виглянула з-поміж височезної трави і мовчки посварилась на них пальцем. Хлопці зупинились.

Гайчі приклала палець до губ і рухом поманила хлопців за собою.

Пригнувши голови і намагаючись не шелестіти травою, обоє пішли до неї. А за дві-три хвилини Михась з Олегом уже стояли, притиснувшись до м'якої, ніби оксамитової кори якогось дерева з листям, схожим на ясенове, і дивилися на невеличкий струмок. Він глибоко прорізав чорнозем і ринув по твердому глинястому дні. Недалечко від хлоп'ят просто в струмку сидів орел, загативши крилами воду. Це він ловив рибу. Його широкі могутні крила, міцно притиснуті до дна, зовсім зупинити воду не могли, і вона потроху протікала. Та озерце перед орлом час від часу збільшувалось, затоплюючи все нові й нові грудочки глини. А птах діловито простягав шию

то в один, то в другий бік і вихоплював із води необережних рибок.

І тут у Михася залоскотало в горлі. Стримуючись, він аж почервонів. Але зусилля були марні. Орел почув його здущений кашель, повернув голову, оглянувся. Потім присів, розправив крила, стріпнув з них воду і за мить вже був у повітрі.

Олег з докором глянув на Михася. А Гайчі запитала:

— У тебе, Михайле, немає великого гудзика?

— Є,— відповів той, дуже зрадівши, що Гайчі не сердиться на нього, і витяг з кишені гудзика, яким бавився ще з Едиком.— Від Едикової курточки годиться?

— Годиться,— Гайчі провела поглядом крилатого рибалку і порадила: — Коли вдруге захочеш кашлянути, візьми гудзика в рот. А тепер ходім. Там є ще одне місце...

Щоб не забути, Михась тут же запхнув гудзика за щоку, і вони пішли. Побували в одному місці, потім в другому. Але орла на рибальстві більше не застали.

Там, де невелике пасмо гірського кряжа круто повертало від широкої улоговини, Гайчі знайшла джерело, що витікало з-під обваленого каміння, і, ставши на коліна, напилась. Потім покликала хлопців. Михась витяг з рота гудзика, поклав його на камені, біля якого стояли застромлені в землю три остроги, почекав, поки нап'ється Олег, і припав до води. А коли він підвівся, Гайчі простягла йому третю частину взятої з собою юколи.

Юкола — це спочатку трохи присолена в тузлуці¹, а потім в'ялена на сонці риба кета. Хто не їв її де-небудь у затінку біля струмка після доброї прогулянки, той ніколи не знає, що таке смачна страва. А хлопці пригощались саме після такої прогулянки. Вони сиділи на камені і, смакуючи, гризли юколу. І раптом, чогось злякавшись, Гайчі схопилась на ноги. Тут хлопці вразно почули якесь харчання. Михась мало не скрикнув. Але Гайчі шосили стисла йому руку: «Мовчи!»

Вона показала на сусідній камінь. За три кроки від них, під старою, густо оповитою диким виноградом липою спав якийсь підстаркуватий чоловік з подзьобаним

---

¹ Тузлук — варений розсіл з приправами.

віспою обличчям. Він, мабуть, щойно повернувся горілиць і, лежачи на спині, захропів.

На ньому була звичайна одежа мисливця чи розвідника-геолога. Напіввійськова гімнастюрка, заправлена в сірі штани. На ногах — ічіги. Права кишеня штанів була наполовину вивернута, як вивертається іноді, прилипнувши до спітнілої руки. А на потолоченій траві лежала коробочка сірників і поруч з нею — ніжик. Той самий, з двома лезами, шилом і пілочкою. Михась побачив навіть видряпану гвіздком на білих черенках свою літеру «М».

— Мій ніжик,— шепнув він Гайчі.

Але в цей час хропіння урвалось. Незнайомий застогнав і повернувся на бік, показавши широку спину.

— Давай заберем,— штовхнув Олег сестру. Але вона помітила в задній кишені штанів незнайомого ручку нагана і потягла хлопців до себе.

Забувши свої остроги, діти навшпиньки відступили за ліщиновий куш і щодуху побігли геть.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ВЛАСНИМИ РУКАМИ

1. Пластилін оживає

Хохолі народився вже в стійбищі. Правда, тоді це було просто безладне скупчення сьак-так збитих будиночків і круглих юрт, побудованих з кори. Але на той час удеге вже жили осіло. У них була селищна рада, крамниця, лікарня і школа. Потроху почало забуватись, як дурили й обкрадали їх різні шахраї й пройдисвіти, як вони нацьковували один на одного окремі удегейські роди, що ворогували між собою часто аж до кривавих сутичок. Як організувався в них мисливський колгосп — Хохолі не пам'ятає. Але ніколи не забуде того дня, коли в колгосп пригнали перших корів. Їх було зовсім небагато — шість чи сім. Хохолі тоді ще не ходив до школи і не вмів рахувати. Подивитись на дивовижних звірів зійшлося усе стійбище. Прибіг і він, хоча ходив ще без штанів і свою юрту міг знаходити лише з допомогою старшого брата Лайсі. Якими ж страшними здались йому корови, особливо бугай. З не меншим страхом дивились на них дорослі. Та хутко цей страх зник.

Уже першого дня, коли дружина однорукого Кансі удвох з акушеркою подоїли корів і привселюдно на-

поїли молоком своїх дітей,— до молока потяглося багато матерів. А через якийсь місяць-два його довелося розподіляти між діворою вже з допомогою лікаря і того ж Кансі,— першого голови колгоспу. Він і придбав корів. Тепер Хохолі здається, що це було цілу вічність тому. Про ті часи зараз ніхто й не згадує, бо в їхньому колгоспі вже є півтори сотні дійних корів. Мати Хохолі давно працює дояркою. А батько уже кілька разів радив йому стати зоотехніком.

Цієї весни Хохолі закінчив вісім класів.

Ще в шостому класі він якось провалився на прогулянці під лід, а потім більше року пролежав хворий на ревматизм. Лежати було страшенно нудно. Весь час перед очима Хохолі стояла тайга, таємні місця, відомі тільки йому одному: зелені заплави, укриті від людського ока розпадки. Хохолі так скучив за дичиною, що одного разу взяв обрубок тополевої гнилушки і почав стругати. Незабаром з-під ножа з'явилось щось дуже схоже на ту видру, ганяючись за якою, Хохолі провалився під лід. Та ця дерев'яна фігурка проіснувала тільки три дні і назавжди зникла в печі. А Хохолі взяв у матері від плити полінячку тополі і почав крадькома різати, ховаючись від усіх. Коли з школи приходили товариші відвідати його, цурупалок зникав під подушкою. Але минуло кілька днів — і він перетворився на кумедного ведмедя, який, роззявивши пащу, придавлював лапою спійману рибу.

Закінчивши роботу, Хохолі поставив ведмедя на столі і вдав, що спить. Того дня з гуртом товаришів і подруг до хати прийшла Гайчі. Вона перша схопила іграшку і довго термосила Хохолі, силкуючись розбудити. А Хохолі удавано сонно позіхав, намагаючись приховати свою радість. Це вперше його робота викликала таке захоплення. Звичайно, ведмедя довелося подарувати Гайчі, й після того, як вона цілий тиждень хвалилася цим подарунком у школі, до Хохолі цілою юрбою посунули замовники. Тепер він, уже не криючись, вирізав ведмедів, росомах, кіз. А раз вирізав навіть двох ізюбрів, що зчепилися рогами в бійці.

Через рік батько Гайчі вилікував Хохолі. Від ревматизму не лишилося й сліду. Та любов до вирізування не проходила. І ось тепер плитка пластиліну, яку подарувала йому Гайчі, прийшла дуже до речі. Правда,

посварившись з Гайчі, Хохолі мало не викинув її подарунок. Та вчасно втрутилася мати, а потім йому раптом захотілося помірятися силами з Гайчі...

Тоді Хохолі вистругав невеличку дощечку, побудував на ній з дроту каркас і зник у тайзі на цілісінський день. Тільки опівдні другого дня він щось приніс додому під полою халата і поставив у ящик, де лежали його книжки. Мати вдала, що нічого не помітила. Хохолі кілька разів виходив до неї в двір, але, видно, не зважувався сказати і знов повертався в кімнату. Та коли мати почала збиратись іти доїти корів опівдні, він не витримав і покликав у вікно.

— Мамо, іди, будь ласка, сюди...

Коли мати зайшла в кімнату, він, схвильований, із стиснутими губами, стояв біля столу. На столі — наполовину виліплена доярка з дійницею в руці. Вона, видно, зараз тільки встала від корови і ступила перший крок, щоб віднести молоко.

В доярці мати відразу впізнала себе, в корові — кращу свою рекордистку Зірку. Та невже ж це її син зумів виліпити отаке з сірої плитки, яку недавно принесла лікарєва донька? Невже це справді робота її сина?

Мати вже не раз бачила скульптури в клубі і в конторі колгоспу. Добре знала бюст Леніна, пізнавала Пушкіна та Мічуріна. Але то були обережно привезені з Хабаровська коштовні речі, зроблені, мабуть, дуже освіченими, вмілими людьми. А її синок ще ж ні в кого й не вчився ліпити...

І тут мати побачила, що Хохолі стоїть, насупившись, і в нього тремтить губа... Все з'ясувалося, коли вона уважніше придивилася до виліпленої з пластиліну Зірки.

У корови замість передньої ноги була тільки тоненька дротинка й неvistачало цілого боку. Мабуть, тому Хохолі й повернув свою скульптуру цим боком до стінки.

— Мені неvistачило пластиліну, — тремтячим голо- сом признався Хохолі. — У мене його більше немає ні грудочки...

— Попроси у Гайчі.

— У цієї задаваки?

— Тоді я попрошу. Закінчити ж треба...

— Не можна просити. Та й що казати? Дай мені,

задавако, решту пластиліну, бо я хотів тобі втерти носа та, бач, не вийшло. Так говорити, чи що?

— Ні, бата, я так не скажу. І доки ти не заспокоїшся, нічого говорити не буду...

З-під чорних вій мати дивилась на сина, ніби вперше його бачила. Який він виріс... І коли встиг? Чи давно був таким самим старший? Коли проводжали в далеке місто, думала, не дочекається, доки підросте Хохолі. І ось він. Дивись на нього... Які ж думки, які справи хвилюють його?..

— Нічого, сину. Пошлемо телеграму Лайсі. Буде в тебе своя пластиліна.

— З Ленінграда? Скільки ж часу ітима посилка...

— А ти відпочивай. Ранком говорив батько, що пора кору забрати. Вже час, каже, в крамницю здати. Взяли б із друзями бат та з'їздили б...

2. Про що умовлялась четвірка

Коли Гайчі вперше говорила Михасеві про оксамитове дерево, хлопчиків пригадалась його курточка, що лежала тоді в чемодані. Та виявилось, що оксамитовим деревом називається особлива порода пробкового дуба. Це дуже цінне дерево з давніх-давен росте на Далекому Сході. Лист його схожий на ясеневий. А оксамитовим цей дуб звать через його сріблястосіру, м'яку, мов оксамит, пробкову кору, до п'яти-шести сантиметрів завтовшки. Тільки-но пробка досягає потрібної товщини, її обережно підрізують біля кореня та під вітами, розтинають знизу доверху, а потім обережно здирають дерев'яними клинцями, щоб не поранити блідожовтого лубу, на якому згодом наростає нова пробка. Зняті смуги сушать, зв'язують у тюки і відсилають як сировину на заводи. Ось за цією пробкою мати й послалала Хохолі.

Він сам став у бат і поїхав забрати кору на острів, що був поблизу стійбища. А коли повертався, навантаживши свій бат в'язками кори, його помітили з берега і стали гукати. Хохолі глянув — на березі стояла дівтора. Довелось приставати.

Першим підбіг Михась і доповів:

— Ми знайшли мій ніжик...

— Покажи.

— Він у Рябого... З наганом той Рябий...

Слідом за Михасем підбіг Олег, а за ним і Гайчі. Хохолі відразу насупився. Та Гайчі, мов і не помітивши цього, розповіла про все, що трапилось.

— Ходімо подивимось. Може, там нічого й немає,— необачно сказав Хохолі.— Може, це вам від страху приверзлося...

Тут насупилася й Гайчі. Йй відразу здалося, що Хохолі мститься за ту неприємну розмову в квітнику, біля картини. От що значить не стриматися вчасно!

Хохолі вгадав, про що думає Гайчі, й почервонів, як варений рак. Ну й дівчисько! Нізашо не вгадаєш, на яку ступити...

— Де твоя острога? — запитав він Михася, щоб збити розмову на іншу стежку.

— Там залишилась. І моя і Олегова, Біля Рябого забули їх...

При згадці про острогу Гайчі насупилась ще дужче.

— Ходім, хлопці, заберемо. Не кидати ж остроги,— запропонував Хохолі. Хлопчики погодились. А Гайчі мовчки пішла за ними.

Хохолі не хотів іти відкритою дорогою. Він повів дівтору до сопки, щоб, переваливши її невисокі відроги, підійти до того місця з другого боку і оглянути його непомітно. Але там нікого вже не було.

За великим каменем, що ховався під липою, оповитою диким виноградом, росла густа й висока трава. Недавно кимось потолочена і потім наспіх піднята, вона хилилась у всі боки, даремно намагаючись встати. Це незаперечно свідчило, що тут недавно був хтось чужий. Але, крім цього, більш ніяких доказів не було. Ні клаптика паперу, ні недогарка цигарки, ні обгорілого сірника.

Діти забрали свої остроги й пішли.

— Він заховався,— сказала Гайчі. Михась з Олегом промовчали. Цікаво, що скаже на це Хохолі? Та він не поспішав. Для нього було зрозуміло тільки одне, що невідомий утік. Але хто він? Від кого ховається? Що йому треба?

Обігнавши Хохолі, Гайчі з хлопцями вилізла на сожку і там зупинилась. Хохолі задумливо попрямував до них.

— А знаєте,— сказав він друзям.— За цим Рябим треба стежити.

— Як? — запитала Гайчі.— Хто буде за ним стежити?

— Ми будемо,— рішуче заявив Хохолі.— І вистежимо. Тільки треба, щоб про це ніхто не знав.

— І мама? — простодушно запитав Михась.

— Ні мама, ні тато,— Хохолі значущо глянув на Олега.— Ми його самі вислідимо і тоді зловимо...

— Як у кіно, правда? — захопився Олег.

— Але щоб нам ніхто не заважав,— мовчить. Нехай це буде нашою таємницею. Згода?

Гайчі заперечливо похитала головою.

— А я буду,— підхопив Олег.

— І я...— нерішуче приєднався Михась і вже з сумом закінчив: — Тільки мама не пустить...

— Пустить,— Хохолі від хвилювання розкуйовдив свого чуба.— Я, знаєте, що придумав? — Він так захопився, що забув про вік своїх слухачів. А вони з чеканням дивилися на нього широко розкритими очима. Тільки Гайчі злегка іронічно посміхалась.

— Ви ж дивіться, яка тут кругом краса! — Хохолі зробив широкий жест рукою.

— Ти що, хочеш тут малювати?

— Ет, малювати... Ні, це буде в сто разів цікавіше... Ти тільки поміркуй. Ми вчотирьох візьмемо і зробимо, ну як це зветься — отаке, як у нас у школі стоїть. Тайгу зробимо, і ці дві сопки й ріку. Щоб на стіл поставити. Зрозуміло?

Хлопчикам пропозиція дуже сподобалась. Але Гайчі явно не хотіла працювати разом з Хохолі.

— Язик за зубами я втримаю. Даю слово честі. Але від участі відмовляюсь,— рішуче заявила вона. Хохолі відразу похмурнів. Ну, що ж, не хоче — обійдеться і без неї.

— Тоді дайте всі чесне піонерське слово, що нікому ні пари з уст про цю справу. Бо ми будемо й працювати тут і водночас стежити за Рябим.

— А як давати піонерське слово? — заклопотано спитав Михась.

Йому на допомогу прийшла Гайчі:

— Дайте звичайне чесне слово. Тільки не підведіть.

— Чесні люди не підводять,— сказав Хохолі. По дорозі до бата з оксамитовою корою він розподілив, кому що заготовляти з матеріалів та інструментів. Посадив хлопчиків у бат і поплив до стійбища. А Гайчі пішла навпростець стежкою.

3. Третій макет

За порадою свого друга Михась і Олег розповіли вдома, що вони робитимуть у тайзі. Дізнавшись, що хлоп'ята будуть разом з Хохолі — матері їх відпустили, ще й дали дещо потрібне для роботи. Але Гайчі категорично відмовилась дати хоч одну фарбу з етюдника, хоч як наполягав на цьому Олег.

Другого дня сопка відразу ожила: на ній з'явився розібраний диктовий ящик з-під сірників, різних розмірів гвіздочки, молоток, пилка-ножівка, банка риб'ячого клею. Михась приніс і віддав навіть два новісіньких роликових підшипники, котрі старанно зберігав досі.

— Коліщата тут не потрібні,— зауважив Хохолі.

— Це не коліщата. Вони підшипники...— повчально сказав Михась і ще раз пожалкував, що загубив свого ножики.

Коли збили широкий ящик з низькими стінками і стали в ньому викладати сопки з піску, глини та камінців,— ящик став такий важкий, що його ніяк було навіть зрушити з місця.

— А як же його вчителі будуть дітям показувати? — засмутився Михась. А Олег, який сам наклав майже пів'ящика каміння, спробував підняти один край і здивувався:

— Ой-ой! На баті і то в школу не одвезеш...

На цьому й пішли обідати.

Та другого дня роботу почали з того, що Хохолі взяв аркуш голубого паперу, який закривав усе дно ящика, і старанно накреслив на ньому план місцевості. Михась з Олегом стежили за його олівцем і дивувалися, що цю плутанину ліній Хохолі називав рікою, островом, на якому брали оксамитову кору, сопкою. А коли папір приклеїли на дно ящика, а потім всі кривульки накрили уламками битого скла і, змазавши їх краї риб'ячим клеєм, присипали ще піском,— вийшла ріка. Де були по-

роги й переказати — скельця клали одне на одне — і від нього крихітна річечка на дні ящика здавалась наче справжньою.

Певелички пагорби викроювали з повсті і, зрізавши краї, приклеювали. Виходило непогано. Але сопки з повсті ніяк не виходили. Тоді вирішили робити їх з картону так, щоб всередині вони були порожні.

— Будуть, мов пір'їнка, — говорив Олег. Він випросив у матері й приніс всі коробки та картонки, які тільки були в хаті. Але виявилось, що він радів передчасно...

Кілька годин Хохолі вирізував і зшивав шматочки картону, даремно намагаючись зробити щось хоч трохи схоже на сопки — але в нього нічого не виходило. А помічники його тільки сопіли від співчуття й безпорадно тупцями навколо. Допомога прийшла зовсім несподівано. На сопці раптом з'явилась Сигданка Даверіївна з Гайчі і ще з трьома школярами. Був серед них і довготелесий Ангірча, який все так само не розлучався із своїм блокнотом і рябенькою авторучкою.

Хохолі неприязно покосився на Гайчі. Це вона привела гостей. А ще хвастала: «Мовчатиму, мовчатиму!» Всі дівчата такі, а ця — найгірша за всіх.

Мов навмисне, Гайчі взяла кілька забракованих викройок з картону і сказала Олегові:

— Даремно тільки картон зіпсував. Хіба ж так роблять?

Хохолі так і спалахнув:

— Не всі ж такі розумні, як ти... Картонки їй шкода! А хто вихвалявся: «Від мене й слова не почувють». Зазнайка!

— Ти з усіма дівчатами так говориш? — поцікавилась Сигданка Даверіївна.

— Ні, тільки з тими, що брешуть та вихваляються, — відповів Хохолі уперто.

Почувши цю відповідь, Гайчі почервоніла й відійшла до великого каменя біля кручі. А Хохолі почав розповідати Еофу та Ангірча, як треба вирізувати краї ящика.

— Тільки сопки зробити не можемо, — поскаржився Олег.

— Це нічого... — сказала Михасева мама і знов зиркнула на Хохолі. — А взагалі: дуже добре, що ви за цей макет взяли. Тільки ж все одно ви самі його не подужаєте. Як ти думаєш, Хохолі? Гуртом набагато

легше було б. Хіба мало в стійбищі умілих рук? А ви в тайзі ховаєтесь.

— Я... тобто ми... хотіли, щоб це наче подарунок був для школи,— похмуро сказав Хохолі.— Тому й ховалися.

Йому було дуже прикро. Як швидко викрили їх таємницю! Так недовго довідатися й про другу.

А Сигданка Даверіївна усе поглядала на нього. В її темних очах спалахнули хитрі іскорки.

— А як же ви нас знайшли? — раптом згадав Олег.

— Я такий, що скрізь знайду,— похвастав Ангірча.

— І шукати не треба. Адже Хохолі не міг кращого місця вибрати... Із самісінького стійбища видно вас...— засміялась Гайчі. Хохолі аж кулаки стиснув. Коли б не вчителька, показав би він їй, оцій задаваці!

— Ну, то що, будемо разом працювати? — зацікавився дев'ятикласник Еофу.

— Та хіба ж можна з таким злюкою,— кивнула Гайчі в бік Хохолі.

А Сигданка Даверіївна запитала:

— Хіба не краще вам об'єднатися з гуртком «Умілі руки»?

— Краще,— відказав Ангірча.— Тільки якби щось дуже цікаве робити. А то...

— Е-е-е... Ти не знаєш. У нас ще є щось дуже цікаве,— вихопилось в Михася. Але, пришитий до місця нищівним поглядом Хохолі, він зразу ж замовк.

Сигданка Даверіївна вдала, що не помітила, як проговорився її син, і весело підхопила:

— Коли краще, то чого ж тут сидіти? На одне ходіння сюди та звідси скільки часу згаєте. А там воно було б усе на місці. Отож забирайтеся та йдіть до школи. Допоможи їм, Ангірча, перенести. А ти, Хохолі, на хвилинку ходім зі мною. Мені треба з тобою поговорити.

Ангірча сумлінно навантажився усім, що зробила трійка. Видно було, що працювати йому не дуже хотілося... Так собі, дитяча забавка.

Коли Хохолі та Сигданка Даверіївна відійшли вбік, вона запитала:

— Ти, правда, взяв з дітей чесне слово, що вони нікому не скажуть про чужу людину?

— Аякже... щоб цей чужий дізнався, що ми про нього знаємо!

— Це правда. І мовчати треба. Але мої міркування ось які... Цей чужий все одно знає, що вам відомо про його перебування в тайзі. Три остроги йому давно про це сказали. Думаю, що він навіть знає, хто його бачив. Адже Михасева острога підписана. І, напевне, в нього є хтось «свій» у стійбищі. Це одне. Друге: діти мовчати вміють. Це дуже добре. Скажи їм, нехай мовчать і надалі. Коли запитають, чому кинули стежити, скажи, що Рябому вас видно краще, ніж вам його. А щоб ти не сунув собі голову, звідки я знаю про вашу таємницю, скажу... Я сьогодні була в твоєї матері. А ти з нею говорив про це?

— Говорив,— признався Хохолі.

— І дуже добре зробив.

По дорозі в стійбище Сигданка Даверіївна несподівано заговорила про «Доярку» Хохолі.

— Бачила її у вас дома. Почав ти непогано. Але добре закінчити, май на увазі,— далеко важче.

— Пластиліну в мене немає...— поскаржився Хохолі.

— Треба вміти поважати друзів, цінити дружбу. Буде все...

Хохолі почервонів. Вчителька явно натякала на його сварку з Гайчі. А чого це Гайчі задається? То одну шпильку йому пустить, то другу. А цього Хохолі, як і всі хлопці, знести ніяк не міг. Хоча, сказати правду, малюнки Гайчі йому дуже подобались. Це не те, що його дерев'яні ляльки-ведмедики. І признатись по щирості: була така хвилина, коли він міг би навіть попроситись до неї в науку. Але Гайчі зразу ж задерла перед ним носа... ну й він образився...

Того ж дня Хохолі слухняно переніс у піонерську кімнату свою «Доярку» і, як порадила йому Сигданка Даверіївна, відмовився від роботи над макетом. Хай роблять Еофу і ця задавака Гайчі. А він закінчить скульптуру! Хохолі вистругав другу, наполовину меншу від попередньої дощечку, побудував на ній новий каркас і збирався вже знімати пластилін, щоб зробити менші фігурки. Та коли він прийшов у піонерську кімнату ранком, на столі лежала ціла плитка пластиліну, а новий каркас зник.

— Навіщо підсунула? — сердито спитав він Гайчі, показуючи на пластилін.— Хто тебе просив?

— Дощечка твоя в шафі. Забрала її Сигданка Даверіївна. А пластиліну я тобі не підсовувала. Ти ще на сопці сидів з Олегом, як я віддала його в піонерську кімнату. Не потрібен тобі — не бери. Комусь іншому згодиться, — відрізала Гайчі і пішла в другу кімнату.

Хохолі полегшено зітхнув. Звичайно, з Гайчі він миритись не буде, але, може, все-таки взяти пластилін? Так шкода нищити майже готову роботу.

Та ледве він зняв перкалеву хустину, якою прикривав свої фігурки, як до кімнати увійшов Еофу і сказав: — Сьогодні ліпити тобі не доведеться.

Еофу тримав під пахвою велику і ще міцну гнилушку уссурійської тополі. Хохолі мав вирізати з неї зразок потрібних для макета сопок. А коли Хохолі це зробив, за роботу взявся Еофу.

Невеличкі клапті газети він змочував риб'ячим клеєм і обережно наклеював їх шар за шаром поверх цигаркового паперу. Вийшов картон. До вечора він висох, і коли потім зняли з дерев'яної колодки, то мали легкі й міцні сопки. Їх зразу ж прибили до макета дрібненькими гвіздочками.

Потім Михась і Олег урочисто принесли з дров'яного сарая тирсу. Як же засяяли вони, коли посипаний нею картон відразу обернувся на кам'янисту землю. Тепер залишилось тільки заґрунтувати всю поверхню клеєм і як слід розмалювати.

— Ліс посадити — це вже дрібниця, — самовпевнено сказав Олег.

— Ні, — заперечила Гайчі, — зовсім не дрібниця. Тайгу треба зробити так, щоб, на яке дерево не глянеш, видно було: сосна це, дуб чи береза...

Під керівництвом Гайчі «дерева» старанно робили з волоті очерету, сухих билинок та кольорового моху. Їх занурювали в клей, потім формували віти, а вже після цього сушили.

Година за годиною росли купи «дубів», «кедрів» та «берізок».

Після того, як цього добра було заготовлено на три таких макети та коли сам макет з його падьми і сопками був розмальований, усім гуртом взялися за «посадку» тайги. Вайлуватий Еофу проколював дірочки, Михась обрізав стовбури, а Олег намазував їх клеєм. «Садила

дерева», звичайно, Гайчі. Такої відповідальної роботи вона нікому не довіряла. Зате ж і макет вийшов на славу! Навіть старий Сану не витримав і прийшов подивитися.

— Ая! Дуже, дуже хороша картина. Живу тайгу зробили. Я знаю це місце. Дуже гарне місце! Ось тільки де ця сопка кінчається, треба ще дві сопки зробити,— говорив дідусь Сану, показуючи кривим пальцем на східний край макета.— Добре знаю ці сопки. І, що було давно-давно біля цих сопок, знаю... Там були дуже погані люди...

Тільки тепер, почувши про поганих людей, Олег з Михасем згадали про Рябого. Олег пішов у другу кімнату, де Хохолі ліпив свою «Доярку».

— За тайгою я наглядав. Та що з того? Рябий догадався, що ми про нього знаємо, і зник,— сказав Хохолі.

Тут зайшов Еофу і урочисто повідомив:

— Дідусь Сану запрошує нас лучити¹ рибу...

— Кого запрошує? — запитав Хохолі.

— Тебе, мене, Гайчі, Михася... Всіх, хто робив макет... Запрошує сьогодні на ніч.

---

¹ Лучити рибу — бити острогою або ловити іншим способом — з допомогою вогню. Роблять це вночі. Перед човном горить вогонь, освітлює воду і приваблює рибу. Тоді її дуже зручно бити.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ТАЄМНИЦЯ ДІДУСЯ САНУ

1. Перша здобич

Михась дуже боявся, що тато не відпустить його на ніч. І раптом дозвіл дали. Не тямлячи себе від щастя, він зараз же почав збиратись. Перелічив рибальські гачки, які зберігав у коробці від цукерок, і вирішив позичити в тата електричного ліхтарика.

Але чим більше він думав про ліхтарика, тим страшніше було, що його не дадуть. Кінець кінцем Михась по-тай заховав ліхтарика за пазуху і пішов. Коли б тільки швидше настала ніч! Адже він, Михась, ще ніколи не був на рибалці навіть удень. І тому, взявши свою острогу, Михась сів у просторий бат дідуся Сану ще завидна і героїчно відмахувався від комарів до самої ночі.

Коли стемніло, хлопчині раптом стало страшно. А тут ще й комарі кусаються. Хоч повертайся додому. Тато, напевне, вже дізнався, що ліхтарика немає...

Михасеві трохи полегшало, коли в тиші, що оповила берег, до нього долинули голоси, і він пізнав Еофу.

— А я кажу — вийде... Сигданка Даверіївна розкаже що до чого. Вона всякі на світі фарби знає. Розпитаємо її й почнемо. Сьогодні я бачив...

Що бачив Еофу, Михась не чув. Не почув і короткої відповіді якоїсь дівчини. Та ось до вуха знову долинула важка, трохи незграбна мова Еофу:

— Банки великі-великі! Для чого ж інакше стільки фарб? Візьмемо Тоню. Будемо ти, я, Хохолі. Запросимо Кіді...

— Кіді не можна. Вона матері допомагає,— заперечила дівчина, і тут Михась упізнав Гайчі.

Як добре, що нарешті хтось з'явився. З-за темних, навислих над рікою кущів виринув бат. Він плів просто по відбитках зірок, що впали у воду, і вони згасали під днищем, щоб знову виринути і загойдатись на легких хвилях за кормою. За батом Гайчі та Еофу так само тихо посувався човен Тоні. В ньому сидів і Олег.

Прислухаючись до розмови Гайчі з Еофу, Михась не помітив, як підійшли дідусь Сану й Хохолі.

Пливли за водою. Першим ішов бат Еофу й Гайчі. Сидячи поруч з дідусем Сану, Михась то спостерігав, як Хохолі вправно орудує веслом, то вдивлявся в таємничі силуети дерев, що темніли на березі, а потім стежив за рогатим крайцем місяця, що, погойдуючись на сонних хвилях, рухався перед батом, і його ніяк не щастило наздогнати.

Ця ніч була зовсім особлива. Раніш Михась знав, що, коли стає темно, треба спати. А тепер і рогатий місяць, і розкуйовджені довкола нього хмари, і зеленоголубе, засіяне великими зорями небо,— здавались такими надзвичайними, величними й прекрасними...

Біля самого берега скинулась дуже велика риба. Михась здригнувся.

— Линок гуляє,— пояснив дідусь.

— Доберемось і до линка,— запевнив Хохолі.

— Хвалитись не треба. І говорити не треба,— зупинив його старий.

І знову плівли мовчки. Тихо плескотіла вода, закручуючись за веслом, і падала, стікаючи з нього живим сріблом.

Уже відійшов убік і розтанув у темряві правий берег. Ліворуч підвівся острів, такий таємничий, не схожий на себе. За ним — сонна протока, та сама, на якій Михась не раз цілими годинами вчився кидати острогу.

Біля входу в протоку Хохолі передав весло Михасеві і взяв в'язку кедрових скіпок. Потім перебрався напе-

ред і, встроївши низько над водою на носу смолисту скіпку, запалив її. Злякана вогнем темрява здригнулась, але швидко поглинула невелике полум'я й оточила бат ще тісніше. Тепер не видно було ні острова, ні берегів. Зате проміння вогника пронизувало неглибоку воду, і на дні протоки було видно кожен камінець.

Навіть Михась побачив у воді кілька довгастих тіней, що метнулись перед батом, і рука сама простяглась до іграшкової остроги, поруч з якою лежало ще дві, більші, з довгими держаками.

Дідусь Сану пожвавівшав і наче помолодшав. Тількино довгаста в'юнка тінь знову з'явилася в освітленій воді, він широким помахом руки кинув свою острогу. В ту ж мить закипіла вода і запінилась, знялась бульками круг рівного держака остроги. А дідусь нахилився і, швидко піймавши острогу, що не встигла впасти, почав обережно виводити наколоту рибу з води. Коли величезна голова показала над поверхнею, на неї впав сильний удар невеличкої дерев'яної довбешки. Оглушена риба завмерла.

— Ая! Дуже хороший початок!— сказав дідусь Сану і звернувся до Михаса: — Острогу держати можеш?

Потім він поставив озброєного маленькою острогою Михаса перед собою в самісінькому носі човна і показав лінка, що підпливав до світла. Риба витрішкувато дивилась на вогонь і поводила плавниками, немов дражнила Михаса. Серце у хлопчика завмерло. Затамувавши подих, він підняв острогу, націлився і кинув. Дідусь Сану хутко нахилився за борт, спіймав коротенький держак нехитрого знаряддя і передав Михасеві.

— Тягни...

Малий рибалка бачив, як в'ється на його острозі перший ленок.

— Оце по-моєму!— підбадьорив його Хохолі. Він хутко взяв у Михаса його маленьку острогу з лінком на металевім тризубі і подав йому свою, далеко більшу. Тепер серце малого рибалки калатало, наче десяток молотків. Та він бачив, що майже під самою скіпкою з'явився другий ленок, більший за першого. «Як же добре, що Хохолі допоміг мені», подумав Михась, високо підіймаючи довгу острогу над головою. Але саме в ту мить, коли він націлився, риба пірнула під ніс бата.

Ні, бити острогою рибу нелегко. Варто було Михасе-

ві розгубитись, побачивши другого линка,— сорому не обібрався б. Але Михась не розгубився, не опустив зброї. І саме в ту мить, коли линок грайливо зігнувся, показавшись удруге в смузї світла, Михась, спрямувавши тризуб йому в спину, метнув острогу. Вона хутко пішла у воду і якусь мить ще трималася так, як була кинута. Михась добре знав, що саме тепер її слід підхопити, і не прогаяв часу.

— Молодець! Підростеш мало-мало, тоді й велика острога буде слухатись,— заспокоїв його дідусь.

Трохи присоромлений, Михась став знімати з маленької остроги свою першу здобич. Все ж не минули марно перші дні його життя в стійбищі. Нехай линок був тільки один, але ж його спіймав він сам, Михась.

Недавно, коли, засмучений до сліз, він поскаржився мамі на свою невдачу з папірцями, мама розповіла йому, як одна дівчинка Зоя не вміла кидати палички так далеко, як кидали хлоп'ята, і вони з неї сміялись. Тоді Зоя вирішила вчитись кидати паличку потай від них. А через деякий час вона вже кидала її куди краще за хлопців... Після цієї розмови Михась щодня на дві-три години ходив у тайгу з острогою. Кожен листок, кожна булька на воді були для нього мішенню...

2. Правдивий корінь

Коли пристали до берега і розпалили вогнище, дідусь Сану дбайливо постелив трохи оstonь ведмежу шкуру, потім повісив на поперечину невеличкий казанок з водою. Незабаром Тоня і Гайчі принесли почищену і перемиту рибу.

— Славна юшка буде,— промовив старий, вмощуючись на розісланій шкурі. Діти розташувались навкруги.

Михась великими очима дивився на друзів, зовсім тепер не схожих на себе. Навіть Гайчі здавалась йому якоюсь особливою, ніби справжня дівчина з казки.

Старий Сану натоптав тютюном люльку, підсунув у вогонь кінці ломаччя, що вже перегоріло посередині, потім двома пальцями взяв золоту жаринку і, не хапаючись, почав прикурювати.

— Вам хіба не пече, дідусю?— запитала Гайчі.

— Нашо пече? Мій батько говорив, що кого пекла біда, того вогонь любить... От Кансі може дуже далеко вогонь в руках нести. А я так не можу...

Дідусь почав розповідати про те, як скривджений Кансі воював за новий закон. А помітивши, що в Олега і Михаса обважніли повіки, поклав їх на теплій шкурі біля себе.

— Я не хочу спати,— протестував Михась.

— Не спи, не спи... Ти зовсім не спи. Спати не треба. Тайгу слухай. На небо дивись... Я вкрию мало-мало, а ти не спи...

Хлопчики довірливо притулились до старого і скоро поснули. Тоді Сану укрити їх другою шкурою і підсунув під голови свою ватянку.

Червоні язика вогнища лизали чорні боки казана, впирались тремтливими гнучкими ріжками в дно і швидко відхилялись набік, сковзаючись по крутих чавунних боках. Зрідка потріскували дрова. Іноді злітала іскра і, полинувши в бездонне небо, згасала.

Сану знову натоптав свою люльку, вмовстився зручніше і, окинувши поглядом дітвора, почав:

— Тайга, діти, велика. І велика правда в тайзі живе... Вона поганих людей не любить. Кров, даремно пролиту, не прощає. Життя дуже-дуже любить! Корінь-людини ніде немає. А от у тайзі є корінь-людина...

— Який корінь-людина?— запитала Тоня.

— Така трава. Із сльози Ліу-ла та з крові двох юнаків росте вона...

— А хто така Ліу-ла, дідусю?

— Дуже-дуже гарна дівчина-китаянка Ліу-ла. З роду Си Лян-дзи. Жив цей рід колись давно в сопках Чан Бай-шань. Зростив він сильного і справедливого воїна. Жень-шень звався той воїн... Добрий Жень-шень допомагав бідним людям. Захищав слабих від кривди. У тих самих сопках був ще другий рід. Лян Се-ер називався. В роду Лян Се-ер виріс злий недюд Сан Ші-хо. Він був дуже вродливий, а ще більш жорстокий. Тому й став хунхузом¹. Грабував народ... Тоді добрий Жень-шень захотів допомогти народові. Він вирушив проти хунхузів, розбив їх, а вожака Сан Ші-хо взяв у полон і закував у кайдани...

---

¹ Хунхуз — розбійник, бандит у китайців.

Багато сестер було у славного Жень-шеня, а найкраща з них — Ліу-ла. Вона покохала красеня Сан Ші-хо, вожака хунхузів, звільнила його з кайданів і втекла з ним у сопки. Але Жень-шень не хотів випускати на волю злого Сан Ші-хо, не хотів, щоб сестра стала його дружиною. Він погнався за ними й наздогнав їх у далеких сопках. Коли красуня Ліу-ла побачила брата, вона дуже злякалась і заховалася за камінь. А злий нелюд Сан Ші-хо почав битися з Жень-шенем...

Гайчі сиділа, обнявши Тоню. Їхні плечі були вкриті одною пуховою хусткою. Дівчата слухали спокійну розповідь, і перед їхніми очима, одна яскравіш від одної, вставали картини смертельного герцю... І знову добро і зло, вийшовши на двобій, схрестили свої мечі. Хто ж переможе?

— Сан Ші-хо був дужий, як лось,— продовжував дідусь,— Жень-шень — спритніший за тигра. Бились вони цілий день. Тільки надвечір Жень-шень спромігся вдарити мечем в груди нелюда Сан Ші-хо. Побачила це красуня Ліу-ла й голосно скрикнула. Хоробрий Жень-шень повернувся на крик, і це занастало його. Сан Ші-хо зібрав останні сили і вдарив мечем Жень-шеня просто в серце. Так і померли вони один в одного на грудях...

Дідусь Сану замовк. Гайчі міцніше притиснулась до подруги. Тоня здригнулась. В цю мить високо в небі спалахнув вогник, черкнув по зеленкуватосиньому оксамиту неба і згас.

— Три дні й три ночі плакала над убитими невітшна красуня Ліу-ла, а на четвертий день зникла, ніби зійшла сльозами. Зникли й її мертвий брат та коханий. Усіх трьох поглинула земля. А на тім місці, де впали гіркі сльози Ліу-ла, де пролилася кров двох юнаків, згодом виросла чудесна трава жень-шень — корінь життя. Корінь цієї рослини дуже схожий на людину. Голова, руки є. І ноги є. Листя — ніби долоні, а на кожному листку — п'ять пальців... В цій траві вічно живе сила життя,— таємничо сказав старий Сану.— Отак, діти, з'явився на світі один-однісінький корінь жень-шень. Один на всій землі. Він живе ще й досі. Бо вміє перетворюватись на людину, на птаха, на звіра чи камінь і шасливо ховається від усіх, хто його шукає. І досі його ніхто ще не знайшов. А шукало і шукає його багато людей. Ой, як

багато!.. Як тільки виріс він із сліз Ліу-ла та юнацької крові, один мудрець розповів людям його прикмети і навчив, як його знайти. Тоді жень-шень, щоб врятуватися, народив безліч подібних до себе коренів і розселив їх майже по всьому світі. А сам утік сюди й заховався в тайзі, ще й привів із собою народжені ним корені. Ці корені зветься панцуй. Тобто: як він. Значить,— подібний, та не той... І тому, чим більше схожий панцуй на людину, тим ближчий він до справжнього жень-шеня, тим міцніша в ньому сила життя. Багато знаходили люди панцуя, але жень-шень ще й досі захований десь у тайзі. І тайга його добре стереже. Навіть панцуй вона дозволяє знайти не кожному. Погані люди знайти панцуй не можуть.

Діти уважно слухали. Ще з самого початку зрозуміли, що вони чують легенду. Але старий Сану розповідав так майстерно, що коли він замовк, слухачі ніяк не зважувались порушити тишу.

— Хто вам про це розказав, дідусю?— запитала Тоня.

— Цін-лі, котрого я знайшов у тайзі...

Дідусь підкинув дровець у вогонь, випростав затерплу ногу і, дивлячись підсліпуватими очима кудись по верх язиків полум'я, показав коротеньким чубуком люльки в бік сусідньої сопки.

— За березовою сопкою є падь¹. Соболина падь називається. Ще тоді, як батько Хохолі був хлопчиком, в Соболиній паді знайшов я людину китайця. Його поранив хунхуз. Тепер хунхузів нема. Це дуже добре. Бо хунхузи — погані люди. Дуже погані. Не люди, а звірі. Ні, гірше звірів. У звіра рук немає, його голова думати не вміє. Звір тільки їсти може... Тигр дуже сильний і дуже страшний, коли хоче їсти. Але, коли наїсться, він нікого не скривдить. Хунхуз кривдить завжди. Він нападає тихо. Стріляє із-за дерева кулею, б'є сонного ножем у спину...

Старенький Сану помовчав, попихкуючи люлькою... Вона сичала, ніби скаржилась на щось, відоме тільки їй та її господарю. Він вибив з неї попіл об міцний, зігнутий ревматизмом палець, потім натоптав її втретє і продовжував:

---

¹ Падь — низина, луг, часто з ручаєм.

— Китаєць, якого я знайшов, був поранений ножем у спину. Хунхузи думали, що вбили його, забрали все і кинули. А він ожив...

За річкою несподівано пролунав постріл. Він начебто ще довго кружляв між сопками, завмираючи багатоголосим відгомном луни. В протоці скинулась риба, якийсь нічний птах нечутно майнув на тлі високого неба. Потім глухо зашуміли над тайгою кедри, і знову все стихло.

Гайчі боялась ворухнутися. Їй здавалось, що все навколо — казка. І живий вогонь багаття, і на мить вихоплені ним з темряви контури лапятих кущів і дерев, товариші та подруги разом з дідусем Сану. Напроти неї, зіпершись на зігнуту руку, під осипаним червоними відблисками кущем калини напівлежав Еофу. На смуглявому обличчі його з товстими, уперто стиснутими губами застиг зосереджений і мрійний вираз. От коли б намалювати це все — і ніч, і багаття, і дідуся Сану в колі слухачів. Чудовий був би малюнок. Але такий їй, мабуть, ніколи не вдасться.

— Два дні я ніс Цін-лі на плечах до своєї юрти, — знову почав Сану. — А потім всю осінь і зиму мій батько лікував його. Лікував, ховаючись від шамана. Мій батько сам довго хворів, тому й допомагав іншим... Тої зими ніхто не був у нас, ми не були ні в чийй юрті. Зате Цін-лі вичунав. Ранньою весною він пішов. Обіцяв до осені повернутись, принести моему батькові кесіє¹. Та прийшов тільки на третю осінь. Як відшукав нас, не знаю. Бо наша юрта на десятому місці стояла. А батько помер... Приніс Цін-лі хороше кесіє. Та я один узяти у нього те, що заробили удвох з батьком, не міг.

— Що ж він приніс? — запитали в один голос діти.

— Жень-шень. Великий і дорогий корінь панцуя. Такий корінь я взяти не міг. Тоді Цін-лі пішов знову й повернувся аж зимою. Приніс мені й моїй нареченій по халату, приніс дві бляшані банки спирту і невеличкий графин із синього скла. В графині був той самий панцуй. Не знаю, як можна зробити так, щоб у маленьку шийку графина вліз великий панцуй. Але так було.

— Де ж той графин тепер? — вихопився Хохолі.

— А от зараз почувеш. Сиди тихо, — посварився на нього Сану. — Цін-лі налив графин спиртом і дав мені

---

¹ Кесіє — подяка.

чарку. Щоб бути здоровим і жити довго, я мусив щодня випивати по одній чарочці настоящего жень-шеня, а замість того доливати в графин спирту з бляшанки. Я так і робив, аж доки через сопки від моря не прийшли хунхузи...

Я тоді, пам'ятаю, піймав дев'ятнадцять соболів, убив багато білок, зловив три видри. Повертаюсь якимось ранком до юрти,— всі наші пожитки прив'язані до чужих нарт. Дружини в юрті нема — втекла в тайгу. А в юрті лежать два мертві хунхузи. Дурні! Вони нічого не знали про жень-шень. Знайшли графин і випили за один раз те, що треба було пити все життя. Жень-шень — правдивий корінь. Він проганяє смерть. Але убив тих, хто гадом вповз і пограбував чужу юрту...

— Скільки років живе панцуй?— запитав Хохолі.

— Довго... Дуже довго. Іноді до ста років живе,— відповів дідусь і, чогось не доказавши, замовк.

3. Одинадцять корінців

Розплющивши очі, Михась побачив маму, що схилилась до нього. Але над нею не стеля з гіпсовим кружалом посередині, а високе світле небо. Чому мама знімає з нього не ковдру, а ведмежу шкуру? І чого це він спав одягнутий?

Та, відчувши дотик електричного ліхтарика, що лежав у пазусі, Михась відразу пригадав усе...

Іх з Олегом так і привезли сонними. Ось старенький Сану посміхається і висаджує Михася на берег. Потім дістає з бата вже нанизаного під зябра на лозову гілочку Михасевого линка і подає мамі. І тут до них підходить той, кого в стійбищі всі уникають, від кого всі з огидою відвертаються,— Удзулю.

Цим ім'ям колись звали багатьох хлопчиків. Але з того часу, як на сина шаманки впала підозра, що він брав участь у вбивстві лікаря, нікого з новонароджених так не називали. І навіть ті, хто вже носив таке ім'я, один по одному змінили свої імена на російські. А ім'я Удзулю стало огидним і презирливим прізвиськом.

Михась бачив Удзулю зблизька тільки вдруге.

Брудний, нестрижений, він здався дуже старим. Довге розкошлане його волосся було, як і раніш, за-

плетене в одну косу, зав'язану смужкою риб'ячої шкіри.

Всі думали, що Удзулю — не при своєму розумі. Але це була тільки машкара. Просто він ненавидів усе нове, ненавидів з усіх сил. В той час, як його односельці жили вже в нових, просторих будинках, ходили до школи, лікувались у лікаря в світлій, великій лікарні — Удзулю жив, як і колись, в юрті з кори, одягав брудний халат з риб'ячої шкіри і такі самі штани. А щоб жити — він жебрачив, простягав руки на вулиці, атакував кожен бат, який повертався з рибалки. Удзулю байдуже було, що всі його зневажають. Ось і зараз, одержавши від Сану цілого тайменя, він простягає руку до Сигданки Даверіївни. Вчителька ніяково подала жебракові Михасевого линка і розвела руками. Удзулю тут же витяг ножем риб'ячі очі і жадібно став їсти їх сирими, без солі. Щоб не бачити цього, Михась відвернувся.

— Доброго ранку, — ласкаво говорить Михасеві мама, очі її сміються. Але йому ніяково. Проклятий ліхтарик! Він зіпсував радість зустрічі, отруїв її страхом: «А коли мама помітить, що він у пазусі?»

Доки Хохолі розповідає, як Михась піймав линка, дідусь Сану ділить весь вилов нарівно. На Михасеву долю припадає з відро риби. Мама відмовляється, дякує і веде свого рибалку додому.

Тато ще спить. Скориставшись з цього, Михась прокрадається до його стола і кладе ліхтарика в шухляду. Зразу ніби гора з плечей. Тепер швидше роздягаться і спати...

Снідав хлопчик пізно. Тата вже не було.

— А тато їв? — запитав Михась, коли мама подала смажену рибу.

— Ні, синку, не їв. Він дуже поспішав до школи, щоб встигнути до Олегового батька та спитати, чи не в них його ліхтарик. Мабуть, його взяв Олег, коли бавились твоїм фільмоскопом, — відказала мама.

Михась поклав виделку і, мало не заплакавши, признався:

— Ліхтарик брав я...

— А де він тепер?

— Коли тато спав, я в шухляду поклав...

— Нічого не сказавши? — здивувалася мама.

— Я скажу...

— Обов'язково скажи. А то він може подумати погано про твоїх товаришів, — сказала Сигданка Даверійвна і, подаючи склянку компоту, закінчила: — В чайнику тепла вода. Помієш після себе посуд. Я піду в школу, поки тато нічого не сказав Олеговому батькові про ліхтарика. Сьогодні збираються привезти фарби для ремонту школи та лікарні. Як тільки повернуться, ти все й розкажи татові.

Через годину Михась відпросився у матері на колгоспні городи разом з Хохолі і дідусем Сану. Вони знову попливли батом.

Тепле, щедро напоєне хвойним духом повітря було нерухоме. Бігла назад чиста вода за бортом. Стікаючи з весла, струмочок розбризкувався окремими краплинками, і вони, малесенькі і сріблясті, з тихим бульканням падали на поверхню ріки, мов горошинки. Михась захопився спостереженням за ними і тому не звернув уваги на якусь особливу зосередженість дідуся Сану. Якби хлопчик знав мову удеге, він почув би щось цікаве.

— Дідусю, ти вночі не все розповів про китайця? — допитувався Хохолі.

— Так. Головне приберіг для тебе...

— Скажеш?

— Скажу... Через те й поїхав з тобою. Я хочу сказати, де росте жень-шень... Того року, коли я знайшов пораненого Цін-лі, він пересадив туди одинадцять молодих рослин різного віку. Одинадцять коренів панцуя... Тепер їм понад сорок років. Це велике багатство, Хохолі...

— А чому ти, дідусю, ніколи сам не шукав?..

— Мовчи про це, — перебив онука дідусь. — Про жень-шень у наших місцях ніхто не знає. Цін-лі був розумний і навмисне переніс панцуй на ту сопку. Ми — лісові люди — колись у своєму лісі всіх боялись. І я нікому не говорив про панцуй Цін-лі. Люди були жадібні. Коли б довідались, було б погано. Я навіть твоєму батькові не сказав. Боявся за нього. Все ждав: прийде Цін-лі, попрошу його викопати панцуй. Але Цін-лі не приходить. Панцуй може померти. А ти слухай...

І старий Сану розповів, де шукати та за якими при-

кметами знайти жень-шень Цін-лі. Одинадцять сорокалітніх рослин...

— А ти, одо¹, там був?

— Був... Того року, як ти вперше пішов до школи... Ходив рано весною, коли ще всі жень-шеньщики сидять дома. Бачив їх на власні очі, — сказав старенький уже по-російськи на знак того, що про це розмова скінчена.

---

¹ О до — дідусь.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ГОСПОДАРІ Й ГОСТІ

1. Ще сторінка

Вирвавшись з-поміж гір, невеличка річечка тече по спадистій рівнині, вкритій лісом, яку вона сама ж і утворила за тисячі років, і потім ділиться на два рукави. Один зразу вливається в бистрі води старшої річки, а другий, досхоочу нагулявшись по непролазних хащах, покійно віддає води тій же самій господарці гірської долини, віддалік від свого брата, з яким вони утворюють острів.

Нешироку річку, що густо заросла травами, міцно стисли лісові хащі. Тайга споконвіку стоїть по обох її берегах.

На щедрих наносних ґрунтах рівнини й острова з давніх-давен росли могутні ясени й тополі, здіймались подекуди в небо кристалі велетні-кедри та маньчжурські горіхи. Між ними росли й оксамитове дерево та маньчжурський дуб, осика, смерека і ялина. Під їх вітами товпились кущі, по стовбурах і гілках п'ялись

лози амурського винограду з важкими кетягами ягід восени, червонів запашними гронами китайський лимонник, сипала терпкими ягідками черемха, під нею тулились хащі ліщини, жасмину та бересклета. Кущі папороті заповнювали весь простір між стовбурами. Жарке липнєве сонце, що приходило на зміну теплим дощам червня, не могло просушити напоєної вологою землі. Вона все літо сочилась водою, по схилах текли незліченні струмки, прорізаючи неглибокі баюри. Все це дзвеніло пташиними голосами, кишіло дрібним і великим звіром. Сюди приходили поласувати ягодами ведмеді, тут же таки, в буреломі, вони мостили собі барлоги на зиму. В непролазних хащах під охороною старих сікачів¹ снували виводки диких поросят. Тримуючись ближче до широколистих кущів, гуляла обережна кабарга, паслись ізюбр та сохатий. За птахами та дрібним звіром — скік-поскік, з гілки на гілку — полювала спритна красуня-рись. Тут-таки нечутно проходить на м'яких лапах смугастий володар тайги — тигр. Скрадаючись трохи осторонь оленячого сліду, він легко наздоганяв свою жертву і з першого стрибка валив її на землю, заливав кров'ю заросені трави... А на повалених стовбурах лісових велетнів, що лягли на спочинок, перекинувшись мостами через численні йорикі² та водорії, — люди ставили сильця на соболя. Вполювати цього маленького хижака не так легко, як це кому, може, здається. Коли вистежиш, де він живе, тенета треба ставити так, щоб, переходячи з одного берега на другий, соболь потрапив у сильце і звалився у воду. Бо якщо він залишиться на стовбурі, де ввіймався — його розклюють хижі птахи. Але й у воді звірок може не долежати, доки прийде мисливець. В таких місцях навіть по неглибоких струмках шастають водяні хижакі — таймені. Не перегородиш струмка кілками, пропав твій соболь в шлунку ненажерливої риби...

Скільки таких загород позабивав за свій вік старий Сану! Не згадати, не звести їм ліку. Городив ще дитиною. Ледве орудуючи батьківською сокирою, забивав лозові кілки в кам'янисте дно. Перетинав йорикі там

---

¹ Сікач — так називають старого кабана-самця.

² Йорик — маленька бурхлива річка.

і тут, робив загати навесні і восени. Та щось не забагатів на дорогих шкурках...

Дідусеві було що згадати. І оце, їдучи з Хохолі та Михасем, він мимоволі пригадував давно минуле...

Його люлька згасла, а він і забув про неї. І тільки криві, покалічені хворобою і роботою руки самі орудували веслом, легко і вправно керували батом.

З того часу, як дідусь розповів Хохолі про женьшень, хлопець усю дорогу думав про Цін-лі. І яка ж це, мабуть, копітка й марудна робота пересадити отой панцуй.

«Де Цін-лі тепер? Що робить? Може, працює на вільних землях нового Китаю. А може, поклав свою голову в боротьбі за свій Китай», подумав Хохолі і ще раз попросив дідуся віддати йому весло. Старий послухався. Бат пішов швидше і незабаром із-за повороту відкрився широкий острів. На ньому подекуди розкидані були поодинокі дерева-велетні. Здалека було видно будівлі й густу зелень городів на всю широчінь острова.

— Гарно тут. Дуже гарно, — промовив старий, показавши на острів. І обличчя його проясніло.

Тепер він говорив по-російськи, щоб розумів і Михась. Говорив, як завжди, неправильно, іноді смішно коверкаючи слова, від чого виходило в нього щось на зразок «твоя моя понімай немає», але Михась вже звик легко розбиратися в його мові і став слухати.

— Старий я вже став, діти. Давно живу... І багато бачив. Дуже багато бачив поганого... І як тільки потрапляю на цей острів, кожного разу думаю: «Спасибі... велике спасибі руським людям. А найбільше спасибі Леніну. Це він усіх навчив — і руських, і нас...» Ох, діти, діти! Подивіться тільки на цей острів тепер. Який він багатий та гарний! А я бачив його, коли на ньому шуміла непролазна тайга. Пам'ятаю, жив тут хлопчик один... Та хіба жив? Хіба так треба було б жити тому хлопчикові і його батькові? Тепер не віриться, що це було. А було... Отам над водою стояла юрта з кори. Прокочена димом, холодна, маленька. Трьом собакам лягти ніде. Підстилка з березової кори біля вогню, розкладеного посеред юрти. Брудна кабаняча шкура... Над вогнем — бляшаний казанок. Оце і всі пожитки! В такій юрті жив той хлопчик. Його мати м'яла звірині

шкури. Шила унти та різну одіж для багатія Гвасінки. Гвасінка почав знатися з батьком цього хлопчика після того, як з ним трапилась біда.

— Як звали того хлопчика? — запитав Михась.

— Забув, діти... Давно те було. Шістдесят сім разів скидала тайга золоту свою одіж і знову одягалася в зелень. Хіба не забудеш? Та й краще було б забути все-все. Так ні ж, пам'ятаю... Зайшов купець до юрти батька того хлопчика. Подивився шкурки колонка, білки та соболя, замахав руками: «Поганий соболь у тебе. Рудий. Такого соболя брати неvigідно. Але мені шкода тебе, бо ти хороший чоловік, хоч і бідний... І тому я куплю твою пушнину...» Добув купець із своєї сумки торбину чумизи, з кишеню завбільшки, і подав матері того хлопчика...

— Вари талу¹ дітям,— каже.— А чоловік твій нехай зі мною іде. Багато чумизи та борошна дам за соболя. На другу зиму кращих соболів спіймаєте, розрахуєтесь...

Худорлявий, з вузькими похиленими плечима, з короткою шиєю, рясно посмугованою старими рубцями давніх болячок, сидів дідусь посеред бата, згорнувши ноги калачиком. Вилицювате обличчя його заросло ріденьким сивим волоссям. Напівзаплющені очі з червоними спухлими повіками дивились кудись униз, ніби вичитуючи на прозорій воді ріки одному йому відому повість, яка от-от помре разом із ним. Говорив він, не витягаючи з беззубого рота своєї давно прохололої люльки.

— Зібрав батько того хлопчика всю свою пушнину. Сам запрягся в нарти й пішов з купцем. А дома лишилась його жінка з хлопчиком і дівчинкою. Хлопчик, може, був такий, як ти, Михасю. А дівчинка трохи менша... Її ім'я пам'ятаю. Куедзи звалась... Та не дочекались діти борошна. Бо з недобрим чоловіком пішов батько. Пограбував купець мисливця, покалічив та й кинув на річці в снігу. Знайшли його люди з іншого роду. Привели до юрти. Лежить він на берестяній підстилці, стогне. Хлопчик сестричку Куедзи бавить, а мати їхня на Гвасінку працює. Цей Гвасінка колись

---

¹ Тала — ріденький куліш з круп. Коли мають, в талу дрібно кришать сушену чи свіжу рибу.

був мисливець, як і всі. Потім став купцеві допомагати. Спочатку тільки доносив, хто скільки звіра вполював. Потім купець йому доручив купувати у борг в людей. Розкуштував Гвасінка смак чужої праці. Розторгувався... А батько того хлопчика довго хворів. Коли одужав, зігнуло його. Розігнутись не міг. Спи́на кривулею зробилась... Побачила дружина, що не мисливець він більше. Пішла в тайгу сама та й не повернулась. Ведмідь задрав. Он там, у цьому кінці острова знайшли її,— показав дідусь на ближчий край городів.

Після похорону прийшов до юрти Гвасінка. «Віддай, каже, ті хутра, що твоя жінка брала». Прийшов так раз, прийшов удруге. А за третім разом відняв дівчинку Куедзи. Забрав до себе та й продав кудись далеко. Що міг вдіяти батько? У Гвасінки унти собо́лем обшиті, а в нього риб'ячий халат на голе тіло одягнутий. Та ще й спина крива. Так і пропала бідолашна Куедзи...

— Не згадали, як хлопчика звали? — запитав Хохолі.

— Колись згадаю,— відповів дідусь і почав натоптувати свою люльку. Прикурив. Затягся. Довго кашляв і, трохи відсапнувши, сказав Михасеві: — Малий ти дуже. Не можеш розуміти. Удегейці з діда-прадіда їли дикі трави та коріння. Паростки смердючого дудника

здавалися ласощами. Горе тут по самі віти дерев стояло, як вода в повінь. А тепер — ходім, побачиш. Зовсім по-іншому стали жити удегейці...

— А що з тим хлопчиком? — запитав Михась.

— Колись іншим разом розкажу, — відповів дідусь, пристаючи до острова.

2. Нікіда емекте?¹

Поки хлопці простували за дідусем, Хохолі непомітно зламав над річкою молоденьку дудку смердючої рослини, обтер її рукавом, спробував пожувати й виплюнув.

— Смачне? — запитав дідусь. — А цим харчувались люди...

— І ти, одо?

— А я хіба був кращий за інших? — лаконічно відповів Сану, прямуючи до круглої юрти, побудованої із свіжовиструганих дошок.

Ця кругла з конічною покрівлею і широкими вікнами будова по-давньому звалася юртою, хоч схожа була на неї не більше, ніж електрична лампа на скалку-

---

¹ Нікіда емекте? — Хто приїхав?

лучину. В ній містився червоний куток (хулалігікосо по-удегейськи) з радіоприймачем та свіжими газетами. Тут чергували учні старших класів і разом з тим працювали й на городі.

Напівдорозі від берега до юрти стояли рублені комори і кам'яні погребі. Біля погребів стукотіли бондари, готуючи діжки до засолки овочів та риби. Великі міцні комори були збудовані на підмурку з дикого каменю. А погребі — викладені з такого ж каменю й зверху засипані землею.

Сигданка Даверіївна з дівчатами-колгоспницями та ученицями старших класів поралась тут вже зранку. Спочатку вибирали огірки, а тепер сортували їх і насипали в лозові верейки. Біля причалу, на невеличкій затоці, що підступала майже до самісіньких погребів, стояли два бати, навантажені ранньою капустою. Надвечір вони попливуть до автостради, а звідти городину вже машинами приставлять на базар у район-центр.

Осторонь від юрти, ближче до берега, під похилим накриттям кухарка городньої бригади, тітка Алагда, готувала обід. Трохи далі під іншим навісом зібралося з десяток малюків. Вони дивились, як одягнений в комбінезон тракторист Санчі-здоровило, лежачи горілиць під трактором, щось ладнав у машині. Праворуч біля нього, на шматку березової кори, лежав різний інструмент.

Хохолі з дідусем Сану пішли до Сигданки Даверіївни, а Михась побіг до дівчини, що кишіла біля трактора. Його знайома чорнявенька дівчинка, яка бігла колись за рибалками, що несли тайменя, вже махала йому рукою. Цього разу вона була в синенькому платтячку і в тих самих вишитих заполоччю улах. Сидячи навпочіпки біля вимазаної автолом плахи березової кори, дівчинка подавала трактористові то одне, то друге.

— Ви, дядю, ремонтуєте? — поцікавився Михась.

— Підтяжку робить, — пояснила дівчинка.

— А чому ж не купить? Мій тато в крамниці підтяжки купує, — сказав Михась.

— У тракторі не та підтяжка... Тут треба тонесеньку залізячку витягти. Воно й підтягнеться, — повчально сказала дівчинка і звернулася до тракториста: — Правда, Санчі?

Тракторист притакнув і попросив подати йому конгргайки.

А коли дівчатко набрало повні жмені конгргайок і стало по одній подавати Санчі, на стежці, що бігла вздовж берега, з'явилося двоє невідомих. Це були молоді хлопці в легких літніх костюмах з невеличкими чемоданами в руках. Вони простували швидко, впевнено, як свої. Але ж ні на городах, ні в стійбищі таких гостей не бачили. І тому всі із зацікавленням розглядали незнайомих. А вони підійшли до тітки Алагди, і раптом один з них привітався:

— Добрий день, мамо.

— Багдифі, синок,— стрепенувшись, відповіла куховарка і, втираючи непрохану сльозу, призналася:— Я тебе зовсім-зовсім не впізнала... Такий великий виріс...

Вона обняла свого Кукчинку, що вже на цілу голову переріс її, і щочкою припала до його широких грудей. А він, трохи соромлячись, по-хлоп'ячому незграбно гладив великою долонею її чорні, посріблені сивиною коси. Потім сказав, показуючи на товариша:

— Це мій друг. Іван Гвоздін. Разом у ремісничому вчилися, разом працюємо тепер і вчимося у вечірній школі. В одному класі ми...

— Луса?¹ — запитала тітка Алагда, і широке обличчя її розпливлось в радісній посмішці.

Слідом за дідусем Сану і Сигданкою Даверіївною з дівчатами, не поспішаючи, поважно підходив до гостей Хохолі. Та коли між ними лишилося не більше п'яти кроків, поважність його зрадила. Його вилицювате обличчя з високим чистим лобом над різко зламаними бровами раптом так і засяло...

«Так ось які вони», думав Іван, непомітно роздивляючись навколо. За тиждень, що вони з Кукчинкою пробули в тайзі, він дуже засумував за людьми. Адже ніколи в житті йому не траплялося бути так далеко від людей в такому глухому лісі. А тут на острові он скільки народу. І дівчата є.

Чи не впізнає він часом серед них своєї нічної гості? Її лотос, правда, добре вже прив'ялий, у нього і досі в

---

¹ Луса — руський.

кишені. Але ні, тої дівчини тут нема. Ось, правда, підійшла трохи схожа на неї. Але ця трохи нижча, не така струнка, кругловида. Та й очі зовсім не ті...

А дівчина то уважно розглядала Івана, коли він не дивився на неї, то соромливо опускала очі, прикриваючи їх чорними довгими віями, коли їх погляди зустрічалися.

— Тоня, — назвала вона своє ім'я, знайомлячись.

«Не вона», вирішив хлопець, потискуючи їй руку. Тим часом зійшлися люди з усіх городів. Сюди нечасто приїздили гості. І тому навіть дівчора біля трактора поскоплювалась на ноги.

— Нікіда емекте? — швидше подумала вголос, ніж запитала тоненька дівчинка. Потім залишила трактористові решту контргайок і на чолі своєї прудконової команди дременула до гостей.

Познайомивши Івана з усіма і окремо, як найстаршого, привітавши дідуся Сану, Кукчинка запитав у Хохолі:

— Значить, новий лікар відремонтував тебе? Бігаєш...

Хохолі радісно кивнув головою. А Тоня похвалилась:

— У нас уже новий директор школи. А той вступив до аспірантури. І в школі дев'ятий клас буде цього року...

— Ну, доповідай, доповідай далі,— пожартувала Сигданка Даверіївна.

— Аякже... Хіба погана новина? — промовила ніяково Тоня і показала на Михася, що біг у гурті дівчорі від трактора: — Ось їхній хлопчик...

— О, Михась! А я його знаю, — несподівано заявив Іван. — Це син Миколи Григоровича...

— Ви знайомі? — здивувався Хохолі.

— Ще б пак! Микола Григорович учив мене в шостому й сьомому класі.

Учні тісним колом оточили гостей і повели на городи. Дорогою всі наперебій розпитували, чи суворий у них буде директор та як він ставить оцінки. Говорили кожен своє і всі про все разом.

Гостей радувала і зеленуватосиза капуста, і струнка кукурудза з широким листом, і рівні рядки картоплі, що чіткими лініями бігли в далечінь.

— А я ще пам'ятаю, коли саджали картоплю між віковими пеньками, без рядків, як попало... — сказав Кукцінка.

— Чи й не старик... — пожартував Хохолі. — А я пам'ятаю, як городів взагалі не було. Ми з Санчі-трактористом ходили за чимось до старенького Кансі, то його дружина пригостила нас смаженою картоплею з солоними огірками. Тоді городина була тільки у неї...

Пригадуючи то одне, то друге, вони перейшли впоперек картопляного поля й опинилися на середині острова, де стояла невеличка фанза, єдина на острові. Це була рублена хатинка з одним віконечком та плоскою покрівлею «в накат».

Збудували її ще тоді, коли корчували тайгу, звільняючи землю під городи. Ця перша споруда, поставлена колись серед непролазної тайги, тепер ледве втримувала тягар дернової покрівлі. Під вагою товстих колод, накату та землі вона так покосилась і вгрузла в землю, що віконце опустилось мало не до шпоришу, що невідомо як і звідки потрапив сюди. На покрівлю фанзи, мабуть, чи не в перший рік її існування, вітер заніс модринову насінину. І тепер у найвищому кутку дернового накриття здіймалась вгору розгониста модрина. Струнка, темногора, з тоненькими, наче янтарними, вітами, вона тяглась до сонця. І здавалось, що саме вона тримає фанзу, щоб та не розвалилася остаточно. Дивлячись на цю модрину-підлітка, Іван котрий уже раз пожалкував, що в нього нема фотоапарата.

Спіймавши Іванів погляд, Тоня немов прочитала його думки й стала пояснювати:

— Фанзу давно розібрали б, якби не ота зеленокоса на ній... А так бабуся Юе, трактористова мати, не дозволила...

З Тониної розповіді Іван дізнався, що, доки був живий чоловік старої Юе, вона працювала на городах. Саджала і вирощувала боуліму¹. Вона перша помітила малесеньке деревце на покрівлі й назвала своїм. А коли дізналась, що фанзу хочуть зламати, — рішуче стала на захист молодій рослини. Сказала: «Моя модрина» і пішла працювати на корівник, знаючи, що без неї ніхто не посміє знищити деревце...

---

¹ Боуліма — кукурудза.

— Видно, дуже хороша людина, оця ваша бабуся... — почав Іван, але скінчити не встиг. Побиті дверцята відчинились, і на порозі фанзи стала маленька кривонога Юе.

— Чого довго в тайзі ходили? — удавано суворо напалась вона на хлопців після привітання. — Чи багато разів перекинулись?

— Тільки раз, зате добре, — відказав Іван, посміхаючись.

— А де тепер моя посудина? — поцікавилась стара.

— Не турбуйтеся. Отам в кінці острова стоїть. Ми вже так за землею скучили, що пристали до берега, як тільки побачили людей, — пояснив Іван, рушаючи слідом за всіма до протилежного кінця острова.

Там шуміла перекатами нестримна ріка. Тисячі бурунів блищали під сонцем...

Іван зняв кашкета і, стоячи на високих березі, поклонився річці:

— Здрастуй, Хуу!..

Горбаті сопки на тім березі міцно спали, оповиті прозорим туманом. Навколо тільки вони та ліс. А над ними — небо. Високе й чисте, ніби промите синькою срібло. Високо в небі кружляв орлан.

— Хеле жундаза!¹ — захоплено сказав Кукчінка. Йому ніхто не відповів. І справді, картина була така велична, що бракувало слів. Здавалось, тільки фарби й музика могли б її відтворити.

Повертались до табору іншим шляхом. Стіл вже був накритий до обіду. Чекали на них та на Юе, що пішла розшукувати бат.

— Нехай побачить свою посудину, — сказала мати Кукчінки, розставляючи миски, — скільки років не розлучається з батом...

Але Юе свого бата не побачила.

— Бат справді вкрадено... І навіть я говорила Кіді, що в мене його в тайзі вкрали? От і напрозорчила, — пригнічено бурмотіла стара.

— Та хто б його вкрав, твій бат? Може, вода знесла.. Сідай, пообідаєш, а потім знайдеш, — умовляв її дідусь Сану.

---

¹ Хеле жундаза: хеле — вигук захоплення, жундаза — малюнок, картина.

— Яка вода? Бат хтось украв,— стояла на своєму Юе.— Мій бат легкий. Він сам по воді ходить. В нього багато покласти можна. А там, на березі, і слід чужої ноги лишився. Що ж я Іванових чи Кукчинки черевиків не бачила?..

Юе казала правду. Бат справді зник.

3. Він!

Звістка про приїзд гостей швидко облетіла стійбище. А на ранок, коли по-святковому одягнені хлопці прийшли на шкільне подвір'я, їх зустрів чималий гурт старшокласників. Між ними були Хохолі, Ангірча, Тоня, Еофу. Тоню Іван пізнав ще здалека і пожалкував, що з нею не було нікого з дівчат. Значить, і тут так само, як на городах, він не зустрине своєї нічної гості.

Поки хлопці віталися за руку з усім гуртом та обмінювалися першими запитаннями, вони й не помітили, як від шкільного ганку підійшли до них Михасів батько разом з колишнім директором школи, що мав оце їхати навчатись в аспірантуру, та головою колгоспу.

— Гостям моє шанування,— привітався колишній директор, потискуючи Кукчинці, а потім Іванові руку.— Надовго до нас?

— Та ні... не дуже,— чомусь розгубився Кукчинка.— Приїхали у відпустку. Погостюємо з місяць. А оце зараз прийшли...

— На школу поглянути? Це зрозуміло,— засміявся той і звернувся до Михасевого тата: — Просто не впізнати хлопця. Виріс, змужнів...

— А я свого впізнав,— відказав новий директор, подаючи руку Іванові.— Михась мені ще дорогою казав, що бачив тебе. Та я не повірив, «Звідки б, думаю, Іван тут міг узятися?». А вчора приїхав з городів і знову: «Гвозділін тут»...

— Тут...— сказав Іван.— По дорозі з тайгою знайомився.

— І молодець, що приїхав. А тепер ходім, подивимось виноградник. Це тут перша спроба.

Хвилин за двадцять весь гурт вже був далеко за школою, в тайзі. Виноградник складався з кількох чималих ділянок. На одній — лози п'ялись по високих тичках зовсім не підрізані, отак, як вони росли в природних

умовах приамурської тайги. На других ділянках лози були нижчі.

— Бачиш, Кукчінко,— сказав колишній директор.— Це вже без тебе виростили. Восени Микола Григорович передасть його колгоспові разом з досвідом наших піонерів-мічурінців.

— І головне, з урожаєм,— додав голова колгоспу, моргнувши присутнім.

— Беріть з урожаєм, хоч зараз. Та й розширюйте собі аж ген до тієї сопки,— махнув рукою Микола Григорович в бік далекої верховини.

— За це спасибі,— вже серйозно сказав голова колгоспу.— Але виноградники приймем після збору врожаю. Учні вирощували, нехай і споживають...

— На той рік ми в колгоспі виростимо ще кращий,— несподівано сказала якась дівчина, виступаючи з-за куща винограду. Іван глянув — і не повірив своїм очам. Перед ним стояла нічна гостя. Дві важкі чорні коси лежали з обох боків смуглявої шиї і, доторкнувшись до низки коралового намиста, спадали незв'язаними кінцями майже до колін. Великі темні очі були ті ж самі, так само чорніли густі брови. Не було тільки шапки-короли та пишного вінка...

Помітивши, що Гвозділін дивиться на її коси, дівчина, зашарівшись, перекинула їх за спину і привіталась:

— Добрий день...

— Добрий день, товаришу комсомольський начальник,— відказав Кукчінка.— Прошу, знайомся з моїм другом. Це Іван Гвозділін...

— Кіді,— коротко назвала себе дівчина.

«Кіді, Кіді», стукало Іванове серце. Але він не міг промовити й слова— так чомусь перехопило подих. Кіді працювала в свинарнику разом з матір'ю. А зараз, почувши, що гості на винограднику, вона втекла й непомітно пробралась сюди з другого боку. Та чи могла вона не прийти?

Тоді, біля вогнища, побачивши нетутешнього хлопця, вона просто зацікавилась, хто він. І навіть, почувши постріл Кукчінки, подумала, що це, може, хтось недобрый, і відчула якусь неприязнь до чужака, що прийшов у їхню тайгу. А потім несподівано для себе всю дорогу думала про нього. Отой «чужак» не йшов з думок і вдома,

снівся вночі. І тепер Кіді мусила, ну, просто мусила побачити його ще раз, поговорити з ним...

Ніби вгадавши Іванове бажання швидше піти від гурту, Тоня взяла Кіді під руку й сказала:

— Ходім до школи. Кукчинка за своєю партою скучив.

— А ти думала — ні...— відповів Кукчинка, рушаючи за дівчатами.

Перш за все гості оглянули останній номер шкільної стінгазети, що лишилась ще з часу весняних екзаменів. Потім пішли в клас і знайшли парту, на якій сидів Кукчинка, навчаючись останній рік. Тісна, низенька, але така рідна парта...

Повз вікно, за ріг шкільного будинку, до піонерської кімнати пройшла Гайчі. Сьогодні вона впорядковувала на аркушах паперу вже висушені рослини.

— Гербарій можна подивитись? — запитав Гвозділін.

— Зараз піду запитаю... Попрошу, нехай приготує усе, що зібрали,— сказав Хохолі і вийшов з класу.

У піонерській кімнаті він насамперед сховав далі свою «Доярку», потім сказав Гайчі, що Кукчинка з Гвозділіним хочуть побачити їхню роботу, і тільки після цього запросив гостей.

Побачивши останній макет, гості прийшли в захват.

— Ну й умілі руки, наче жива тайга.

— А правда, вмілі? — зраділа Кіді.— На котре дерево не глянеш, бачиш не просто дерево, а саме дуб, сосну чи берізку...

— Точнісінько ці ж слова сказала Гайчі, коли робили макет,— протяжно промовив вайлуватий Еофу.

А Хохолі пожартував:

— У геніальних людей думки сходяться.

Кіді, яка знала про сварку Хохолі й Гайчі, кинула бистрий погляд на подругу. Та почервоніла, але промовчала. Тут Кукчинці щось спало на думку:

— А що ж далі збираються робити ваші умілі руки?

— Та от,— як завжди повільно почав Еофу,— хочемо ще одну справу розпочати...

— Та що там розпочати,— обурилась Кіді.— Зробити хочемо! — І пояснила хлопцям: — Ми тут давненько вже задумали зробити своїми силами ремонт у школі...

Пофарбувати парти, вікна. Та не знаємо, чи погодиться на це директор.

— Ти краще скажи, що не знаємо, як і чим треба робити оцей самий ремонт,— сердито поправив її Хохолі.

Михась аж рота роззявив від цікавості. Так ось що значила розмова, підслухана ним тоді, на березі, перед нічною рибалкою...

— Чого там не знаємо...— Еофу став на табуретку й поторкав штукатурку, що здулася біля вікна.

Іван глянув на Кукчінку, Кукчінка — на Івана.

— Знаєте, отут, мабуть, ми зможемо вам допомогти, а як робити ремонт, ми знаємо. Правда ж, Іване?

Іван мовчки кивнув у відповідь.

— Ми ж на будовах працюємо. Штукатуримо самі й фарбувати доводиться...

— От спасибі, так спасибі! — зраділа Кіді.— А то чекай, доки десь у районі звільниться бригада ремонтників і приїде до нас. Ще морози вдарять — який тоді ремонт! І потім, ми хочемо самі, своїми силами. Ось побачите, скільки школярів прийде! Тільки встигай поправляти та показувати.

— Значить, можна вважати, що ми домовились? — запитала Тоня.

— Аякже. Раз сказали — значить, закон.

Іван мовчки підтакував кивками другові, скося поглядаючи на Кіді.

А тій давно вже не стоялось на місці. І ніяк піти, а треба. Мати, мабуть, сердиться, що вона, Кіді, роботу кинула. А так хотілося побути ще хоч кілька хвилин з оцим золоточубим юнаком. Але нічого не вдієш. Кіді розпрощалася і пішла.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

ДАРОВАНА КВІТКА

1. Кіді розповідає казку

Збираючись у відпустку, хлопці захопили з собою по мокловиці¹, дві кельми² та пару шпательів³. Хотіли оштукатурити й побілити зсередини будиночок Кукчинки. Але розмова в школі зовсім змінила їх плани.

— З чого ж будемо починати? — запитав Іван, коли друзі поверталися додому.

— Звичайно, з школи, — відказав той. — Це така справа, що нам обов'язково треба допомогти. Ну, а наш будиночок почекає наступної відпустки. Хоча навряд чи дочекається...

— Це ж чому? — здивувався Іван.

---

¹ Мокловиця — велика щітка з довгим волосом і коротким держакон, приторцьованим до тильної сторони щітки. Нею білять будинки.

² Кельма — залізна лопатка, здебільшого трикутної форми. Нею працюють муляри та пічники.

³ Шпатель — невелика сталйна лопатка, котрою шпаклюють стіни, підлоги й двері.

— Ось побачиш, що Кіді сама візьметься за нього... Не зви мене Кукчіною, коли це буде не так... І не тільки наш. Принаймні половина будинків у стійбищі буде оштукатурена і побілена, коли ми знову приїдемо...

— Довго ж ти збираєшся не приїздити додому,— зітхнув Іван. Вгадуючи думки друга, Кукчінка хитро посміхнувся. Але Іванові було зовсім неесело. «Ну чому вона так швидко пішла? — думав він.— І яка в неї мати?»

Сам Іван своїх рідних не знав. Коли в сорок першому він лишився сиротою, йому було три роки. Підібрали його біля руїн авіагородка, де жили вони з матір'ю після того, як ескадрилья на чолі з його батьком вилетіла по тривозі та й не повернулася назад. Але Іван нічого цього не пам'ятав. Не знав, як загинула, яка була його мати.

Виростав Іван у дитячому будинку. Ріс, як усі, вчився добре. Бешкетником не був, хоча, сказати правду, іноді міг вступити таку штуку, що від самої згадки про неї і тепер стає соромно...

А коли Іван підріс — часто крадькома спостерігав, як чужі матері поводяться з дітьми. Раз ішов назирці за однією жінкою, що вела за ручку біляву дівчинку. Побачив, як мати купила дочці в крамниці величезного м'яча, потім провів їх до скверу і там стояв, заховавшись за підстриженим кущем жовтої акації, доки вони відпочивали на лавочці. Слухав їх розмову, силкувався запам'ятати голос цієї руської жінки, кожне слово, яке вона казала дівчинці. Примітивши, що вони зайшли потім у невеличкий будиночок з квітником перед вікнами, Іван ще довго стояв біля того будиночка, чекав, чи не побачить їх ще раз. Але не побачив... Потім він довго міркував, хто на кого мусить бути схожий: хлопчики на батьків, а дівчатка на матерів чи навпаки... Та ці міркування були марні. Він так і не міг вгадати, хто дав йому м'яке руське волосся, на батька чи на матір він схожий...

Але це давно минуло.

То були роки, коли Іван переставав бути дитиною і починав переростати в хлопчика. Тоді йому дуже бракувало батька. Так, саме батька. Рідного дорослого чоловіка, якого можна було бачити повсякчас, наслідувати в усьому, брати з нього приклад, розпитувати про тисячі різних речей...

Ті роки швидко минули. На їх місце прийшли нові. Він став хлопцем. Привчився шукати відповіді на всі запитання в книжках. І тому читав багато, довго думав над прочитаним. Привчився шанувати в людях добре серце, чуле ставлення до інших.

Вчився та працював Іван добре. Укладав багато планів на майбутнє. В цих планах було передбачено все: ким він буде, як житиме. Не було тільки одного: оцієї зустрічі вночі, в глухих нетрях, осяяних відблесками вогнища. І треба ж було йому побачити цю неможливу, неймовірну Кіді. Чому її голос збудив так багато давно забутого, а може, ніколи й не пережитого, невідомого раніш...

От коли б у нього був батько, такий розумний і простий, як Батаїні, або така мати, як у Кукчінки! О, тоді б він розказав їм усе... А може й ні... Чи зміг би він відкритися з усією плутаниною почуттів і дум? «Відкритися? — перепитав себе Іван. — Хіба з цим криються?»

І знову сплигло перед очима обличчя Кіді — зосереджене, трохи бліде, освітлене темними вогнями великих, допитливо розумних очей...

Іван раптом зупинився.

— Ти чого? — здивовано запитав Кукчінка.

— Давай, Кукчінко, поїдемо кудись! — Іван не доказав. Але він добре знав, куди його тягне. Отуди, на озеро, де в темній воді між широчезним листям чудового лотоса незгасним жаром палають зорі і чорніють руїни старої фанзи на березі між темними деревами. Він запитав Кукчінку:

— У вас бат є?

— Є... — відказав той. І, коли рушили далі, додав: — Я й сам думав кудись поїхати. Тут недалеко такі місця є на протоці... Піду добуду другу острогу, бо в мене тільки одна...

А Кіді в цей час хлюпалась у воді, мов качка. Милась після роботи і думала, думала...

Думала про те, що робить Іван, жалкувала, що не довідалась, чи будуть вони ввечері в клубі, не домовилась, як побачити його завтра, поговорити.

Коли вона з пов'язаною пухнастим рушником головою, ніби в чалмі, витиралась перед дзеркалом, до хати зайшла мати.

— Кіді,— сказала вона,— я ось накрию марлею ві-дерце, а ти віднеси матері Кукчинки гроші, отам біля дзеркала лежать, і трохи риби. Це з городів передали. У неї ж гості зараз. А гроші вона колись мені позичала в крамниці...

— Та що ви, мамо,— злякалась дівчина самої думки, що мусить піти до Кукчинки в хату. І раптом зраділа: це ж нагода побачити хлопців, ось тепер, зараз. Але дипломатично все-таки закінчила: — Хіба ж вони без копійки приїхали?..

— Наша справа віддати,— сказала мати.

А бабуся з сусідньої кімнати додала:

— Діждеш своїх, то знатимеш...

— Ой що ви, бабуся!.. Нічого я не діждусь...— відмахнулась Кіді і, підморгнувши собі в дзеркало, стала хутчій одягатись. Ретельно переплела коси, одягла краще плаття, взула новісінькі жовті туфлі. Та хлопців не застала.

— Нащо ви?.. Спасибі, дочко... Хлопці поїхали на рибалку. Не з порожніми руками приїдуть вранці,— сказала мати Кукчинки, приймаючи невеличке відерце, накрите зверху марльовою косинкою.

Кіді стало соромно за свої старання. Вона швидше вийшла з хати і пішла до клубу. Але з півдороги вернулася. Немилосердно гнала від себе думку про те, як вона збиралась до Кукчинки, щоб хоч на хвилинку побачити Івана, а він десь поїхав на рибалку... Потім гірко заплакала і, обнявши мокро від сліз подушку, міцно заснула.

А ранком, їдучи на свинарник, Кіді зустріла обох хлопців. Вони прямували від берега між березами та вільхами. Іван, так само, як і Кукчинка, був з острогою і ніс кількох великих линків та харіусів на вербовій лозині.

— Доброго ранку, Кіді. Куди це до схід сонця?

— А ви хіба знаєте, як мене звуть? — радісно спитала вона замість відповіді і відчула, що червоніє. Кукчинка помітив її ніяковість і швиденько став розповідати, як вони рибалили вночі.

— Навіть і я одного харіуса поранив,— пожартував Іван,— острогу хоч намагнічуй, щоб краще влучала...

— Нічого. Навчитесь бити й без магніту,— потішила

їого Кіді і знову, вся почервонівши, запитала: — А ви не скажете мені зараз, які матеріали потрібні для ремонту?

— Залежно від об'єкту, — відповів Кукчинка.

— А ти по-людському ~~нажи~~, коли тебе питають, — несподівано обурився Іван.

— Ну, перш за все потрібні пісок і глина, — почав Кукчинка, на обличчі якого з'явився хитрий вираз. Знати було, що він уже спостеріг причину Іванового хвилювання.

— Це є по всьому березі, — відказала Кіді.

— Вапно і алебастр, — продовжував Кукчинка.

— Також є. Новий директор привіз, я бачила...

— Ну й усе. Фарби ще потрібні.

— Але чи ж довірить нам Микола Григорович? Скаже: переведуть мені матеріали. Я сьогодні цілісіньку ніч думала про це.

— Сказати правду, Кіді, і я теж уночі не тільки про рибу думав... Правда, Кіді... Багато хорошого думав... — тихо обізався Іван.

Він не доказав, і, коли їх погляди зустрілися, не опустив очей. Серце Кіді забилося радісно і швидко. Вона була певна, що коли б тут не було Кукчинки, Іван

сказав би не це... Кіді зовсім розгубилась. А Іван, помітивши її зникаючість, заговорив про школу:

— Якщо ми складемо опис робіт і все врахуємо, то директор побачить, що ми дещо тямимо і доручить нам, напевне, цю роботу. От ми підемо з хлопцями сьогодні та зробимо цей самий опис. Потім там десь увечері всі зберемось і, перш ніж іти до директора, обміркуємо, що й до чого... Чи так я кажу, Кукчинко?

Той згодився. На тому й розійшлися. Хлопці додому, а Кіді на свиноферму. Перш за все вона нагодувала маленьких поросят. Потім дала їсти свиноматкам і стала поратися з рештою своїх вимогливих підопічних, думаючи все про те ж саме.

Але справа з ремонтом, видно, хвилювала не тільки Кіді з її товаришами й подругами.

Коли сонце підбилося над вершинами далеких сопок, а Кіді, нагодувавши свиней, що стояли на відгодівлі, почала вичищати старий барліг у поросних маток, щоб замінити його сухим листом, заготовленим ще з осені, в двері свинарника хтось заглянув. Кіді повернула голову і побачила тоненьку дівчинку з шапкою чорного волосся на маленькій голівці. Вона була в біленькому платтячку і в вишитих заплочочю улах.

Мружачись після яскравого сонячного світла в сутінках свинарника, дівча, нарешті, побачило Кіді й поманило до себе рукою когось знадвору. В ту ж мить біля неї з'явилися Михась та Олег.

— Ти будеш фарбувати підлоги й парти в школі? — рішуче запитала дівчинка у Кіді.

— Не знаю, — здивовано відповіла та.

— Всі так говорять... А ми знаємо: будеш. І стіни білити будеш, коли захочеш, хоч тобі й ніколи...

Тут Кіді зрозуміла, що діти прийшли до неї проситися, щоб вона їх узяла в ремонтну бригаду. Личка в них були такі напружені, в очах світилося стільки надії на її великодушність, що Кіді не відразу знайшла потрібну відповідь.

— Та що ви, малюки... Хіба я щось можу. Ось бачите — працюю тут. Ремонтуватимуть без мене...

— А ми все одно будемо... — уперто промовив Олег. — Великим так усе можна...

— Справа не в тому, що учні старших класів великі, А в тому...

Кіді гарячково шукала слів. Їй так не хотілось образити малюків категоричною заборонаю.

— Бачите, доручати отаку велику роботу можна тільки тим, хто вже вивчив не тільки найважливішу книгу, а й багато інших...

— Яка ж це найважливіша? — запитав Михась, котрий навіть від мами не чув про таку книгу.

— Про це я можу розповісти, — сказала Кіді. — Ось покладу підстилку й виїду до вас. Посидьте там на возі...

Перспектива посидіти й поборюкатись на свіжій траві, що лежала на возі за свинарником, дуже сподобалась усім трьом. Вони хутко зникли за дверима, а Кіді стала перебирати в пам'яті все, що могло їй зараз допомогти.

2. Що відповів директор

— То ви не знаєте, яка це найважливіша книга? — запитала Кіді трохи згодом, вилізаючи до дітлахів на воза.

Ті мовчали.

— Тоді слухайте... Було це дуже давно... — почала дівчина і змовкла.

В сім'ї Кіді була найменша. Вона ніколи не бавила дітей, не розповідала казок. Але сама слухала їх від бабусі безліч. Нехай жодна з них не згодиться зараз, але можна ж і самій придумати. Кіді пам'ятала, як часто знаходила розраду в бабусиних то веселих, то страшних казках.

— Було це тоді, коли по всій землі росла така висока тайга, що з неї не виглядали навіть найвищі сопки... Люди не могли бачити ні зірок, ні сонця. Отак і жили в напівтемряві. Дуже важко було людям у тайзі. Нічого вони не вміли робити. Жили хто в дуплі, хто в юрті з кори. А юрта — це такий курінь. Нема в ньому ні печі, ні вікон.

— Це така, як у школі на столі стоїть? — запитала дівчинка. Олег штовхнув її ліктем, щоб не заважала, а Михась міряв очима висоту ближчих дерев, що подекуди вціліли під час розкорчування тайги.

— І до того ж люди ніколи не знали спокою. Бо щодня хтось із них зникав. Отак піде чиясь мати або тато кудись по рибу чи по дрова і вже нема. Сьогодні один, завтра другий. І ніхто не міг довідатись, звідки таке лихо. Та був між людьми дуже сильний і сміливий чоловік. Його звали Сугбі. Такий він дужий був, що найбільшого дуба міг нахилити вершиною до кореня. І от колись пішов такий дощ,— продовжувала імпровізувати Кіді,— що всі ріки розлилися й почали заливати тайгу. І тоді люди стали зникати вже не по одному, а по двоє щодня... Дужий Сугбі й каже до своєї жінки. А звали його жінку Пайдою.

— Піду я, каже, Пайдо, в тайгу. Може, хоч що-небудь узнаю.

— Іди,— говорить йому Пайда.

Попрощався він з Пайдою. Поцілував свого сина, маленького Моско, і пішов. Ходив по лісі день. Ходив другий. Ходив тиждень. На другий тиждень зайшов у таке болото, що ні кінця йому й ні краю не видно. І от зайшов дужий Сугбі в болото, дивиться, а у воді потопав маленьке пташеня. Нахилився Сугбі і тільки-но взяв пташеня, як полив ще сильніший дощ... Приніс Сугбі те пташеня до своєї юрти. Пайда питає:

— Чи знайшов ти, Сугбі, хоч що-небудь для порятунку людей?

— Ні,— каже.— Тільки й знайшов, що оце пташеня...

— Давай,— говорить Пайда,— покладем його в ліжечко до нашого Моско. Нехай бідна пташечка хоч зігріється...

Поклали вони пташку біля сонного сина. Вкрили м'яким хутром. Нагрілося пташеня, перестало дрижати від холоду та й заснуло. Коли це прилітає в юрту до Сугбі та Пайди великий і дуже гарний птах. Сам блакитний, мов небо весною. Крила золоті. А на кінцях крил по ясній зорі. І говорить птах людським голо-сом:

— Спасибі вам, люди добрі, що врятували мою дитину від смерті, яку хотів заподіяти їй злий чарівник, котрий краде ваших людей. За порятунок я вам віддячу. Кажі, добрий Сугбі, що хочеш від мене?

— А що можна хотіти для себе, коли всі люди так страждають? — відказав Сугбі, Потім трохи подумав і

таке дивному птахові: — Якби навчив ти мене, чим допомогти людям у біді, отоді я сказав би тобі спасибі.

— Мудрі твої слова, Сугбі,— говорить птах.— Коли ти справді цього хочеш, то лягай та відпочинь. А ранком подивишся: може й сам побачиш, як допомогти лісовому людові...— Сказав таке птах і зник. А стомлений Сугбі ліг спати. Встають вони ранком з Пайдою. Вийшли з юрти, дивляться і очам не вірять. Ліси довкола стали нижчі, куди не поглянь — видно гори та долини. І швидкі ріки з шумливими перекатами видно, й тихі озера. А над усім цим світить сонце. І так хороше гріє, як зараз. Тоді вийшов Сугбі на високу гору, дивиться, аж за нею ще вища стоїть. І вся людськими кістками обсіпана. І зрозумів добрий Сугбі, що там живе злий чарівник, котрий краде людей. Зрадів Сугбі й повернувся до Пайди, щоб збиратись на бій з чарівником.

Коли дізнався про це злий чарівник, так розсердився, що аж ногами затупотів. Від того тупотіння одвалилась величезна каменяка, що закривала печеру, де жили помічники злого чарівника. А було їх багато — і всі схожі на гадюк, тільки з крилами та страшними гострими дзьобами.

— Нашо нас із печери випустив? — питають вони чарівника-людоїда.— Для якої потреби?

— Летить мерщій,— кричить чарівник,— та викльовуйте людям очі. Щоб вони світ-сонця не бачили. Щоб до мене дороги не знайшли...

...Від колгоспної комори, слідом за підводою з фуражем, пройшли до кормокухні мати Кіді з сусідкою та з батьком Хохолі. Проводжаючи їх поглядом, Кіді замовкла і, тільки коли вони зникли за рогом свинарника, заговорила знов:

— І полетіли крилаті змії цілою хмарою. Стали викльовувати людям очі. А тимчасом дужий Сугбі викорчував собі великого дуба і наказав обшити його з тоншого краю трьома оленячими шкурами, а на товщий кінець набити залізні обручі. Коли це було зроблено, взяв Сугбі дуба за тонший кінець і пішов до чарівника-людоїда. На третій день знайшов його в ущелині під горою — та як вдарить залізними обручами по голові — так людоїд і повалився мертвий... І тільки він упав, як у зміїв-помічників крила зараз і пропали. За ними зникли гострі дзьоби, якими вони викльовували людям очі. Де

який змії летів, там і впав на землю. І з тих пір вони ховаються від людей...

Приходить Сугбі до своєї юрти. Дивиться, а дивний птах уже там. На нього чекає. Привітав, подякував і дає йому золотий перстень... Дає і каже:

— Це, Сугбі, такий перстень, що коли надіти його на мізинець, відразу з'являться перед тобою різні ласощі та питва. А як надіти на той палець, що біля мізинця, буде в тебе безліч всякого шмаття, одягу, хутра, сукна та оксамитів. Коли ж надіти його на середній палець — з'явиться ціла гора самоцвітів, срібла, золота й коштовного каміння... Якщо ж надіти цей перстень на той палець, котрим люди все показують, — прибіжать до тебе незліченні табуни звірів, скоту та дичини всякої. І станеш ти господарем всіх звірів на землі. Але коли відмовишся від усіх цих багатств і надінеш цього персня на великий палець, то одержиш найважливішу книгу, з якої починається вся людська мудрість. Після цієї книги стануть тобі зрозумілі всі книги світу. Чуєш, добрий Сугбі? — питає птах.

— Чую, — відповідає, міркуючи, Сугбі.

— Вас тут троє. Ти, твоя жінка Пайда та ваш синочок Моско. У кожного з вас по дві руки. А на кожній руці по п'ять пальців. Вибирай, Сугбі, кому і на який палець ти надінеш цього персня.

— Я вже вибрав.

Взяв Сугбі перстень та й надів на великий палець свого сина Моско. І з'явився перед хлопчиком буквар...

От з того часу всі люди, бажаючи, щоб їх діти були розумні й знали всі книги світу, купують своїм дітям букварі й посилають до школи... Отака-то, виходить, книга буквар! — сказала Кіді. — А хто з вас уже має цю книгу?

Виявилось, що є в усіх трьох.

— Отож, коли вивчите її, а вже потім інші книги й станете великі — вам дадуть яку хочете роботу. А тепер вам ще братися за ремонт не можна. І не тому, що вас не люблять. А тому, що ви ще малі.

Вислухавши казку, дітлахи пішли. Вони скорились долі. Коли малі, значить, малі. А Кіді почала готувати корм на день і на вечір. Та мати надвечір відіслала її додому, сказавши, що годуватиме свиней удвох з сусідкою. Дівчина прийшла додому завидна. В снігах пере-

вумулась в домашні капці, скинула одяг, в якому ходила на роботу, ретельно умилась і пішла до своєї кімнати передягатись.

В цей час хтось тихенько постукав у вікно. Кіді повернула голову і побачила Тоню.

— А я до тебе на свинарник бігала,— загомоніла Тоня, заходячи в кімнату.— Ти ж не знаєш змін у нашому плані...

План сам по собі був невеликий. А зміни в ньому ще менші. Власне, це були не зміни, а доповнення.

Ранком Кіді домовилася з Кукчинкою й Іваном, що вдвечір вони зберуться. А де саме — ніхто й не подумав. Удень цю справу вирішили без Кіді. Крім цього, була ще одна важлива причина, яка примусила Тоню розшукати подругу.

— Збиратися в піонерській кімнаті незручно... В глибокі — багато людей, заважатимуть. Отож Кукчинка висунула пропозицію збиратися там, знаєш, де...— говорила Тоня, приміряючи водночас нові туфлі подруги.

Звичайно, Кіді знала де. Місце їй дуже подобалось. Тільки йти доведеться в улах.

— Перезувайся,— сказала вона Тоні, добувши з нижньої шухляди шафи дві пари улів.— Звідти по році в туфлях не можна буде йти.

Місце зустрічі мало свою історію.

Коли Хохолі хворів на ревматизм, він дуже нудьгував за тайгою. І навесні, коли йому стало краще, Кукчинка, з яким тоді Хохолі вчився в одному класі, вибрав на широкій галявині за стійбищем величезну липу, позпилював на ній віти так, щоб можна було зробити настил на зразок підлоги. Потім з дощок та хмизу влаштував широкий поміст і наносив туди сіна. Там Хохолі й вигрівався на сонці цілими днями, читаючи чи вирізуючи. Він так звик до цієї споруди, що згодом, коли друг поїхав у ремісниче училище, а липа знов обросла кучерявою зеленню, Хохолі побудував над помостом покрівлю і частенько проводив там кілька днів підряд.

Біля намету дівчата застали тільки старшокласників, з яких і половина не могла в ньому вміститись. Та це, видно, нікого й не турбувало. Усі з захопленням слухали Івана, котрий розповідав, як вони з Кукчинкою працюють у місті.

— А де ж Кукчинка? — здивувалась Кіді.

— Певно, десь затримався,— відповів Хохолі і подав їй вчетверо складений аркуш паперу.— Ось Еофу передав...

— А ви встигли зробити щось з того, що намічали ранком? — ніяково запитала Кіді, підходячи до Івана.

— Майже все,— відповів Іван. Він засунув руку в кишеню, щоб витягти якусь річ, та в цей час до них підбігла Гайчі. Іванова рука так і залишилась у кишені.

— Ви не це маєте на увазі? — запитала Кіді, розгортаючи одержаного від Хохолі папірця, на якому рукою Еофу був написаний список двох бригад.

— Це також... Але вже в останню чергу. Ми з Кукчинкою, Еофу, Тонею та Хохолі перш за все склали опис всіх робіт... Обчислили площі всіх підлог, стелі, стін. Перелічили всі вікна, двері, парти. Записали, де підправити двері, де замінити завіси, поставити замок... Потім склали план і щоденний графік роботи...

— Ну й що? Ходили з ним до Миколи Григоровича? Він ствердив? — схвилювалась Кіді.

— Ні... Спочатку він нам усе поламав...

— І, звичайно, розсердився?

— Та ні...— Іван замовк, дивлячись на Кіді. Зовсім не це було в нього зараз на душі. Кіді опустила очі. Настала хвилина тиші, красномовніша за всі слова. Гайчі, мабуть, відчула, що вона тут зайва, і тихо відійшла до Тоні.

— А для вас, Кіді,— тихо проказав Іван,— я з озера приніс одну річ... гляньте, що це...

— Лотос? — скоріш вгадала, ніж побачила вона, ледве Іван добув з кишені давно засохлу квітку.

— Так, ваш лотос... Із стеблом, заплетеним косичкою... Кіді, я вас бачив тоді... Багато думав про вас. І хочу попросити: подаруйте мені цю квітку, якщо знаєте, що вона значить...

— Знаю, Іване...— відказала так само тихо Кіді.— Я теж... думала про вас... Візьміть... хай квітка буде ваша...

Вона хотіла ще щось сказати. Але не змогла.

Знову підійшла Гайчі. Довелось звернути на інше.

— А що ж відповів директор?

— Та кажу ж, Микола Григорович попросив пробити хід з шкільного коридора до піонерської кімнати і зро-

бити туди двері з одвірками. Так, щоб узимку можна прямо, не виходячи на мороз, потрапити до піонерської кімнати... От через це і треба було переробити план. Ми переробили...

— А він що? — нетерпляче запитала Кіді, йдучи слідом за Іваном ближче до гурту.

— Похвалив і звелів Кукчінці написати трудовий договір на проведення ремонту,— спокійно вставив Хохолі, не підіймаючи голови від шахової дошки.

— Ти що, жартуєш?..

— Ні, відповідаю тобі, як секретареві. А ти як знаєш.

— Він каже правду,— підтвердив Іван.— Договір вже підписаний.

— Оце тобі, товаришко комсомольський секретар, наш подарунок. Подобається? Зробили як уміли. Вибачай, що цього разу вирішили без тебе,— сказала Тоня.

Її слова укрили дружні оплески й сміх.

3. Невимита щіточка

У вас коли-небудь боліло в горлі? Ні? То ви щаслива людина. Інша справа, коли болять рука, нога, живіт або голова. Тоді можна й лягти. А то ж ні... Руки не болять, голова здорова і ходити можна, а нікуди не пускають.

Страх як погано, коли невідомо, чому почне так ото трохи не то свербіти, не то дряпати в горлі. Ковтнеш раз слину — що таке? Наче болять... Ковтнеш удруге — болять! Тоді матері хоч і не признавайся. Одне те, що гуляти не пустить, а друге — замучить отими інгаляціями та полосканнями.

Така прикрість трапилася з Михасем того дня, коли він слухав казочку про найважливішу книгу. А від чого? Хоч би ж де на льоду посидів або снігу наївся. Так де той сніг улітку? Тільки й того, що напився води з джерельця біля сопки, де вони в коника грались з Олегом. Напився та й усе. А на ранок заболіло. І це після того, коли він згодився з Кіді й вирішив тільки дивитися на ремонт школи, та й то осторонь. Так хіба ж приховаєш що-небудь від мами?

— Чого ти так надуваєшся, коли ковтаєш? — запитала мати за сніданком.

— Щось застрягло в горлі. Мабуть, кісточка...

— З млинця кісточка? Ану, розкрий рота!

Отак і почалось. А скінчилось тим, що цілісіньких три дні просидів дома. Цілісіньких три дні, саме тоді, коли на шкільному подвір'ї починалась така робота!

Вийти йому дозволили аж на четвертий ранок. Пішов Михась до школи, і очі розбіглись. Всі парти розставлені за школою акуратно, як у класі. Ближче до ганку — купи піску та глини, принесені на носилках. Тут же стоїть ящик для розчину вапна з піском з держакими, як у носилок, і лежить кілька квадратних дощочок, мов кришки з тумбочок. Тільки ці з приторцьованими до центра ручками... Це — «соколи». Одне слово: бригада Кукчинки ремонтувала і фарбувала всі парти, вікна, двері та підлоги. А Тонина бригада — робила решту роботи.

А на чолі обох бригад стояв Іван. Він пояснював то одному, то другому, як і що робити.

В старих штанах, в майці, прикривши чорну, підстрижену голову ковпаком з газет, Кукчинка робив двері, щоб можна було з шкільного коридора ходити просто в піонерську кімнату. Михась довго дивився, як снує рубанок Кукчинки, потім зітхнув і пішов туди, де фарбували парти.

— Фарбу треба класти рівно. А щіточку вмочати тільки краєчком, — пояснювала Гайчі Михасеві. Далі за нею працював Хохолі й ще інші хлопці.

Михасеві дуже хотілося самому взятись до роботи. З якою радістю працювали тут усі — і Гайчі, й Хохолі, й інші! І, забувши про те, що говорила йому Кіді, Михась підійшов до Хохолі:

— Дай, я пофарбую трохи.

— Тільки заляпаєшся, не можна, — відповів той.

Ну й що було робити Михасеві? Тільки зітхнути ще раз і відійти вбік. Там уже стояла ціла купа цікавих, серед яких були й старшокласники. А між ними виділявся високий худорлявий Ангірча. Михась бачив, що Ангірча тільки вдає, ніби ця робота його нітрохи не цікавить. Насправді в його великих карих очах аж блищали сльози.

Не прилаштувавшись до роботи надворі, Михась пішов у будинок. Як же тут було цікаво! Без парт і до-

шок класні кімнати здавалися такими чудними. Кроки в них відлунювали, мов у пустці. В найбільшому класі з чотирма вікнами Еофу і Тоня під керівництвом Івана обдирали штукатурку, що віддimalась на стінах. Хто працював кельмою, хто просто сапою. Стіни вкривалися чударнацькими плямами і нагадували надруковані одною фарбою величезні географічні карти.

Якщо від малярів Михася ще зміг піти, то зараз він вже ніяк не міг витримати.

Запорошені, вимазані глиною та валном учні виглядали зовсім як справжні малярі. Михась заздрісно дивився на них, доки не натрапив на вільну сапу. Він узяв її і почав одколупувати штукатурку в тому місці, від якого щойно відійшла Тоня. Та Іван зараз же забрав у нього сапу.

— Тут, знаєш, дуже брудно. Іди, гуляй. Прийдеш в цей клас першого вересня,— сказав він і випроводив Михася на подвір'я. Це вже було занадто. Михась навіть збирався заплакати, та до нього підійшов Олег.

— Не взяли?

— Я все одно буду стіни мазати,— сказав насуплено Михась, сам не знаючи, як це зірвалось у нього з язика.— Випрошу у мами щітку і почну...

— Треба не щіткою, а молоколовицею,— зауважив Олег.

— Мокловицею,— поправив довготелесий Ангирча, котрого не взяли ні в одну з бригад, потім застромив долоні за шовковий пасок і в'їдливо додав:

— Візьмуть, аж нікуди... Тут не такі, як ви, й ті ні з чим лишилися... Та й мокловиць у вас немає. Навіть щітки малярської і то не знайдеш дома.

Тільки тепер Олег пригадав, що його батько торік фарбував вікна...

— А в нас є щітка. В сараї лежить... Побігли, Михасю. Будемо навперемінки однією фарбувати.

Хлопці побігли й справді знайшли щіточку. Але це був ні до чого непридатний недогризок, на якому ще й фарба засохла, мов камінь.

— Ходім, помиємо,— запропонував Олег, і вони щодуху гайнули до річки.

Михась, підхоплений поривом радощів, випередив Олега і з розгону стрибнув у залишену кимось оморочку. Слідом за Михасем так само вскочив Олег. Він пробіг

на корму і почав мити щіточку. Вмочив у воду і став терти, а потім оббивати засохлу фарбу, стукаючи щіткою по борту. Вони не знали, що олійні фарби не змиваються водою.

— З своєю щіткою нас не проженуть. Правда? — радив Михась.

Хлопчаки так захопились, що не помітили, як зіпхнула з берегової гальки оморочка відійшла від берега і боком попливла за водою. Схаменулись вони тільки за кущами верболозу. Весел в оморочці не було.

— Це ти відіпхнув від берега... Стрибаєш, як навіжений,— дорікав Олег.

— А ти теж скочив...— відповів Михась, з сумом дивлячись на стійбище, що лишилось за кущами.

Ніби навмисне, на березі не було жодної живої душі.

Ось, не поспішаючи, пройшов по борту і лишився позаду чийсь бат біля берега. З нього стирчала біла, недавно обстругана тичка... От заховалась за кущами покрівля свинарника, і до берега підійшла тайга.

Повними жаху очима хлопці дивились на дерева, що стояли на березі, і на водяні трави під оморочкою. Пригадались Михасеві гострі скелі та перекази, які він бачив, їдучи на глісері, пригадалась крихітна берізка...

У відчаї він спробував гребти руками, та оморочка не слухалась. Вона то кормою, то зовсім боком неблаганно пливла за водою. Зовсім близько пройшла невисока круча на повороті, і оморочка, трохи розвернувшись, лівим бортом посунула просто на велике дерево, що колись упало у воду. Його кривий стовбур вхопився корінням за край підмитого берега, а кривулькою занурився у воду й виринув мало не на середині ріки, вчепившись у дно міцними сучками. Над водою, ніби роги велетенського оленя, стирчали уже голі, без кори гілляки.

Наблизившись до коряги, оморочка трохи затрималась. Та ненадовго. Було схоже на те, що хистка посудина вирішила повернутись і обійти корягу, але передумала і помчала просто на неї.

Олег злякано скрикнув. В цю мить легенька оморочка ударилась лівим бортом об стовбур, що виступав над водою, і перекинулась.

Невимита щіточка перевернулась важчим кінцем униз і, до половини занурившись у воду, попливла стоячи, ніби якийсь кумедний поплавець...

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

ПОТРІЙНИЙ ВУЗОЛ

1. Що бачила білка

Тихо шумлять гостроверхі кедри та сосни. Лопоче листом неспокійна тополя. Погойдує гірляндами звислих аж до землі віт замріяна красуня-береза...

А в траві і на вітах — метушня.

Перепурхують птахи, нишпорять бурундуки, мелькаючи пухнастими хвостами і п'ятьма темними смужками на руденькій спинці...

От стрибнула білка. Долізла до кедрової шишки і, ніби засоромившись, що так поспішала до нестиглих ласощів, знову майнула вбік. За хвилину вона вже на іншому дереві. Відвідала своє старе гніздо. Оглянула його. Обмацала лапками одну стінку, другу — і знову на гілля.

Господарство у неї велике. Там сохне гриб. Там цілих три. Треба перевірити, чи не гниють, чи не з'їв хто...

Білка приготувалась скочити на суху модрину, що прихилилась до старої сосни. Вона хотіла добратися до пенька, на якому залишила гриби. Та раптом над нею

прошумів крилами зляканий рябчик. Білка насторожилась. Від хижого птаха рябчик утікає не так. Значить, людина...

Два дні тому никав тут якийсь мисливець. Він склав свої пожитки у великому кущі ліщини над пересохлим йориком і довго оглядав східний схил сопки. Потім так само оглянув другий схил, перебрався на сусідню сопку і незабаром повернувся знову. Від йорика пішов по схилу сопки до верху. Дійшовши до двох велетенських кедрів, закурив, потім сів і довго морочився з якоюсь незрозумілою штуковиною, яких ніколи не буває у мисливців. Витирав її, чистив. Тоді запхнув у неї скріплені чорною залізячкою жовтенькі довгасті горішки з темними носочками і, клацнувши, заховав у задню кишеню штанів.

Займаючись своїми справами, білка бачила, як він міряв кроками віддаль від кедрів-близнюків до колись покладених кимось трьох каменів. Потім став посередині відміряної відстані, повернувся і, відлічуючи кроки, пішов вздовж схилу. Ішов і розгрібав траву довгою палицею. Це білці було нецікаво, і вона покинула за ним стежити. І до того ж мисливець пішов зараз же ввечері, не поставивши ні петель, ні капканів...

Це було позавчора. І тепер, коли над білкою прошуміли крила зляканого птаха, білка знову насторожилась. Невже повернувся той дивак?

Звірок виліз на верхшечок кедра, став на задні лапки, сперся на хвостик і оглянув тайгу навкруг.

Цього разу рябчика налякав Хохолі.

Після розповіді дідуся про кесіє врятованого ним китайця, Хохолі прочитав про жень-шень все, що міг добути в шкільній та колгоспній бібліотечках, і йому дуже захотілося влаштувати при школі цією дослідну ділянку цієї дивовижної рослини.

Вдень, під час роботи в бригаді, коли вчився змішувати розчин для затирки стін і коли працював увечері вдома над своєю «Дояркою»,— він часто пригадував почуте від дідуся і прочитане в книжках про цей ов'яний легендами корінь життя. Слова жень-шень, шень-цао, панцуй, орхода — цілими днями не йшли з голови Хохолі. Всілякі фантастичні картини миготіли в його уяві.

Одного разу він мало не заговорив про свої наміри

з Іваном Гвозділіним. Але стримався. Посоромився вихоплюватись передчасно.

Дуже сподобався йому цей спритний і простий парубчак. Припало до серця Хохолі й те, що Іван багато чого вмів робити, немало знав і так зрозуміло пояснював та показував. Скількох хлопців і дівчат вони з Кукчинкою навчили штукатурити та білити. Он Кіді з Тонею та Еофу вже заговорили, що організують молодіжну бригаду при колгоспі. А тоді вже візьмуться за будинки стійбища по-справжньому... Про все це й думав Хохолі, йдучи по тайзі.

І ще думав про те, як розшукає панцуй, посаджений Цін-лі, як збере його ягідки, принесе додому і посадить на схилі сопки за школою. Він вирубає зайві дерева, ретельно перекопає землю... Головне — ділянка не повинна бути занадто вологою. Жень-шень цього не любить. А обгородити ділянку — обов'язково. Корінь дуже боїться цікавих гостей. Хтось доторкнеться, наступить на нього — і панцуй може заснути або навіть померти... Ні, Хохолі нікому не дозволить ходити там, де посадить ягідки жень-шеня. Тільки б не розклювали їх рябчики, не з'їли лісові миші, поки він розшукає заповітні рослини...

Не сказавши про свої наміри Іванові, він не відкрив їх взагалі нікому. Вирішив спочатку піти на вказане дідусем місце, зібрати чід'а¹, полічити, скільки там є коренів, прикинути їх вік. Тоді викопав. Старе коріння продасть. А непридатний на продаж молодняк — перенесе до школи. Гроші за жень-шень віддасть школі...

Прийнявши таке рішення, Хохолі ще раз розпитав дідуса, як знайти кедрову сопку, накреслив план місцевості раз, потім удруге. Щоб краще в ньому розібратися, записав усі прикмети, і поки підсихали в школі пошпакльовані підлоги, він спершу відпросився в батька піти на кілька днів у тайгу, в чому ніколи не мав відмови, потім повідомив бригаду, що йде на п'ять днів «перевірити одну справу», і ранком вийшов з дому, коли дідусь ще не повернувся з нічної рибалки.

Боячись, щоб його не повернули з дороги, Хохолі обминув ту стежку, якою мав іти з річки старий Сану, і

---

¹ Ч і д ' а — зерно, насіння.

подався до городів. Але напівдорозі звернув ліворуч і пішов по цілинній тайзі в бік від городів і від стійбища. Ішов хутко. На серці було легко і радісно.

«От хто здивується, коли він принесе жень-шень,— то це Гайчі,— думав Хохолі.— А коли піде по молоді корінці, можна буде взяти з собою і Гайчі з Тонею. Нехай подивляться...»

У дорогу він вийшов по-мисливському. Одягнув парусинові міцні штани, підв'язав наколінники з риб'ячої шкіри і взув такі ж ули. На плечах був той самий коротенький халат, в котрому його вперше побачив Михась. На голові — повстяний капелюх з коротенькими крисами, до яких спереду була прикріплена сітка від комарів, а ззаду спускалось аж на плечі накриття для шиї. Воно рятувало від кліщів, які падали з дерев і впивались глибоко в тіло. В руках у Хохолі — стара, ще батьківська, сотні разів випробувана рушниця, а за плечима — шкіряна сумка з харчами і ведмежа шкура, по-солдатському згорнута в скатку разом з накомарником. Сірники ніс на грудях. Вони були спершу засмолені в малесенькій скляній баночці, а потім запахнуті в торбинку з риб'ячої шкіри. Обвези їх за кормою корабля кругом світу — і то не намокнуть.

Опівдні Хохолі сів на великій брилі каменя-плитняка, яка нависала над самою водою невеличкого ручая, стиснутого осокою, і пообідав. Потім перезарядив рушницю замість дробу великим «жиганом» і пішов далі за напрямком струмка.

Вкрите мохом слизьке каміння, безладно навалений товстий колодняк, через котрий треба було раз по раз перелазити, ями та різні чорторії, замасковані травою,— все це заважало йти. Довелось взяти трохи ближче до схилу величезної сідластої сопки. Але замість того, щоб вийти до широкої заплави, хлопець через деякий час опинився перед вузькою долиною з стрімкими схилами. Він зрозумів, що, замислившись, пішов не туди. Але робити було нічого. Долина, здавалось, була не більше кілометра завширшки. Перейти через неї не так важко, а там можна піднятися на вершину сопки по той бік і зорієнтуватись.

Так йому здавалось. Але насправді вийшло інакше. Чим нижче спускався Хохолі по обраній ним дорозі, тим непрохіднішою вона ставала. Велике й мале камін-

ня, що тисячі років тому скотилося з вершини, лежало купами, утворюючи завали. Між ними росли такі густі дерева, все це було так зрите ямами, захаращене кущами й оповите диким виноградом, китайським лимонником¹ та іншими видами ліан, що доводилось просто продиратися навпростець метр за метром, відбиваючись від комарів. Тільки опинившись тут, Хохолі оцінив, як вдало було вибране місце для їх стійбища. Там дві ріки. Поблизу величезні заплави для випасу худоби і ніде нема боліт. Тільки тому в стійбищі майже не було комарів. А тут вони летіли на хлопця цілими хмарами — і дрібнесенькі сірі, і більші руді. Траплялися навіть ярябі; ці кусались найболючіше.

Хохолі опустил на лице накомарник і пошкодував, що не взяв рукавиць. Оськаженілі комарі обліплювали кожен сантиметр живого тіла. Неважко було догадатись, що внизу лежала велика мар — болото. Спустившись нижче, Хохолі побачив, що так воно й є.

Тепер мандрівник переконався, що й ширину визначив помилково. Насправді долина була куди ширша, ніж здавалось. А вже треба було подумати про ночівлю, підшукати місце з питною водою, назбирати дров не так для вогню, як для димокуру.

Він зупинився, оглянувся і зняв накомарник, щоб витерти спітніле лице. Його зразу ж обліпили комарі. Довелось сітку знову спустити.

Схил був позаду. Перед ним — долина, вкрита всуміш травами, купинням, осокою та очеретцем. Подекуди було видно прогалини води та кудлаті зарості голубиці й інших болотяних рослин. Збоку за кущами, що росли біля великої старої вільхи, виднілась галявина. Хохолі пішов до неї. Та, ледве зробивши десяток кроків між високою травою, за щось зачепився і мало не впав. Прогорнувши дулом рушниці траву, хлопець побачив кістяк людини. Трохи далі лежав другий, зовсім маленький. А на тому боці галявини, під вітами старезної липи, догнівали рештки чиеїсь юрти, колись спустошеної смертю.

---

¹ Лимонник китайський (шізандра хінензіс) — деревовидна ліана, що росте в гірських місцевостях Уссурійської тайги. Плоди — яскравочервона ягода, з вишню завбільшки. Плескувата жовтенька кісточка має здатність добре підтримувати сили людини.

Хохолі вирішив повернутись і пожалкував, що не зробив цього відразу ж, як помітив, що відхилився від плану.

Зробивши кілька кроків, він наткнувся на чийсь слід. Цей слід ішов навскіс йому, звідкись із глухомані і проходив до малесенької, давно вимерлої юрти. З того, як піднялась притоптана трава, Хохолі зрозумів, що не давніше, як позавчора, тут хтось був. Хлопець пішов по сліду.

Багато разів у своєму житті він ходив по слідах ведмедів, кабанів та сохатого. Доводилось вистежувати навіть тигра. Але по сліду людини ішов уперше.

Моторошно було йти слідом, що петляв по цій незвичайній галявині. Та коли Хохолі підійшов до другої жалюгідної конури з трухлої кори, йому стало зовсім не по собі.

За два кроки від ще одного, цього разу дуже великого кістяка, на місці зруйнованої юрти, котрої Хохолі раніш не помітив, все було затоптане, перерите. Хтось викопав з-під рештків житла дерев'яне зображення божка і поставив його догори ногами на дубовому стовпці, що колись підтримував кору. А трохи ліворуч лежала зовсім свіжа постіль з гілок і ще не висохлої трави. Може, навіть учора тут хтось спав, курич, готував собі страву... Один край накомарника, під яким спав невідомий, був прив'язаний до того ж стовпця з глузливо перевернутим догори ногами лісовим «духом», а другий — до невеликої вільхи.

Дерев'яний божок був зовсім трухлий. Хохолі обгорнув його своєю хустинкою і заховав у кишеню для шкільної колекції. Потім повернувся і швидко пішов назад.

Коли стемніло, він був уже далеко від того місця. І хоч поблизу не було води, вирішив заночувати. Приладнав накомарник, простелив під ним ведмежу шкуру, забрався від комарів під перкалеве накриття і з рушницею в обіймах заснув, навіть не повечерявши.

А надвечір другого дня він уже був на схилі Кедрової сопки і знайшов там п'ятнадцять ще зовсім свіжих ямок. Так, їх було п'ятнадцять. Значить, за цей час добавилось ще чотири кореня жень-шеня. І всі вони вкрадені...

2. «Ось тобі й легенда»...

Гайчі сиділа між кущами біля самісінького берега протоки і малювала руїну велетенського кедра над водою. Колись він здіймався могутніми розсохами мало не до хмар і простояв, мабуть, не одне століття. Невдавна гроза дуже покалічила його, але він стояв гордий і своєрідно прекрасний. Грім розбив одну половину, відчахнувши її до самого низу. Обсмалена, з обламаним гіллям, вона впала на камінці і, ніби намагаючись підвестись, упиралась понівеченими сучками. Ця відбита частина утворювала щось подібне до трикутної арки, перекинутої над хаосом зламаного віття і розсипаних трісок. А друга половина жила. Золотими нитками текла живиця з її рваної рани, утворивши бурштинові напливи.

Цей малюнок Гайчі розпочала вчора. І чим ближче було до кінця її роботи, тим уважніше вона відбирала головне в образі й характері натури, силкувалась не захарашувати його випадковими дрібницями. Але все одно, це не могло захопити її повністю, і вона думала, думала...

Коли мовчазний і, здавалось, байдужий до неї Хохолі працював поруч з Гайчі, вона теж намагалась показати, що не звертає на нього уваги. «Ну й сердься, якщо не вмієш слухати. Сердься...», думала дівчина, іноді крадькома поглядаючи на нього. А вдома, коли його вже не було поруч, їй дуже хотілось розказати йому, що ту картину малювала Сигданка Даверіївна та що тоді не вона привела вчительку разом з Еофу та Ангірча, а якраз навпаки. Та хіба легко було заговорити першій?

І Гайчі мовчала.

Але не раз вона згадувала його «Доярку», яка ще так недавно стояла в піонерській кімнаті під строкатою хустиною з перкалю. Їй так подобалася ця річ — і все-таки, згадавши про неї, Гайчі завжди відчувала щось схоже чи то на заздрощі, чи то на бажання взяти пластилін і зробити все якось по-своєму!.. Тепер, коли Гайчі почала вчитись малювати по-справжньому, вона багато дечого розуміла зовсім інакше. Їй так хотілось ліпити самій. Та вона стримувала себе. Стримувала не тільки тому, що віддала Хохолі весь пластилін, а ще й через те, що він почав ліпити раніше, отож могло

здатися, наче вона, Гайчі, наслідує його, навіть коли б ліпила краще за нього.

«І чого тягне? Якщо так працюватиме й далі, то до першого вересня із своєї «Доярки» покривало навряд чи зніме», міркувала Гайчі. Але Хохолі вона не сказала й слова ні тоді, коли фарбувала парти за школою, ні під час шпаклювання підлоги в класних кімнатах. А як замкнули двері, доки підсохне шпаклівка, і Хохолі перестав потрапляти їй на очі навіть на вулиці — Гайчі пошкодувала, що не помирилася з ним раніше.

Подумавши, що Хохолі десь на городах, вона пішла на острів. Але його там не було. Гайчі повернулась і вирішила чекати. Ждала день. Ждала другий, третій. А ранком четвертого дня почала шукати якоїсь причини, щоб побувати у нього дома та перекинутись хоч словом. Але, так і не придумавши нічого, взяла диктову дощечку з приколотим до неї кнопками аркушем паперу, застругала олівця та й подалась оце в тайгу до розбитого кедра.

Ось вона пройшлась тоненькою уривчастою лінією по освітленому краю стовбура, потім поклала товстий жирний штрих в нижній частині оголеного кореня. Від цього корінь став здаватись об'ємним і ніби відокремився від гальки. Під ним з'явилась тінь, та сама, що була під справжнім коренем. Гайчі поставила малюнок біля пенька і, відкинувши голову, якийсь час дивилася то на свою роботу, то на скалічене дерево. Потім сіла знову і почала наносити ажурне плетиво тіней, що впало на розчахнутий стовбур від пониклого гілля. За цим і застала її Тоня.

Вона підійшла непомітно і довго стежила за олівцем, дивлячись їй через плече. Аж в'язи заболіли витягаться по-журавлиному. Тоня вперше бачила, що графітове осердя олівця підстругане на зразок лопаточки.

Та ось Гайчі повернула голову, і очі подруг зустрілись.

— Мабуть, ти добре посварилася з Ангріча, що його посилали за тобою, а він до мене прийшов.

— Може, поросят шукати?

— Ні. «Поклич Гайчі,— каже,— та йдіть до школи; Сигданка Даверіївна викликає...»

— Це до гербарію...— сказала Гайчі, складаючи своє малювання.

— Вгадала. Треба просушити все зібране. Та й час вже його закінчувати.

— Доки не потрапили в стінгазету,— в тон їй закінчила Гайчі, рушаючи слідом за Тонею. Коли вони вже вийшли на стежку, Гайчі ненароком запитала: — Не знаєш, куди подівся Хохолі?

— Як подівся?

— Кинув ліпити свою «Доярку» і ось котрий день не видно його.

— Не бачила. Може, з дідом куди пішов. Або дома щось вирізує...

Гайчі промовчала. Не просити ж їй подругу, щоб та викликала Хохолі до школи...

За півгодини дівчата виносили на подвір'я і розклали в затінку за школою на вже сухих партах зігнуті вдвоє великі аркуші, придавлюючи їх камінцями.

Гербарій вони почали збирати весною, і ось уже на двох десятках аркушів ватманського паперу були густо розташовані зразки рослин Уссурійської тайги — від найменших до велетнів. Гербарій був хороший. Та коли дівчата знову повернулись до піонерської кімнати і Гайчі почала малювати літери заголовка, Еофу сказав:

— Хоч золотом підпиши гербарій, все одно він буде нікудишний, доки на першій сторінці не з'явиться женьшень.

Тоня запитливо глянула на Сигданку Даверіївну, а Гайчі посміхнулася:

— Хіба у нас такий корінь є? Це ж дідусь Сану легенду розповів.

— Сама ти легенда, якщо хочеш знати. А дідусь на своєму віку, може, не раз бачив женьшень. Бо така рослина справді є. Оце недавно Хохолі дав мені книжечку про женьшень. Так я вчора прочитав. Називають його ще панцум, шень-цао та орходою... Росте він в Приморському краї. А чи є у нас, не знаю.

— Повинен рости й тут,— сказала Сигданка Даверіївна.— У нас, на Далекому Сході, женьшень зустрічається від широти озера Хасан до широти міста Хабаровська, в межах сто тридцять третього — сто тридцять шостого градусів східної довготи... Запишіть хто-небудь і звірте по карті координати нашої місцевості. Майте на увазі, що північно-східна межа поширення цієї рослини проходить поблизу Хабаровська, а звідти іде на

південний схід — якраз через середню течію нашої ріки. Доходить до північних притоків Іману і потім на Терней. Далі берегом Японського моря до Кореї...

— Повторіть, будьте ласкаві, ми запишемо,— попросила Гайчі. Раптом вона підвела голову, наче її що вкололо. Крізь відчинене вікно видко було дідуса Сану. Спираючись на весло, старий шкутильгав до школи.

— Директора немає? — запитав Сану, ледве переступивши поріг. Він забув навіть привітатися.

— Поїхав позавчора з вашим Батаїні. А що трапилось?

— Треба шукати Хохолі,— із стримуваним розпачем промовив старий. Дівчата перезирнулися.

— А де ж він? — здивувалась Сигданка Даверіївна.

— Не знаю. Четверту добу немає...

— Він потай з дому пішов?

— Мене тоді вдома не було. Саме на рибалку ходив. А Батаїні відпустив його в тайгу, як і раніш не раз робив. Та він не знає, куди подався Хохолі. А винен я. Бо ніколи не говорив Батаїні про жень-шень на Кедровій сопці. Дуже винен. Занапастив онука. Відкрив йому таємницю жень-шеня...

— Яку таємницю жень-шеня? — здивувалась Сигданка Даверіївна.— Та ви, дідусю, сядьте.

— Не сидіти треба. А бігти в тайгу. Та хіба мої ноги можуть? — Дідусь безнадійно махнув рукою.

— Я вас дуже прошу... Скажіть, що трапилось?

— Хохолі пішов на Кедрову сопку. Там росте жень-шень китаеця Цін-лі. Багато. Дуже давне коріння. За один такий корінь колись лихі люди вбивали шукачів. Я рятував Цін-лі. Знаю...

І старий Сану почав розповідати оте, що втаїв тоді біля вогнища — про жень-шень врятованого ним китаеця Цін-лі.

— Хто, крім вас та Хохолі, знав про жень-шень? — запитала Сигданка Даверіївна, коли Сану закінчив розповідь.

— Той, хто його посадив...

— А ще?

— Деревя, які прикривали панцуй своєю тінню. Але в тайзі є хтось чужий. А я знаю, які на вдачу ті, що кружляють біля людей, не показуючись їм на очі. Тому й боюсь. Не зустрівся б з ними Хохолі біля панцуя. Чотири доби — надто довго навіть для подорожі

на Кедрову сопку,— сказав дідусь. Стареча сльоза, затремтівши на вицвілих віях, зірвалась на зморщену щоку і зникла в рідкій щетині сивої бороди.

Сигданка Даверіївна обіцяла дідусеві Сану, що вони вирушать на розшуки Хохолі найбільше за три години і послала Тоню в один, а Еофу в другий кінець стійбища збирати старшокласників, які найкраще знали тайгу.

А Гайчі складала в шафу просушені аркуші гербарію і напружено думала про почуте від дідуся Сану. Слова старого влучили в найболючіше місце — в її серце, хоч він не глянув на неї й розповідав тільки про таємницю жень-шеня...

Чутливу, по-дитячому чисту душу Гайчі вже давно турбувало те, що найближчі їй люди говорять неправду... Вона не могла, не хотіла визнавати ніяких виправдань для цього. Ті, кого Гайчі поважала, мушили бути чесними у всьому. Кожне їх слово повинне було дзвеніти золотом правди. А виявилось, що ось і добрий та уважний до всіх дідусь Сану не міг сказати правди єдиному синові. Гайчі знала, як любив старий свого Батані. І разом з тим не сказав йому про одинадцять коренів жень-шеня, колись посаджених китайцем Цінлі... Ростив сина. Важкою працею добував йому харчі та одяг, вчив його... і ні разу не проговорився про панцуї. А сам не спав ночей, думав і беріг таємницю від людей... Нашо?

«Ось тобі й легенда», подумала Гайчі і мимохить зітхнула. Вона стояла біля купи аркушів із старанно наклеєними зразками рослин, але зовсім не помічала їх, забувши про все на світі. Йї, в котрій уже раз, пригадалась розмова про її татарське ім'я. Гайчі давно знала, що мама сказала тоді неправду... «Мама? Ні. Вона нерідна. І тато нерідний, і Олег також...»

3. Незакінчена розмова

— Тобі недобре, Гайчі? — запитала Сигданка Даверіївна з сусідньої кімнати, побачивши, як вона зблідла. Від голосу вчительки Гайчі здригнулась і раптом, припавши до шафи, гірко заплакала.

«Цього ще бракувало»... докоряла собі Гайчі, схлипуючи. Ковтала сльози, до болю стискала зуби, але стриматись не могла.

— Не треба, Гайчі... Нічого з Хохолі не трапиться. Чи, може, тебе хто скривдив?

Сигданка Даверіївна підійшла до Гайчі, пригорнула до себе.

— Ну, чого ти? Ну, перестань, чуєш? Скажи мені зараз, що трапилось?

— Сигданко Даверіївно... Ви ніколи, ніколи не говорите неправду своєму синові,— ледве чутно прошепотіла крізь сльози Гайчі. Потім рвучко відсахнулася від вчительки і, вдвляючись їй в очі, винувато сказала: — Пробачте мені. Вам і так не доведеться говорити неправду Михасеві. Він — рідний...

Вчителька підійшла до дверей, причинила їх і замкнула на ключ. Потім взяла дівчину за руку, посадила біля себе на лавці.

— Я не розумію, Гайчі, хто ж і коли казав тобі неправду? Та ще й таку, щоб довести тебе до горя, до сліз...

— А хіба ж неправда тільки в словах? — крізь сльози озвалася Гайчі.— Вона може бути у відносинах. Навіть у дуже хороших, сердечних... А найгірше, коли люди сказати правди не можуть і мовчать, щоб не говорити неправди...

— Ти маєш на увазі батька чи матір?

— Обох... Того, кого я зву своїм батьком, і матір теж. Олег ще малий. Він мене любить і нічого, нічого не знає...

— Олег любить. А батько й мати? — обережно уточнила Сигданка Даверіївна.

— Ой, що ви,— вся спалахнула Гайчі.— Я не нарікаю. Вони дуже люблять мене. Бабуся, татова мама, теж. А мама сама сирота. В дитбудинку виросла. Так вона для мене навіть прабабусю вигадала, щоб якось виправдати моє татарське ім'я...

Сигданка Даверіївна терпляче слухала. Вона дедалі ясніше починала розуміти муки дівчини, котра, підростаючи, стала догадуватись, що батьки ховають від неї таємницю її походження. І чим більше Гайчі думала про це, чим більше стежила за рідними, тим більше мучила її ця таємниця.

— Я знаю,— схлипнула Гайчі,— я знаю... батько й мама нерідні мені. Але вони ж так мене люблять! Як мені спитати, де мої справжні батьки, що з ними? Мені

хочеться знати правду. Вони мусять, напевне мусять знати про мого рідного татка чи маму. Може, чули, які вони були... Або хоч де я народилась. Я так боюсь, що вони ніколи цього мені не скажуть.

— А звідки ти взяла, що вони тобі нерідні? — запитала Сигданка Даверіївна.— Тобі хтось сказав? Ти маєш докази? Може, це просто якийсь непорозуміння.

— Чи не доводилось вам бачити річку Сулу? — замість відповіді спитала Гайчі.

— Ні. А нащо вона тобі? — здивувалась вчителька.

— Цього літа я випадково почула одну розмову бабусі з її сусідом-учителем.. Тоді я не надала їй значення. Але тепер догадуюсь, це говорили про мене. І виходить, що десь на Сулі загинув мій справжній тато. Він був теж лікар...

— Не говори дурниць, Гайчі! Що ти вигадуєш?

Дівчина не образилась:

— Я хоч трохи схожа на батька або маму?

— Ну, бачиш... зовсім не той вік, інша зачіска...

— По-маминому я теж пробувала зачісуватись. То вона тільки свариться — бо це ще більше підкреслює різницю між нами.

Гайчі гірко посміхнулась. Потім підвела голову і, помовчавши, сказала:

— Ще торік я вірила маминій вигадці про те, що у нас нібито була прабабка-татарка. А тепер — ні... Коли, повернувшись від бабусі, я знову запитала в мами, чому я ні на кого з них не схожа,— вона так розгубилась, що тільки й могла повторити торішню вигадку. І мені просто шкода сказати їй, щоб вона не казала неправди.

Сигданка Даверіївна мовчала. Справа була складніша, ніж здавалось напочатку.

— Мені можна в тебе щось запитати, Гайчі?

Дівчина ствердно кивнула головою.

— Ти любиш батька з матір'ю?

— Так, люблю. І дуже поважаю. Але... Ви не думайте про мене погано, Сигданко Даверіївно... Мені неприємно, що вони бояться сказати правду. Думають, що я перестану їх поважати...

— А й таке буває...

— Я знаю... Ще того року, як гостювала в бабусі, чула... Одна дівчина... вже в інституті вчилась. А як дізналась від сусідів, що її батьки всиновили ще

немовлям,— кинула інститут, втекла з дому і...— Чогось не доказавши, Гайчі замовкла. Сигданка Даверіївна хотіла почути, як же вона оцінить такий крок отої студентки, але дівчина мовчала, щось болісно обмірковуючи.

В цей час почувся шум пропелера з ріки. Це прийшов поштовий глісер, яким мали повернутися Батаїні та Микола Григорович. Гайчі встала.

Зусиллям волі вона опанувала себе, витерла хусточкою очі і підійшла до дверей.

— Ходіте.

Сигданка Даверіївна зрозуміла, що їй нічого не лишалось, як відімкнути двері.

До стор. 171

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

БІЛЯ КЕДРОВОЇ СОПКИ

1. Орхода

Якби Михась з Олегом могли спостерігати, вони помітили б, що оморочка, наповнившись водою, згодом виринула і попливла за водою далеко швидше, ніж пливла тоді, коли в ній сиділи хлопці. Це тому, що тепер посудина глибше занурилася у воду і течія краще могла прикласти до неї свою силу.

Але хлопцям було не до спостережень.

Їх оморочку піймала мати Кукчинки, їдучи за продуктами для городньої бригади. Перейняла вона наповнену водою посудину майже біля острова і хоч як поспішала дізнатися, що скоїлося з тим, хто плив у ній,— тільки через добру годину знайшла на корчі двох мокрих, вкрай покусаних комарами хлопців, які вже охрипли від плачу. Про те, що було з ними вдома,— краще не згадувати. Добре, що все неприємне має здатність швидко забуватись...

І от хлопці знову прибули на берег. Цього разу вони з'явилися добувати з води горішки. Так, так,— з води горішки. І такі ж вони кумедні: схожі на зірочки чи на

малесенькі якірці. Таких Михась ще ніколи не бачив. Ростуть вони на траві чілім. Добувати їх дуже просто. Взяв довгу палицю з сучком на кінці, намотав на сучок траву чілім і — тягни. Нехай раз нічого не витягнеться, другий — нічого, за третім шось мусить попасти. Але в такий спосіб зібрати багато горішків не можна. І коли б не Кіді з своєю мамою, у хлопців, звичайно, ніколи б не були повні кишені горішків. .

А Кіді з мамою взяли залізні граблі, забрели в воду — та як гребоне одна та друга — відразу ціла хура трави. Горішків там стільки, що в обидві жмені не забереш.

— Тьотю,— спитав Михась у матері Кіді,— ви горішки додому понесете?

— Ми траву для свиней добуваємо. Дуже їдять її. І горішки також. Навитягаємо, а потім приїде хтось возом і забере на свинарник...

Хлопці посміливішали. Коли трава має таке призначення,— то горішки в ній шукати можна.

Вони ходили по березі, перевертали оберемки водяних трав і один поперед одного хапали горішки. Хапати їх треба обережно. Вони колючі. Та Олег раз у раз примудрявся вхопити більше й кращих горішків. Михась не стерпів такого зухвальства і відіпхнув Олега. Той дав здачі. Тоді Михась закусив губу, зібрав усю силу і заліпив другові такого стусана, що Олег простягся на піску горілиць. Горішки, що були в задній кишені його трусиків, боляче нагадали про себе.

— Уже великі, а б'єтесь...— присоромила їх Кіді.

А її мати додала:

— У нас на фермі поросята і то не б'ються за горішки...

Битись навсправжки Михась не збирався. Це поперше. По-друге, хоча мама у Кіді й добра, такий натак на поросят його образив.

— Ходім зробимо... знаєш що? — смикнув він Олега за рукав і, трохи подумавши, запропонував: — Давай викопаємо колодязь...

— Де? — зрадів Олег, відразу забувши за стусана.

— Отам, на косі...

— На косах колодязів не буває...

— А ми у нас у квітнику викопаємо. Гайчі буде ближче воду брати для квітів... Докопаємо до води:

Поставимо отаку палицю з розсохами і приробимо те, чим відро витягають. Я бачив на картинці...— сказав Михась.

— А я в бабусі торік справжній бачив,— похвалився Олег, дуже зрадивши з можливості зробити таку послугу сестрі. Але Олегів тато, що саме прийшов обідати, випровадив їх з квітника. Тоді вони побігли до горбатого містка, де приставав поштовий глісер, і робота закипіла. Уламком іржавого обруча із старої діжки Олег розпушував землю, а Михась, удаючи з себе екскаватор, пихкав і загібав її повнісіньку жменю. Коли земля була стиснута в кулаці, хлопчик круто повертався на одній нозі і звільняв «ківш» від «вантажу» на тій місці, до якого досягала простягнута рука.

За цією роботою їх і застала Сигданка Даверіївна, що прийшла зустрічати Миколу Григоровича та Батаїні. Але ті не повернулись. Замість них вона знову побачила Еофу з Тонею, які поспішали до стійбища.

— Біжимо за Кукчіною та Іваном,— доповів їй Еофу.

— То це удвох з Тонею?

— Удвох тільки до Кіді. А тепер я додому. Далі дівчата самі,— відказав хлопець, не зупиняючись.

Розповідь старого Сану його дуже вразила. Він добре пам'ятав, як Хохолі приніс йому роздобуту в клубній бібліотеці книжечку про жень-шень, як ділився прочитаним. І це обурювало ще більше. «Книжку аж додому до мене приніс. А за жень-шенем так і не покликав у тайгу», думав Еофу, прямуючи з Тонею по товаришів, щоб збиратися на розшуки. А коли вже мав повернути на свою вулицю, не стерпів і запитав:

— Невже він хотів скористатися з жень-шеня сам?

— Не знаю,— відказала Тоня,— побачимо, коли знайдемо...

— Хохолі чи жень-шень?

— Ти думаєш знайти жень-шень?

— Я читав, що жень-шень можна розводити на грядках...

Тоня зупинилась, постукала себе пальцем по лобі і, схопивши Еофу за руку, потягла до Кіді просто на свинарник, звідки вони оце й повертались. А за годину після цього «рятівна команда», як жартома назвав

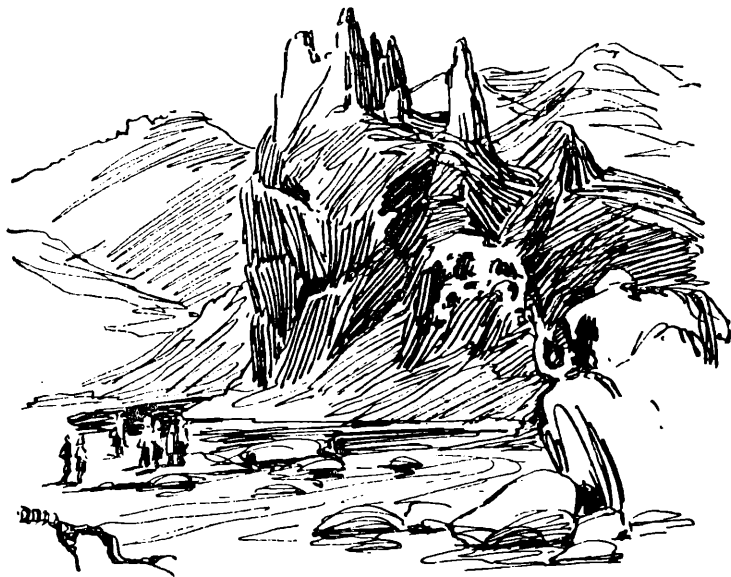

її Еофу, на чолі з Сигданкою Даверійвною вирушила в путь. Вів її Кукчінка. Він ніяк не хотів проминути нагоду показати Іванові ще одну ділянку тайги. З ним пішли Гайчі з Тонею та Кіді з Ангірча й Еофу.

Еофу потай страшенно радів, що ніхто не звертає уваги на його надміру великий рюкзак. А великий він був неспроста. Нехай тільки настане час, Еофу зуміє показати, що не дарма читав про шукачів жень-шеня... Але це буде тільки тоді, якщо вони знайдуть панцуй. А зараз це була його таємниця, і він ховав її навіть від Тоні та Кіді.

Першою на їх шляху була Горіла сопка. Потім Дикий камінь. За нею — Березова. Далі — Полога. А за нею, кілометрів за двадцять від стійбища, здіймалась велика й своєрідно красива сопка, котру здавна звали Чортовою. Багато поколінь заляканих шаманами мисливців-удегейців обминали її й розповідали про неї страхітливі небилиці.

Подорожні прямували до неї по березі якогось йорика, затиснутого з боків густими хашами дудника, осоки та дрібного верболозу. Іван з фотоапаратом Сигдан-

ки Даверіївни лишився позаду і, вибравши час, коли учасники походу розсипались на повороті йорика, зробив два знімки так, що фоном була відлюдна й мовчазна Чортова сопка з її схожими на вежі скелями.

Внутрішню частину півкола, описаного йориком навкруг одної з відрог Чортової сопки, займав хаотичний завал кам'яних брил, що колись відірвалися від стрімкої кручі. Було схоже на те, що казковий велетень задумав добратися до могутнього серця сопки і якимось чином виламав-це каміння. Але робота йому набридла, і він кинув її. Підрубана скеля так і лишилась висіти в повітрі велетенським козирком, а вирубані брили валялись біля річки. Дрібний камінь рясно розсипався навколо, відтіснивши річку від підніжжя сопки.

Сигданка Даверіївна йшла в голові групи, за Еофу. За нею — Гайчі, а далі Кіді. В одному місці, де густа рослинність відступила перед навалом дрібного каменя, вчителька раптом зійшла вбік і зупинилась біля невеликого уламка дерева, вже потемнілого від часу. Еофу повернувся і незграбно поспішив до неї. Гайчі

випередила його і нахилилась над зовсім нецікавою, на перший погляд, дровинякою.

— Це сосна,— сказала вона Сигданці Даверіївні.

— От і добре. Вона, мабуть, дуже суха. Давай візьмемо на розпал,— серйозно порадила їй вчителька.

Послужливий Еофу вирішив підхопити дровину. Але підняти не зміг. Неймовірно важка знахідка вивалась з рук, мало не обдерши йому долоні, й глухо стукнулась об кам'яний дріб'язок.

— Це камінь,— здивовано сказав Еофу.

— Не може бути,— заперечила Сигданка Даверіївна.— Гайчі каже, що це сосна. А хіба вона не знає сосни?

— Ця каменюка дуже схожа на дерево,— виправдувалась Гайчі.— Ось дивіться...

Біля знахідки зібрались всі хлопці й дівчата. Обмацували її, розглядали шаруватість дерева і навіть рисунок сучка. Еофу настояв на своєму і взяв каменюку на плече. Ангірча спробував різати її ножем. Лезо відразу скрутилося.

— Це «чортові дрова»,— догадалася Тоня.— Їх обов'язково треба принести до школи. Розіб'ємо й візьмемо по уламку...

— Вірно, Тоню. Це якраз те, що шамани називали «чортовими дровами». Вони не гребували підкидати уламки таких каменюк у ті юрти, з хазяїв яких сподівались взяти добру плату, і говорили, що це до їх житла приходив чорт. Затуркані з діда-прадіда бідолахи думали, що раз нечистий занадився, то буде ходити, доки не накоїть біди. І платили шаманові, щоб той ублагав добрих духів прогнати чорта,— сказала Сигданка Даверіївна і потім додала: — Є цікава легенда, що по-своєму пояснює походження цих «кам'яних дров». В ній говориться, що й наша ріка нібито колись текла не там, де тече тепер, а саме тут. А ще раніше ця ріка була не тільки рікою, а й людиною, чоловіком. Звали того чоловіка Хуу. У нього була дочка Орхода. Така гарна, як погожий весняний ранок... Гуляла Орхода по тайзі. Пасла табуни диких ізюбрів та сохатих, заганяла в пастки лісовим людям здобич та охороняла їх юрти. Ходила вона боса, не помічаючи ні зими, ні морозів, її ноги не відчували колючок і не тонули у воді... Халат цієї дівчини прикрашали живі

квіти, круг її голови мерехтіли вінком барвисті метелики. Коли вона посміхалась, навколишні верби та черемха кривались цвітом, а богульник розправляв свій лист¹.

Побачив цю дівчину чорт, який у ті часи був велетнем, і пішов за нею слідом, вимагаючи, щоб вона стала його дружиною. Орхода на це не погодилась. Тоді чорт ухопив блискавку і зробив з неї вогняну сокиру, щоб убити Орходу, коли вона ляже спати на тій он сопці.

Сигданка Даверіївна обвела поглядом учнів і показала на ближчий до них край сопки.

— Бачите, він схожий на дошку величезного стола, вкриту лісом. Людська уява могла побачити в цій гірській площині і місце двобою велетнів, і ліжко, приготоване чудесними силами для відпочинку якоїсь казкової істоти. А ще коли глянути на цю площину он з тої верховини, то сюди, ближче до нас, видно западину, наче в гарно збитій перині, коли на неї ляже людина. А протилежний кінець площини здійснюється невеличким горбом з сідловиною посередині. Його легенда називає подушкою Орходи. А далі... подивіться уважно он на ту далеку вершину, і ви помітите, що вона схожа на середньовічний трибаштовий замок... Отут — каже легенда — і жив велетень-чорт, який колись переслідував Орходу.

Учасники походу з цікавістю розглядали далекі кам'яні башти, ніби з'єднані зубчастою стіною.

— А такі замки насправді існують тепер? — запитав Ангірча, і його великі карі очі аж заблищали.

— Єсть, — сказала Сигданка Даверіївна.

— І ви бачили? — не витримала Гайчі.

— Коли їздила на екскурсію, бачила в місті Луцьку на Україні величезний замок чотирнадцятого століття.

— А ви і в Києві були?

— Була, бачила будинок, в якому зупинявся Петро I, і дім, де був Пушкін...

---

¹ Листя богульника не опадає на зиму. Восени темніє, скручується і зимує майже мертвим. А тільки пригріє весняне сонце, — розгортається і зеленіє. В червні виростає молодий лист, тоді старий опадає, а новий зимує знову.

— Він ще цілий?

— Цілий-цілісінький. На вулиці Кірова недалеко від будинку Верховної Ради УРСР. Там поблизу, в чудовому саду, похований генерал Ватутін. Коли будемо відпочивати, я розповім про Москву і про Київ. А зараз дослушайте легенду. Вона народилася тут, у нашій тайзі, але я її вперше почула в Москві.

— В Москві? — здивувався Еофу.

— Так, в Москві. Мені розповіла її одна письменниця, яка добре знає і нашу мову, і долю нашого народу. А тепер слухайте далі.

— Коли Орхода лягла спати на цій сопці, чорт вирішив її зарубати. Але не захотіла сопка віддати дівчини. Вона розступилась і заховала Орходу біля свого серця. Тоді розгнівався чорт, випростався на весь зріст, розмахнувся вогняною сокирою і ну довбати сопку. Швидше до Орходи добратись хотів. Та сопка його перехитрувала. Поки він довбав її звідси, вона розступилась з другого боку і віддала дівчину її батькові Хуу. Хуу підвівся, взяв дочку за руку і під покровом ночі пішов звідси геть. Вибрав собі долину між двома сопками і став назавжди рікою. А Орхода зробилась травою і стала допомагати людям від різних хвороб. Та чорт не схотів відступитися від неї. Довго шукав він траву-Орходу. Але знайти не міг. Чорт був велетень і дивився поверх дерев, а Орхода непомітно росла між травами, тільки восени показувала червоні ягідки. Від злості й досади чорт постарів і з могутнього велетня став пискливим чортиком, з рукавицю завбільшки. Ось тут, плутаючись між кущами, знайшов він Орходу і захотів зробитись такою ж самою травою, щоб навечно подружитися з нею. Все підробив під Орходу, але нікого не обдурив, доброти й сили в нього тієї не було. Орходу люди звать коренем життя, жень-шенем, а він так і лишився чортівим кущем.

— Цю легенду треба обов'язково записати,— шепнула Кіді подрузі.

А Сигданка Даверіївна закінчила:

— Коли сопка випустила Орходу до батька, чорт прокляв сопку — і все, що на ній росло, відразу скам'яніло. Чуючи грім, шамани казали нашим дідам-прадідам, що то падають кам'яні дерева...

— То тепер же на сопці росте звичайна тайга. А грім все одно...— почала Гайчі, але докінчити не встигла. Здалеку, десь із-за «Чортового замка» докотився глухий гуркіт грому.

— Це вже всі кам'яні дерева попадали, так чорт свій замок ламає,— жартувала Тоня.

А Еофу додав стурбовано:

— Хоч би мого Хохолі ніде не придавило...

2. Шістнадцятий...

А Хохолі кілька разів обійшов ямки на тому місці, де ріс жень-шень, полічив їх і почав оглядати сопку з південного сходу. Кружляв поперек схилу, спускаючись дедалі нижче — але весь час не спускав з ока кущики трави та окремі камінці, повз які проходив перед цим.

Ішов обережно, намагаючись не лишати помітних слідів. Галявини обминав, щоб не впасти комусь в око, і весь час розгортав траву дулом рушниці, боячись прогавити розчепірену п'ятірню зелених листочків панцуя. Він не хотів, не міг повірити, що жень-шеня на цій сопці більш немає.

«Цін-лі посадив одинадцять коренів, а викопано п'ятнадцять. Значить, чотири виросло з насіння», міркував Хохолі. Він розумів, що приріст чотирьох коренів від одинадцяти за стільки років — надто малий. Та це його не дивувало. Адже навіть тих зернят, котрим пощастило вціліти від лісових мишей та рябчиків, ніхто не сів, не загортав у землю. Але якщо четверо зерняток з тих, що впали біля старого жень-шеня, проросли, то могло ж зійти й зернятко, віднесене рябчиком десь далі.

І Хохолі шукав. Шукав уперто, настирливо. Так не хотілось відступати від своїх намірів! Не хотілось прощатися з думкою мати дослідну ділянку жень-шеня при школі.

Доки сонце схилилось до заходу, Хохолі оглянув лише половину відстані від ямок до підніжжя сопки і пошкодував, що немає з ним товаришів. Бо стомився так, що й не сказати. Мучила спрага, хотілося їсти, але води ніде не було.

Хохолі розрізав надвое останній шматок юколи. І коли гриз, спіймав себе на бажанні все кинути і йти до стійбища. Але перед ним раптом виринуло насмішкувате лице Гайчі, і він примусив себе відмірювати нові відрізки поперек схилу, щораз усе довші, все нижче та нижче. І десь на десятому відрізку, в тіні, під звислою покрівлею віт побачив зелену долоню панцуювого листка. В першу мить у хлопця так потемніло в очах, що довелося міцно їх примружити. Та, розкривши повіки, він знову побачив трилистий панцуй. «Була б тут Гайчі», подумав Хохолі. І в ту ж мить відчув, як по спині поповзли мурашки. Йому стало до болю ясно, що решта панцюя в руках якогось злодія... «Коли б жень-шень знайшли збирачі, вони б не лишили й цього. А то вся сім'я викопана, а той, що ріс осторонь,— ось він».

— Значить, злодій поспішав,— вголос подумав Хохолі, і йому здалось, що десь позаду почувся кроки невідомого, який спав біля вимерлих юрт. А перед очима стояли бачені вчора кістяки...

Хохолі скинув рюкзак і, перемагаючи страх, нахилився до своєї знахідки, але страх не проходив. Холодними обценьками він стис йому серце і ніяк не хотів відпускати. «Треба хутчій викопати», наказав собі Хохолі й простяг руку до ножа на поясі. Але, торкнувшись холодної колодочки, зупинився і насторожено оглянув кущі навколо. Здавалося, за кожним кущем ховається той, що вкрав жень-шень. Хохолі поклав перед собою рушницю, вмовстився в траві й почав копати.

Ні, зовсім нелегка справа викопати знайдений корінь жень-шеня, якщо ти не злодій... Перш за все треба зібрати ягідки і посадити їх у ґрунт, щоб на цьому місці згодом виріс новий панцуй. Потім корінь треба викопати, не поранивши, не обірвавши жодної волосинки, навіть не доторкнувшись до нього лопатою. Землю розкидати теж не слід. Нею треба тільки наповнити конверт із кедрової кори, в якому зберігатиметься викопаний корінь. А решту загорнути в ямку...

Хохолі все це знав. Але одна справа — почути про це дома від свого дідуся, а зовсім інша — робити самому в тайзі... Та ще озираючись на кожний кущ, прислухаючись до кожного шереха.

І хлопець, зціпивши зуби, щоб не цокотіли, мов у лихоманці, намагався якомога швидше викопати свою

знахідку. А в голові стояло одне: «Хто вкрав ті п'ятнадцять? Хто ховався між рештками вимерлих юрт? Кому й нащо знадобився бат Юе? Хто йшов тоді по сліду Михася, коли він загубив ножика?..»

На ці питання відповіді не було...

— Це робота того самого...— вголос вирішив Хохолі й знову запитав себе: — А хто ж він? Як дізнався про тутешній панцуй?

В лихоманці Хохолі забув, що збирався викопати корінь з землею, і схаменувся лише тоді, коли вдруге поранив корінь. На якийсь час він припинив роботу і щільніше присів до землі. Але зупинити думок не міг.

«Кого бачила Гайчі з Михасем та Олегом, коли він, Хохолі, їздив за бархатною корою? Який зв'язок між появою біля стійбища того Рябого і рештою подій?»

Хохолі здавалось, що біля його речей хтось пораяється. Він повернув голову і побачив, що з-за рюкзака стирчить догори пухнастий хвостик. Потім хвостик зник, і за мить показалася малесенька голівка, схожа одночасно на білчину і на хом'якову. Бурундук спокійно оглянув стурбованого гостя, презирливо тріпнув лапкою, і за секунду його смугаста спинка майнула на ліщинувій гілляці. Хохолі пошкодував, що звірятко так хутко зникло. Все-таки це було добре знайоме і таке нешкідливе створіння. А тепер він лишився знову сам із своїми думками та з пораненим коренем...

«Дідуся слухали тільки ті, хто був на нічній рибалці», подумав Хохолі, знову повернувшись до попереднього. А якийсь внутрішній голос заперечив:

— Хіба хтось чужий не міг тоді слухати дідуся? Вогнище могло привабити кого завгодно. А говорив він голосно...

— Але ж про жень-шень дідусь розповідав пізніше. І сказав тільки мені,— нагадав сам собі Хохолі.

— Хіба це насправді так? — не погоджувався той самий голос і домагався: — Пригадай все, все...

— Нехай розповідь дідуся про те, що в тайзі росте жень-шень, міг підслухати хто завгодно, — погоджувався Хохолі, знову починаючи копати.— Але хто ж підслухав те, що говорилось в баті по дорозі на городи? Тоді, крім Михася, нікого не було. Дідусь говорив по-удегейськи. Михась зрозуміти не міг. А вдруге я розпитував

дідуся про дорогу сюди в кімнаті... Тоді ж таки й план місцевості накреслив з усіма прикметами...

— Але плану я нікому не показував,— захищався Хохолі сам від себе. Та це вже було ні до чого. Розгадка прийшла несподівано проста: винен сам Хохолі...

— Сам себе зрадив,— сказав він.— Так, зрадив... Трапилось це в тому ж таки наметі.

Востаннє Хохолі був там, коли обмірковував свій план утворення дослідної ділянки при школі. І план, який він накреслив за столом з розповіді дідуся, він там же перерисував з окремого папірця до записної книжки. Розгорнув записну книжку посередині і на двох сторінках авторучкою накреслив весь план наново. А старий план викинув. Забув про всяку обережність і кинув на вітер таку важливу річ. А хіба важко було знайти його комусь іншому?

«Сам в усьому винен,— думав Хохолі,— тільки сам... Але як тепер виправити свою провину?»

Хлопець застромив ножа в землю. Потім добув з кишені невеличкий футлярчик від електричного ліхтарика і перелічив зібрані, на всякий випадок, ще недостиглі ягідки жень-шеня, обламані необережним злодієм, котрий украв панцуї Цін-лі разом з листям. Ягідок тільки дев'ять. Коли б вони були зовсім стиглі та якби кожне з двох плескуватих зернятко, що є в ягідці, обов'язково проросло, то й тоді б Хохолі не мав би навіть двох десятків однолітків...

— Лось ще бігає, а ти вже й ніздрі поділив!¹— з глузливим докором сказав собі Хохолі, ховаючи свої дев'ять ягідок.

«Оце все, що лишилось від заповітного панцуя... Коли б жень-шень знайшов справжній збирач, а не злодій, він не викопав би його зараз. Дочекався б, доки достигнуть ягідки, зібрав би їх і посадив у землю, перш ніж викопати коріння», подумав Хохолі і запитав себе:

— Той би не викопав. А я?

Раптом Хохолі схопив рушницю і зірвався на ноги. В одну мить волетіло з голови все. А шелестіння і тріск, що почулися праворуч, наростали з шаленою швидкістю. Та ледве хлопець збагнув, що біжить не людина, як ве-

---

¹ Тендітні хрящі та м'язи, що утворюють ніздрі лося, вважаються ласощами, і їх часто з'їдають сирими, вбивши лося.

летенський ізюбр, закинувши на спину гіллясті роги, стрибнув спершу через кущ, під яким лежав рюкзак, потім через Хохолі, і зник.

Хохолі звів курок, але вслід звірові не повів навіть бровою. Там, праворуч, був, напевне, хтось далеко страшніший за нього...

Хлопець позадукував до найближчого кедра і, заховавшись за його стовбуром, почав прислухатись. А скалічений корінь, шістнадцятий на цій сопці, так і лежав недокопаний. Його пальчасті листки простяглись до заходу, де над сопками палала вечірня заграва.

3. Чортове дерево

Високому на зріст і кремезному Еофу на початку подорожі здавалось, що їх нова вчителька, звикла до міських бруківок, не пройде й трьох кілометрів по цільній тайзі. Та побачивши, як легко Сигданка Даверіївна продирається крізь хащі по звіриній стежці, обходить баюри та чорторії або перестрибує через повалені дерева, він тільки дивувався її спритності і чекав, чи надовго вистачить у неї сил. А через кілька годин Еофу вже радів з того, що вони зможуть дійти до Кедрової сопки раніше, ніж сподівались.

Умліваючи під вагою свого рюкзака, він дивився, як розглядають траву Кіді з Тонею, і знав, що їм також на кожному кроці ввижається лапятий панцуй...

«Тільки б знайти хоч один-однісінький корінець», думав Еофу, поспішаючи за Сигданкою Даверіївною та Кукчіною з Іваном. Він не дуже боявся за долю друга, а більше думав, як йому відплатити за те, що пішов, нічого не сказавши про жень-шень на Кедровій сопці.

Роздумуючи над вчинком дідуся Сану та над своєю умовою з Тонею й Кіді, Еофу не помітив, як вони дійшли до Чортової сопки і зупинились на «великий» перепочинок. Сигданка Даверіївна наказала кип'ятити чай, бо попереду лишалася ще половина дороги.

— А що ти, Кукчіно, думаєш про оцей вчинок Хохолі? — не витримав Еофу.

— Те, що й кожен з нас, — відказав той, вішаючи над вогнем принесений Тонею чайник, — перш за все треба його розшукати...

— Я певен, що з ним нічого не трапиться. А на бюро викликати треба,— невгавав Еофу.

— Ти спочатку знайди,— зауважила Тоня.

— Шукати, мені здається, вже не треба,— сказав Іван, котрий уважно розглядав Чортову сопку. Передавши бінокля Сигданці Даверіївні, він назвав орієнтири, і всі побачили над самісінькою кручею знайому постать Хохолі. Хлопець стояв з рушницею за плечима і, захистившись долонею від сонця, дивився на них. Еофу склав долоні рупором і тричі прокричав, як ізюбр.

Хохолі помахав їм рукою і зник.

...Побачивши товаришів, Хохолі спершу зрадів. А потім здивувався: «Чого вони тут? Та ще й з Сигданкою Даверіївною». Але скоро все з'ясувалось...

— Ну, ось і він,— сказав Еофу, коли Хохолі привітався з усіма. А Гайчі запитала:

— Де був?

— Де був, там уже мене немає,— ніяково буркнув Хохолі.

— Та спочатку хоч поїсти дайте йому,— заступилась Кіді,— може, хлопець без крихти хліба по тайзі блукає, а ви причепились: «Де був?» З цим ще встигнете...

— Жень-шеньщикам нічого й не треба в тайгу брати. Вони з самою молитвою ходять...— насмішкувато сказав Еофу.

— Молитви жодної не знаю. А берданка моя зі мною,— відказав Хохолі, намагаючись звести на жарт ущипливе зауваження Еофу.— І шматок юколи є. А ще ось що...

Він витяг з кишені і показав якийсь зовсім прозорий камінець, трохи більший від курячого яйця.

— Скло... Це скляна кулька,— сказала Гайчі. І перша схопила в руки знахідку. Дивний камінець був зовсім прозорий і дуже холодний.

— Лід? — здивувалася Гайчі.— Де ти взяв?

— А чому ж він сухий, коли це лід? — замість відповіді запитав Хохолі.

Всі з цікавістю розглядали льодову кульку, котра не танула під палючим серпневим сонцем.

— Скам'яніла сльоза Орходи,— сказала Кіді.

— Назва була б дуже лірична. Але ми з нею спізнались. У цього мінерала вже є своє ім'я. Це гірський кришталь,— пояснила Сигданка Даверіївна.

— Де ти натрапив на нього? — потихеньку запитала Тоня у Хохолі. Вона вела щоденник походу і записувала все цікаве.

— На тій стороні сопки. Там є печера.

— Ти в ній був? — зацікавився Ангірча. Його великі карі очі захоплено блищали.

— Вона високо. Я навіть заглянути не міг...

— Це, певне, і є той отвір, через який утекла Орхода до свого батька,— догадалась Гайчі.

— Це тільки в легенді. А варто було б подивитись, що в тій печері є справді,— задумливо сказала вчителька.

— А ще що знайшов? — невгавав Еофу, котрому аж губа бриніла посваритися з Хохолі за те, що той не взяв його з собою на Кедрову сопку. Хохолі добре знав, що саме цікавило його друзів, і вирішив якнайдовше ухилятися від розмови про це. «Нехай вас покортить», подумав він і, добуваючи з кишені дерев'яного божка, сказав:

— Ось ще одне знаряддя... Згодиться для шкільної колекції?

— Севохі?¹ Звичайно, згодиться,— зраділа вчителька.— Де ж ти його знайшов?

Хохолі побачив, що критися далі вже немає змоги, і розповів про дідусеву таємницю, про вимерлі юрти та вкрадений жень-шень.

— Батько знав, що ти йдеш за панцеум?

— Ні...

— Це добре?

— Не знаю... Батькові ще й досі нічого не відомо про жень-шень. Дідусь відкрив таємницю тільки мені...

— І ти вирішив усіх здивувати?

— Ні... Я хотів спочатку тільки перевірити... Потім закласти дослідну ділянку при школі. А хіба ж батько відпустив би мене?

Почувши про дослідну ділянку, Еофу переглянувся з Кіді і штовхнув Тоню:

— Про панцуй на грядці він раніше від нас подумав...

Тоня промовчала.

— Самого, звичайно, не пустив би. Але хіба ти в

---

¹ Севох — дух; севохі — зображення духа.

комсомолі один? Крім тебе, нікого немає в дев'ятому класі? — в'їжливо запитала Кіді.

— Тебе, ось бачиш, скільки рятувати пішло? А якби ти не мудрував, за жень-шенем вирушило б ще більше... Може, і Микола Григорович пішов би. Обшукали б краще від тебе оті страхітливі юрти і, мабуть, не тільки б цього одного севохі знайшли для нашого краєзнавчого куточка. А так що? За чотири дні ти стомився. Перенервувався. Нічого не знайшов, а жень-шень втратив та ще й, можливо, багато де в чому нашкодив...

— Жень-шень я знайшов,— сказав Хохолі і не без задоволення оглянув присутніх. Ті нетерпляче повернули голови до нього. На кожному обличчі було написано: «Невже? Ану, покажи! Хутчій!...» — Правда, приніс всього один корінь... Та коли б я пішов раніш, усі корені були б у нас...

— Це ще як сказати... Мені здається, що якби ти пішов трохи раніше, то й зовсім не повернувся б,— нахмурилася вчителька.— І що там таке ти кажеш про жень-шень?

«Сигданка Даверіївна не вірить, що він у мене є», блиснула думка в Хохолі. Але, помовчавши, він спокійно відповів:

— А ось що я кажу, Сигданко Даверіївно...

Хохолі добув з рюкзака і подав їй викопаний вчора корінь. Вчителька уважно оглянула його і, передаючи корінь Еофу, промовила:

— Якщо саме цей корінь, Хохолі, то це зовсім не жень-шень. Він зветься чортовим деревом, чортовим кущем, або несправжнім панцуем. Ти просто помилився. А той, хто був перед тобою на Кедровій сопці, видно, розуміється на цьому добре. Він викопав справжній жень-шень. І, напевне, не зіпсував його так, як ти цей корінь... Адже він весь в ранах. Коли б це був жень-шень, він уже був би нічого не вартий.

— Невже це не справжній панцуй?— запитав Хохолі і знесило присів на камені. Йому раптом дуже захотілося пити. Губи його враз пересохли.

— Так, можеш бути певен,— сказала Сигданка Даверіївна.— Неприємно, але правда.

Всі з цікавістю розглядали рослину, про яку недавно почули легенду. А Сигданка Даверіївна підвелася і відійшла до недалекого куща. Звідти, ніби слідкуючи за

грозовими хмарами, що пливли по небу, вона стежила за Хохолі та його друзями. І спостереження її заспокоїли. Всі повірили ширості Хохолі, а його невдача дуже їх вразила.

— Як же справді закласти дослідні ділянки? — першим обізвався Ангирча.

— Чортового кореня? — в'їдливо перепитав Еофу.

— Не мели дурниць, коли люди говорять діло,— гримнула Тоня,— а що, коли його пошукати? Отже, усім гуртом. Хоч днів два-три...

— Зараз не можна,— сказала Гайчі.— Треба поспішати додому, бо Сигданка Даверіївна навіть Михася залишила у нас. Нам би хоч печеру оглянути,— і вона скоса глянула на вчительку.

«Печеру оглянути справді треба», думала Сигданка Даверіївна, милуючись грозовими хмарами. Вони спочатку були за далекими баштами «Чортового замка», потім пройшли на схід і, повернувшись, клубочились над далеким перевалом. Від них звисали навскіс темні подолки. Кіді помітила, за чим стежить Сигданка Даверіївна, і речитативом промовила:

— Про-мо-о-чить нас, то-вариші-і, до ни-то-о-чки сьогодні...

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

ЗНАЙОМСТВО З ЛЕЙТЕНАНТОМ

1. Назирці...

Про те, що Михась буде обідати й ночуватиме в Олега, хлопці дізнались від Сигданки Даверіївни ще на березі і відразу ж побігли похвалитись Гайчі. Але це не справило на неї ніякого враження. Вона стояла біля столу, на якому лежали наспіх відібрані потрібні в поході речі, і пришивала поворозку до свого рюкзака.

— Хіба й ти підеш? — запитав Олег і, не дочекавшись відповіді, почав проситись, щоб вона взяла і його з собою.

— Дуже далеко підемо. В тебе ноги заболять.

Олег залишив Михася в кімнаті, а сам чкурнув у сарай. За якусь хвилину він уже стояв перед мамою. Владуючи з себе дуже скривдженого, хлопець почав канючити:

— Гайчі і до бабусі... Гайчі і в тайгу можна...

— Справді, кривдять дитину. Гайчі і у восьмий клас піде, і книжок їй більше купили, — начебто з співчуттям сказала мати і порадила: — Ішов би ти, сину, зразу в де-

сятий клас. Навіщо тобі починати з першого, а потім ще в другому та третьому морочитись? Тоді й Гайчі обов'язково б тебе послухалась...

— Еге, послухалася... Я ще малий. Хохолі он який, і то не в десятому.

— От і я так думаю. Доки ти малий, будеш робити те, що й усі діти, такі, як ти: сидітимеш дома і ходитимеш із старшими тільки туди, куди вони тебе запросять.

Олег побачив, що з розумними міркуваннями йому не впоратись, і кинувся навпростець:

— Мамо, я піду-у-у з Гайчі.

— Сигданка Даверіївна бере тільки декотрих старших учнів. Ти будеш дома.

— А Михась так іде-е-е. Його мама пускає,— вигдав Олег, забувши, що сьогодні й завтра Михайло житиме в них.

— Не щастить тобі, синку, з вигадками. Гукай краще Михася та пообідаєте,— спокійно відказала мати і почала замочувати білизну для прання, а Олег подався до Гайчі, щоб дізнатися хоч що-небудь про її подорож. І це йому вдалося. Та ще й як! Кожне речення Гайчі було справжнім відкриттям. Дізнавшись про таке, не тільки пообідаєш слухняно, а зробиш що завгодно. Аби тільки її собі якось приєднатися до походу.

Однаке всі його сподівання були марні.

Гайчі хутко зібралась і, перш ніж хлопців посадили до столу, пішла.

— Я хочу в тайгу з твоєю мамою,— сказав Олег Михасеві за обідом.

— Я теж хотів. А мама каже, що на екскурсію ходять не ті, хто бажає, а ті, кому потрібно...

— Ох ти ж! Яка екскурсія? Тобі, наче маленькому, сказали, а ти й повірив... Гайчі говорить, що підуть вони на Чортову сопку. Там Хохолі заблуdivся. Пішов шукати корінь-людину та й досі не повернувся.

— На яку сопку? Тато казав, що чортів ніде в світі немає і не було. Сопка так, мабуть, тільки називається.

— А от і є чорти! І корінь-людина є. Коли б не було, то чого б Хохолі ходив шукати? Тепер он всі за ним збираються. Гайчі казала, що візьмуть бінокль, і ліхтарик електричний, і фотоапарат, і рушниць наберуть. А ми — сиди вдома...

Розповівши все, що йому вдалось випитати у Гайчі, Олег поклав ложку і замовк. Михась також замислився. Ще б пак не замислитися...

Про те, що мама піде з учнями далеко в тайгу, він знав. Йому хотілося піти з мамою, як він ходив колись за місто, ще в Хабаровську. Та коли не дозволили, Михась заспокоївся. Звідки ж він міг знати, на яку таємничу сопку поведе мама свою семірку старшокласників? А теper аж плакати хотілося від досади.

Михасеві уявлялось велике чорне дерево, що похило стоїть над кручею. Листя на нім — ніби долоні людини з розставленими пальцями. Викручене бурею, воно вперлося зігнутими гілками в сопку, ніби хотіло встати. А розкаряка-корінь звисав до води. Він блідорожевий, схожий на людину. Навіть у майці і в чорних трусиках... Горбатою спиною приріс до стовбура деревини, а розставлені ноги і руки пустили від себе безліч тонкого коріння, яке полощеться в бистрій воді. Голова без очей, а вуса та борода зелені.

— Я попрошу маму. Вона візьме,— жалібно сказав Михась.

— Еге, візьме... Поспішай, бо спізнишся,— глузливо промовив Олег і зараз же сумно признався: — І я просився. Мало не плакав...

— Ну й що?

— А ось що... Зберусь та й піду сам. Думаєш, не дійду? Та мені й сто кілометрів... І навіть ще більше, хоч і цілих п'ятдесят або п'ятнадцять — все одно не страшно. Я на яку завгодно сопку залізу...

Він говорив так, що важко було йому не повірити. Але Михась пригадав, як колись заблудив у тайзі, і запитав:

— А як заблудимо?

— Ніколи в світі! — упевнено відказав Олег. — Підемо вдвох? Через місток на той бік. Там почекаємо в кущах, доки всі пройдуть. А потім слідом за ними, назирці по дорозі. Зайдемо далеко в тайгу. Потім, хоч і побачать нас, вже все одно не проженуть... Підеш?

Михась мовчав. Відмовитись шкода, і зламати слово, яке дав мамі, теж не можна.

— Коли боїшся, я піду сам. Побачу Чортову сопку. Викопаяю корінь-людину, а тобі й не дам...

— А що ми їсти будемо? — запитав Михась.

— Їсти? — Олег промовисто поглянув на гору пирогів у шафі і почав заправляти сорочку в штанці, щоб не зрадила пазуха.

Збирались хлопці недовго. І доки Сигданка Даверіївна з своєю семіркою вирушили, Олег та Михайло вже сиділи в гушавині за крамницею. Потім поодиноці прокralись через горбатий місток на той берег протоки і заховалися в кущах молодого бересклета та диких півоній.

— От якби я свого ножика не загубив,— пожалкував Михась.

— Нічого... А дивись: ідуть уже...

Перед вів Кукчінка. Вся семірка була з невеликими, добре приладнаними рюкзаками. Еофу і Кукчінка несли по рушниці. За ними — Кіді з Тонею, потім Гайчі. Далі — Гвозділін і Ангірча. Останній ніс чайника.

— У Кукчінки й сокира за поясом,— прошепотів Олег,— от цікаво... А ти, Михайле, не хотів...

— Хто не хотів? — образився Михась. Але тут він побачив проти куща, за яким ховався, свою маму і відразу замовк. Стало так страшно — хоч повертайся додому.

Та Олег вчасно нагадав:

— Підемо слідком: не побачать. Потім скажемо, що заблудили і ненароком натрапили на них. Не проженуть...

— Вони й чайник понесли,— знову прошепотів Михась, притискуючись до землі.

— Я можу, доки й виросту, чаю не пити,— заявив Олег.

— Я також...— приєднався Михась і помацав у кишені пиріг. Начинка з нього вилізла, і кишеня стала промокати. Довелось витягти.

— У тебе скільки пирогів?

— Ти ж чотири дав,— відказав Михась, загортаючи пиріг у широкий листок якоїсь рослини з міцним неприємним запахом.

— І в мене чотири... Тобі з чим попались?

— Бачив же, з варенням...

— А в мене, мабуть, з рисом. Поділимось?

— Поділимось. Тільки — цур! До вечора не їсти,— попередив Михась. Він уже засунув нещасного пирога

в єдину кишеню коротких штанів і почав перевіряти решту своїх запасів, які лежали в пазусі.

— А знаєш що? Давай складемо всі пироги в безкозирку. Так буде зручніше нести,— запропонував Олег.

2. Рятуйте Удзулю!

Тепер на доріжці, де зараз тільки пройшла Сигданка Даверіївна з хлопцями та дівчатами, не було нікого. Поглядаючи на стійбище, що залишилося позаду, хлопчики постояли, доки голоси семірки не затихли вдалині, й пішли слідом. Іти було добре, нежарко. Михась поспішав і весь час випереджав Олега. Нести безкозирку вдвох ставало незручно.

— Не поспішай... Бо наздоженеш їх раніш, і вони нас завернуть. Чуєш, кашляє хтось? Зовсім близько...

Але кашель було чути позаду від них. Довелось знову шугнути в кущі. Хто пройшов мимо, вони не вгледіли. А коли знову вийшли на доріжку, то побачили Удзулю. Він так само поспішав від стійбища, метляючи полами короткого риб'ячого халата. Та ледве помітив їх, відразу згорбився, почав плентатись, ледве пересуваючи ноги.

Тільки-но хлопчики підійшли до нього, Удзулю, побачивши пироги в Михасевій безкозирці, простяг руку:

— Моя істі хосу... Швидко голодна моя...

Михась і Олег дали йому по пирогу. Він швидко засунув їх за пазуху правою рукою і простяг ліву.

— Моя швидко хосу красивий піліска кушай...

Ще два пиріжки зникли у нього за пазухою. А він, потрібуючи брудними руками свою нечесану сіру бороду, став просити грошей:

— Моя швидко теза ¹ нужно... Моя сапсім теза анчі ²...

Щоб показати своє безгрошів'я, Михась став вивертати єдину кишеню, забруднену вичавленим з пирога варенням. А Олег, неймовірно мішаючи російські слова з такими ж удегейськими, став пояснювати, що в нього ні копійки за душею:

— У мене анчі грошей... Анчі, ні копійки теза немає...

---

¹ Теза — гроші.

² Анчі — немає.

Удзулю вибачливо закивав головою і почав розпитувати, куди йдуть хлопчики. А вислухавши їх нехитру розповідь, вижебрав ще два пироги і пішов.

Хлоп'ята невесело переглянулися.

Олег згадав, як мудрував за обідом, щоб винести з дому нещасні пироги, і заплакав. Тоді Михась витяг з безкозирки два останні пиріжки, розломив кожен на двоє й подав дві половинки:

— Іж. А то Удзулю повернеться, то й ці випросить...

Вони так і зробили. Ноги пішли жвавіше.

Стійбище вже давно зникло. Добре протоптана стежка теж стала ледве помітною, і хлоп'ята її насилу відрізняли. Тепер, хоч як вони намагались наздогнати Сигданку Даверіївну, нічого не виходило.

— А що, як ми від них відстанемо, заблудимось і потрапимо на перевал? — спитав Олег у Михася.

— На який перевал?

— Не знає-еш? На той, де прикордонники. Мені Гайчі говорила, є такий перевал... Дуже великий... Там сопки до моря перевалюються. Туди нікому ходити не дозволяють. Бо далі море. І прикордонники...

— А ти море бачив? — поцікавився Михась.

— На картині... Ще бачив у кіно.

— А насправжнє?

— Не бачив.

— І я ні,— признався Михась.— А Едиків тато — капітан на пароплаві. Він завжди плаває в морі...

Хлопчики заговорились і не помітили, що стежка давно повернула в долину, і вони йдуть вздовж якоїсь спадистої сопки, поступово спускаючись все нижче й нижче.

Вниз іти легко. Якщо йдеш вдень з товаришем та ще й заговоришся про далеке рідне місто,— іти не страшно. А коли хлопчики обігнули сопку і опинилися в тінистій долині, Олег побачив на якомусь виткому стеблі негусте гроно червонобоких ягідок.

— Це лимонник. Його можна їсти. Тільки він ще зелений,— сказав Олег і зірвав найбільшу ягоду. Решта дісталась Михасеві. Він подивився, як смачно жує Олег, і собі почав їсти.

— Я ще бачу лимонник,— зрадів Олег, відходячи все далі від стежки.

— І я бачу,— відповів Михась, збираючи ягоди.

Це було ще одне чудо тайги. Восени ця ягода була б соковита, своїм приемнокислим смаком і пахощами нічим не відрізнялася б від справжнього лимона. А на колір — зовсім як кіновар. Тоді лимонник істівний. Його зернятка здавна славляться тим, що чудово підтримують сили під час великих переходів чи важкої праці. Але до осені ще далеко...

Набивши цією ягодою добру оскому, що аж язики потріскались, хлопці знайшли якусь стежину і пішли по ній, начебто в тому самому напрямі. Нова стежка була дуже вузька. Біля кожної поваленої колоди вона обривалась, а потім починалася знову, ніби ті, що протоптали її, кожного разу перестрибували через колоди. Віти дерев звисали над стежкою так низько, що доросла людина обов'язково мусила б за них зачепитись.

Про те, що стежку втоптали звірі, хлопчики не здогадались навіть тоді, коли побачили далеко за вибалком ведмедя, який ішов стежкою їм назустріч. Заховавшись за стовбур дерева, пополотнілі від страху мандрівники бачили, як звір зупинився, став на задні лапи, понюхав повітря і покинув стежку. Він пішов униз. А хлопчики оглянули один одного з ніг до голови, ніби вперше бачили, і мовчки рушили вбік, якомога далі від ведмедя. Плутаючись в траві, вони довго лізли нагору по схилу сопки, аж доки не знеслилися зовсім та не попадали на траву перепочити. Обидва й незчулися, як заснули.

Розбудила їх гроза.

Покусані комарами, мокрі до кісток і голодні хлоп'ята притискалися до товстих стовбурів, намагаючись якось захиститися від рясного дощу. А гроза гуркотіла над сопками, осатаніло поливала тайгу мільйонами холодних ниток води.

Куди йти додому, хлопці не знали. Віковічні дерева після грози знову стояли мовчазні і до всього байдужі.

Михась запропонував вилізти на вершину сопки — може, звідти пощастить побачити радіощогли над стійбищем. Хлоп'ята полізли. Обминувши молоденький березняк, опинились перед неширокою площиною. Один її край впирався в стрімку скелю, а другий закінчувався урвищем. Тепер просто перед хлопчиками дрімала внизу вогка після грозової зливи тайга. Ліворуч — громадились порослі мохом скелі, що зникали під лапатими вітами смерек, а праворуч темніла неширока ущелина.

Далеко за урвищем над сизозеленим морем тайги кружляв орел. Стійбища не було видно.

Михась ще раз оглянувся навколо й пожалкував, що пішов з дому. По його щоках текли сльози. Він подивився на Олега і відвернувся.

— Ма-а-мо-о-о,— ледве чутно скиглив той, розмазуючи сльози по мокрому обличчю.

І тут Михасеві здалося, ніби в ущелині праворуч від них хтось говорить. Ковтаючи сльози, хлопчик почав прислухатись. Але довкола було тихо. Потім з ущелини почувся кашель. Михась з Олегом аж плакати перестали. Вони рвучко повернулися до ущелини і раптом побачили знайому спину. Удзулю!

Хоч яким огидним здавався Удзулю хлопцям, але тепер вони дуже зраділи його появі. Все-таки жива істота... Хай не скоро, нехай хоч надвечір або завтра, але ж піде він в стійбище. Коли б тільки не зник так несподівано, як з'явився...

Та Удзулю не зникав.

Комусь погрожуючи затиснутим у правій руці ножем, він боязко задкував до куща, за яким причаїлися хлопчики, і час від часу повторював коротке, схоже на покашлювання, незрозуміле Михасеві слово. Вся постать його, всі рухи були до краю напружені, зовсім не такі, як завжди. Від кого він задкував, хлопці ще не бачили. Але зрозуміли, що от-от зараз побачать щось страшне й, припавши до мокрої трави, затамувавши подих, почали відповзати від ущелини. Тут Удзулю спіткнувся і мало не впав. Тоді Олег з Михасем побачили ще одну постать. Вони її пізнали відразу. То був Рябий. По-звірячому спритним стрибком він навалився на Удзулю, підгріб його під себе і заніс ножа.

— Зрікаюсь... Всього зрікаюсь,— почув Олег белькотіння переможеного Удзулю,— жодного корінця мені не треба. Нехай тобі всі...

— Заприсягнися, собако!..— грізно вимагав Рябий, поволі опускаючи піднесену руку з ножем.

Відповіді Удзулю Олег не почув.

Не тямлячи себе від страху, діти кинулись тікати. Плуталися в росяній траві, спотикалися об каміння, падали, закусивши губи, щоб не скрикнути, відступали, як їм здавалося, в той бік, звідки прийшли сюди. Насправді ж вони бігли впоперек схилу до підніжжя безладно

навалених кам'яних брил, накритих вітами старезних смерек. Саме тут над кудлатим килимом брусниці стирчав угору колись поламаний грозою стовбур величезного дерева. І ледве хлопці порівнялися з ним — від стовбура відокремилась постать людини...

Вся в рудуватозеленім одязі, під строкатою накидкою, вона в першу мить здалася невеликим кущем. Та от вона зупинилася, й хлопчики побачили безвусе лице, червону зірку на пілотці і коротеньке дуло автомата з-під строкатої накидки. «Прикордонник?» подумав Михась. А той посміхнувся і поклав палець на уста:

— Ц-с-с-с...

Потім відкинув полу накидки й сховав під нею Олега. А Михась, ступивши два кроки, сів просто в мокру траву біля кирзового чобота прикордонника. В ту ж мить загойдалась трава поруч, і хлопчики побачили величезну вівчарку. Намагаючись бути непомітною, собака підповзала на животі, а розумні очі ніби запитували у господаря, що їй робити. З благанням у голосі, Михась сказав:

— Рятуйте Удзулю. Його Рябий заріже.

— Не вперше за ножі схопились,— спокійно відказав солдат і, діставши з кишені галети, дав хлопцям по парі.

3. Черемха

За кілька хвилин хлопці з своїм рятівником та його собакою були вже в кушах, далеченько від місця зустрічі. Прикордонник написав щось на клаптику паперу і, поклавши його в припасований до нашийника ебонітовий патрончик, спробував свиснути в якийсь малесенький сюрчок. Хоча ні Олег, ні Михась ніякого свисту не почувли, собака сприйняла це як наказ і хутко зникла між кущами. А доки прикордонник, загорнувши хлопчиків у свою накидку, розпитував, чиї вони та як сюди потрапили, до них підійшов ще один прикордонник — зовсім молодий хлопець в такій же строкатозеленій накидці і з автоматом на шиї.

— Товаришу лейтенант,— доповів він їхньому рятівникові,— порушник номер два посварився з Удзулю за жень-шень. Дійшло до ножів...

Роззявивши рота, хлопці дивилися на свого рятівника. Вони ніколи не сподівались, що тут, на безлюдді, зведе їх доля із справжнім лейтенантом-прикордонником.

— Бійку я бачив,— коротко відповів лейтенант,— а що вони роблять тепер?

— Замотують ганчір'ям бляшанки,— відказав прикордонник і, перехопивши погляд лейтенанта, пояснив:— Як ми й сподівались, їх схованка — тут. Під рудою скелею, ліворуч від куща богульника. Зараз тільки з неї витягли дві невеликі, але, видно, важкі бляшанки. Мабуть, будуть переносити кудись в інше місце.

— Пришліть мені, товаришу сержант, одного бійця. Решта нехай продовжує спостереження. Ні в якому разі не випускати з очей Рябого. Схованку він переносить не з власної волі. Думаю, що завтра, може, побачимо того, хто дав йому такий наказ... Про все доповідайте по рації. А в те, що Удзулю зрікся своєї частки жень-шеня, я не вірю. Скоріше все коріння перейде в треті руки, ніж Удзулю залишить його Рябому...

Коли сержант пішов, Олег вистромив носа з-під накидки і запитав:

— А яке те коріння, що піде в третю руку?

— Та хіба мало в тайзі коріння? Є таке, що не тільки в три руки завтовшки, а й куди товще... Не знаю, про яке він говорив,— відказав лейтенант і звернув на інше:— От ви й таємницю, яку вам довірив Хохолі, добре берегли, і хлопці хороші. Навіть макет зробили. А слухатися старших — не вмієте. Пішли в тайгу без дозволу... Мами вас там шукають, хвилюються. А вас ще якось обсушити та в стійбище одвести треба...

Олег насупився і почервонів. «Хоч би були пироги не брали. Може, мати не помітила б, що нас немає. А тепер — що їй скажеш?» думав він.

Лейтенант помовчав трохи й запитав:

— Знаєте, хлопці, що таке військова таємниця? Ні? Так я й думав, що не знаєте. Запам'ятайте ж: це така таємниця, котрої нікому довіряти не можна. Ні матері, ні друзям. А коли хто почне випитувати, ані слова, мовчіть. Не тільки там бійка чи допит,— щоб смерть вас не примусила її видати. Та хіба ви це знаєте?

— Знаємо,— сказав Михась. Його образило, що лейтенант-прикордонник так погано про них думає. Невже

як вони заблудилися в лісі, то так-таки ніколи нічого й не чули...

А лейтенант поглянув на годинника, потім записав щось до маленької записної книжечки в бляшаній оправі і звернувся знову до них:

— Про те, що ви тут були й зустрічались зі мною, або про те, що бачили Удзулю та Рябого,— що б не трапилось, нікому не говоріть.

— Товаришу лейтенант,— схвильовано почав Михась,— Хохолі казав, що цього Рябого арештувати треба. Від кого він тут ховається? І даремно ж з нагаєм... Хохолі каже, що це злочинець, ворог...

— Бачу, що ви розумні хлоп'ята,— промовив лейтенант,— Рябий справді ворог. А ворог поодинці не діє. І тому один з них завжди покаже іншого. Тільки вмій дивитися. Так-то, хлопці. От чому Рябого ми сьогодні не арештуємо. А завтра — буде видно. Ви ж держіть язик за зубами і знайте: це військова таємниця. Про все, що тут діялося, мовчіть, аж доки я не приїду до вас у стійбище. А я приїду. Даю чесне слово офіцера. От тоді й розкажемо все вашим татам та мамам, щоб вам не соромно було, що від них правду втаїли. А до тих пір — ні пари з вуст. Якщо комусь хоч півслова скажете, я все одно дізнаюсь. От, наприклад, ви мені не сказали, хто вас врятував, коли оморочка перекинулась, а я знаю.

— Ми про це забули сказати.

— Знаю, що забули. Але про те, що потрібно зберігати військовою таємницю, не забувайте ніколи. Зрозуміло?

— Я зрозумів,— відповів Михась.

— І я,— підтвердив Олег.

— От і добре. А тепер підете он з тим дядьком,— сказав лейтенант, кивнувши праворуч. І хлоп'ята побачили молодого парубка в цивільному одязі. Перше, що привернуло їх увагу — це два пакунки в його руках. Що було в першому з них, хлопці дізналися відразу, як тільки спустилися в долину. Там кожному з них припав добрячий кусень хліба і невеличкий шматок такого смачного оселедця, що Олег аж пальці облизав.

За якусь годину Михась пізнав стежку, по якій вони йшли з стійбища, і трохи повеселішав. А згодом їх провозатий вийшов до берега протоки і, показавши кудись у далечинь на тому березі, запитав:

— Що там таке?

— Стійбище...— радісно вигукнули хлопці, побачивши, мов на долоні, такі дорогі їм тепер будинки, що плавали в червоному мареві післягрозового літнього вечора.

— А це що за дерево? — показав провозатий на велику черемху, рясно вкриту чорними ягідками. Хлопці відповіли.

— Ви знаєте, що з неї варять варення?

— Знаємо...

— Так от...— Провозатий розв'язав другий пакунок і висипав у полу сорочки кожному з них цілу купу свіжих-свіжісіньких ягід черемхи.— Несіть їх додому і поки що скажете, що нарвали на цьому дереві. Постарайтесь запам'ятати дорогу. Сьогодні інакше не можна. А приїде товариш лейтенант до вас — розповісте правду... Ідіть, хлопці, додому, та пам'ятайте: ви дали слово зберігати військову таємницю. До побачення...

— До побачення.

Провозатий потиснув хлопцям руки і пішов назад.

Михась поглянув на Олега, шморгнув носом і, міцно тримаючи полу з черемхою, повернув до горбатого містка. Олег винувато поспішив за ним.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

СЛІДИ ДВОХ...

1. Що знайшли у печері

— Гроза сюди прийде не скоро. Бачите, хмари потяглися вздовж перевалу. Можна кип'ятити другого чайника. Потім оглянемо печеру та й будемо збиратися в стійбище,— сказала Сигданка Даверіївна.

А через півтори-дві години вони вже були на тому боці сопки біля невеликої щілини, схожої на пашу якоїсь страхітливої риби. Біля неї, нижче підшви гори, блищало невеличке дзеркало озерця. Від нього простяглося вниз до йорика завалене камінням вузьке сухе річище.

Хлопці виклали з кам'яних уламків щось на зразок сходів. Іван з Кукчинкою та Еофу заглянули в зяючу пашу, потім, скільки змогли дістати, обмацали її зсередини палицею і спробували залізти. Але це було нелегко. Нижня брила «паші» була така гладенька, що з неї сприсали руки.

— Прийти б сюди після гарного дощу або коли тане сніг,— сказав Іван.

— Ну, й що було б? — поцікавилась Гайчі.

— Побачили б, як з цієї пащі б'є вода.

— А де ж їй там взятись? На сопці ні ріки ні озера немає.

— Треба думати так,— не поспішаючи, почав пояснювати Еофу,— раз на вершині сопки є те плоскогір'я, про яке говорила Сигданка Даверіївна, то на нього щороку падає сила-силенна снігу. Весною вода повинна була б зібратися в западині «кам'яної перини» Орходи й утворити озеро. Одначе озера там немає. Єдина дорога води — ось тут.

Еофу показав на сухе річище і запитливо поглянув на Івана. Той ствердно кивнув головою.

— То цією печерою можна піднятися на сопку? — запитав Ангірча.

— Печера, безперечно, глибока. А що там робиться, побачимо,— сказав Кукчинка і, виставивши вперед електричного ліхтарика Сигданки Даверіївни, запитав: — Хто ще зі мною?

— Ні, вже почекай. Перша я. Як-не-як — печера... — сказала Сигданка Даверіївна, і, міцно вхопившись за брилу, з допомогою хлопців полізла всередину. За нею полізли Хохолі й Кукчинка. Тоня взяла у Івана коробочку сірників і поспішила за ними.

— До вас можна? — запитав Ангірча і, не чекаючи відповіді, поліз і собі. Еофу хотів протиснутись за ними, але Тоня не пустила, бо там було вже тісно.

— Що ви бачите? — запитала Гайчі.

— Кажуть, там вода,— вигукнув Ангірча, виглянувши з-під навислої брили. Він попросив подати йому палицю і знову зник.

Тим часом Еофу, Кіді та Іван пішли оглянути сопку далі за входом в печеру. Але не встигли вони пройти й сотні метрів, як зупинились перед непролазними хащами молоді модрини, котрі часто зустрічаються на вогих підніжжях сопок.

Тендітний модринник ріс так густо, що в нього не можна було просунути навіть кулака. Змагаючись між собою в боротьбі за повітря і сонячне світло, молоді деревця витяглися до чотирьох-п'яти метрів заввишки, хоча кожне з них було не товще від руки немовляти. Влітку

такий модриновий гайок здаля нагадує смарагдову скелю чи малахітовий валун, а взимку — це велетенська, хитро сплетена щітка із гілчастої запашної щетини. Дрібна пташина може сховатися в ній від крилатого ворога, але не тільки лось чи ізюбр, а навіть ведмідь не може продертись крізь неї ні зимою, ні влітку.

— Ну, тут без сокири не пройдеш,— скривився Еофу.

— Чекайте, хлопці, а хто це тут був перед нами? — зупинилась Кіді, показуючи на порожню консервну бляшанку, що повисла на оксамитовому модринникові збоку від урвища сопки.

Еофу почав оглядати траву навколо. Але ніде ніякого сліду не було. Тоді він підійшов до знахідки ближче. На ній не було ані цяточки іржі.

— Не з літака ж її викинули,— здивувався хлопець.

Обережний Іван порадив:

— Треба сказати Сигданці Даверіївні. Може, тут хто є...

Біля входу в печеру вони застали Ангірча. Хлопець сидів босий і щось записував до блокнота своєю рябенькою авторучкою. Гайчі біля нього не було. Зате висіли вже викручені мокрі онучі і вивернуті ули.

— Ну, значить, у печері є щось цікаве,— зраділа Кіді,— якщо вже Ангірча пише своєю дорогоцінною ручкою в блокноті...

Та Ангірча пропустив цей нятяк мимо вух.

— А ми в печері знайшли чийось заявку,— похвалився він, знову прив'язуючи ручку до блокнота.— Тут недавно хтось був.

— На хліб чи на цукор заявка? — пожартував Гвозділін.

— На який там цукор! Там лежать дві палички, застругані ножем, і гостряки покладені докупи. Сигданка Даверіївна казала, що в печері хтось влаштував заявку...

— Певно, вона говорила явку. То ти переплутав,— сказала Кіді і, переглянувшись з Іваном та Еофу, запитала: — Де ж Гайчі?

— Понесла сокиру...— Ангірча показав у печеру,— я потрапив у воду. Так замість мене полізла Гайчі. А сокиру на щось Кукчинка попросив...

— Ти своїми очима бачив, що там знайшли?

— Ні. Хохолі казав. Говорить, що там хтось був. Не отут скраю, де темно... А далі. Там ще одна печера. Ліворуч і вище, ніж ця. В цій першій темно. А там видніше. Бо є другий вхід у склепінні збоку. Так там Сигданка Даверіївна знайшла на землі дві палички, покладені гостряками докупи. І дві каблучки з лози, ніби вісімка...

Еофу з Іваном хотіли полізти в печеру, та перш ніж вони забрались на нижню брилу, з печери вистромилась довжелезна палиця. Потім показала голова Хохолі, а за ним — Тоня з сокирою в руці, потім Гайчі і Сигданка Даверіївна.

Кукчинка був останнім. На мокрій полі свого прогуваного плаща він тягнув з відро старанно відбитих камінців.

— Що ви там бачили? — не витерпів Еофу, тільки-но з'явився Хохолі.

— Якийсь таємничий знак. Не такий, як ті, що наші мисливці іноді залишають в тайзі. Ми з Сигданкою Даверіївною його змалювали.

— Ось подивіться, — вчителька розгорнула блокнота. На одному аркушику був наспіх викреслений план печери. А на другому — дві каблучки, покладені, наче вісімка. В середину вісімки спрямовані вістря дві стрілочки.

— Це наказ до збору, — промовив Іван.

— Згодна. Але кому, коли і в якому місці збиратись? — підхопила Кіді.

А Хохолі аж на лиці змінився:

— От якби вислідить їх! Може й жень-шень принесуть.

— Не нам і не тепер його шукати. Давайте краще подивимось, що це ми з Кукчинкою принесли? — сказала Сигданка Даверіївна і звернулась до Гвозділіна: — А йди сюди, Іване. Я чула від Миколи Григоровича, що ти цікавишся мінералогією. Давай розберемося в цих камінцях...

— Як же ви брали зразки без геологічного молотка?

— Сокира виручила. Добре, що батько навчив мене без неї в тайгу не ходять, — відказав Кукчинка.

За ці дні, прожиті в стійбищі, Гвозділін дуже заприятелював з Миколою Григоровичем. Зустрівши гостей тоді біля школи, Микола Григорович відразу впізнав у цьому стрункому русьвому хлопцеві з широкими

плечима і лагідною мовою того самого Ваню, редактора стінної газети сьомого «б» класу, якого він добре знав протягом двох років.

Після сьомого класу Гвозділін закінчив курси штукатурів і працював на будівництві разом з Кукчінкою. Вони обидва навчались у вечірній школі і збирались вступати до політехнічного інституту.

У розмовах з Миколою Григоровичем виявилось, що Іван добре знає мінералогію і дуже нею захоплюється. Зараз хлопці з зацікавленням придивлялися, як він із Сигданкою Даверіївною розбирає камінці та ще й розповідає їх історію. Виходило, що деякі мінерали завжди супроводять один одного, а інші, навпаки, ніколи не бувають укупі.

— Ось поглянь, Іване...— обізвалася раптом Сигданка Даверіївна,— кварц з дуже гарним малюнком. Саме його я помітила, змальовуючи таємничий знак. Спочатку мені здалося, що це мармур.

Вона простягла Івану уламок білорожевого кварциту з жовтуватим відтінком, розмальований темними жилками. Іван почав колупати ці жилки нігтем, і темно-сіра речовина розсипалась порошком, що нагадував графіт, який залишається на ножі, коли підстругують звичайний олівець.

— Це справді дуже схоже на молібденіт...

— А що воно таке? — запитав Ангірча.

— Молібден — дуже потрібний метал... Без нього не можна зробити ні турбін для наших гідробудов, ні парових котлів,— відказав Іван.

— От якби й справді знайти молібден! — зрадів Ангірча.

— А ми з Іваном повезем, покажемо фахівцям... Може, Орхода була справді щедрою...— відказав Кукчінка.

2. З висоти

Доки оглянули камінці та доки Тоня записала все, що треба, до шоденника, Гайчі з Ангірча та Кіді загорнули кожен зразок відібраних мінералів і почали розподіляти, кому що нести додому. Уламок кварциту з прожилками вона подала Іванові, що саме підійшов з фотоапаратом в руках.

— Бери, Іване,— сказала вона,— повернешся до міста — покажеш там, кому треба. Потім напишеш нам.

Гвозділін поклав пакунок в кишеню і, передавши фотоапарат Кукчінці, став осторонь. А Кукчінка зібрався фотографувати учасників походу біля печери.

— Швидше ставайте. А то гроза може перешкодити...

Та цього вже ніхто не почув. Ніби розламуючи світ на шматки, над сопками прогуркотів нечуваної сили грім.

Сопку, під якою відпочивали мандрівники, з усієї сили почало шмагати.

— Нас не намочить? — скаменулась Кіді і подала команду шикуватись перед входом у печеру.

— Може й пройде стороною,— вирішив Кукчінка, намагаючись вмістити в кадр «Зоркого» всю шеренгу і над нею роззявлену темну пашу печери. Хохолі підхопив рюкзак Еофу на плечі і слідом за Гайчі поспішив на лівий фланг. Йому хотілось поговорити з нею, сказати щось хороше, значуще. Але слова розбігались і якраз найпотрібніших наче не було...

— А ти любиш грозу? — несподівано спитав Іван у Гайчі.— Мені й досі хочеться побігати після грози по теплих калюжах, що в них відбилося сине-сине небо...

— Як я гостювала у бабусі, ми бувало з дівчатами також любили побігати після дощу... Або струшувати росу з дерева. Труснеш рукою берізку, ніби ненароком, і біжиш з-під неї...

Весела, з посмішкою на обличчі, Гайчі стояла між Хохолі та Іваном. Але говорила тільки з Іваном, ніби її не помічаючи Хохолі. А той сердився на себе за те, що і незграбний він і дурень такий — навіть не знає нічого цікавого. Тільки свариться з нею...

Кукчінка клацнув затвором фотоапарата, і в ту ж мить не тільки повітря, а й землю струсонув громовий удар такої шаленої сили, що аж в очах спалахнуло вогнем. Гайчі присіла, обхопивши голову руками. Дехто з неї засміявся. Але сміх несподівано ушух.

Величезна сосна, що височіла над гуртом своїх товаришок на стрімкому схилі сопки, та самісінька красуня-сосна, котрою ще недавно милувався Іван, бризнула в усі боки трісками й похилилась на свою подругу. Та хитнула, але здержала. Якусь мить вони так і стояли, сплівши могутні віти. Та, певно, налетів вітер чи, може,

поранена вже встигла розпрощатися з сусідкою-сосною — але вона почала валитись, нещадно ламаючи свої й чужі віти. Та перш ніж вона впала, перед нею спалахнув червоний сніп вогню. Горів запалений блискавкою ялиновий сухостій.

— Пожежа! — крикнула Кіді.— Не можна допустити, щоб загорілась тайга!..

— Тільки без паніки,— спокійно сказала Сигданка Даверіївна, відразу збагнувши, що додому вони сьогодні не зберуться. А Кукчинка наказав хлопцям не відставати і побіг між кушами по крутому схилу сопки до палаючої вершини.

Обганяючи один одного, хлопці й дівчата чіплялись за куші, за виступи кам'яних брил та коріння повалених дерев і вперто видирались на сопку.

В уяві Еофу вже палахкотів непереможний вогняний шторм лісової пожежі, що котиться валом по тайзі.

Одного разу, коли Еофу блукав по схилах далеких сопок, йому довелось бачити таке пожарище..

Не швидко відростає ліс на таких місцях, де безладно нагромаджено недогорілі стовбури, колодняк та пеньки. Обгорілі дерева лежать на землі, стирчать похило й прямо і ще не один рік після пожежі пливуть під час повені за водою в далекі місця — мов сумні вісники лісової трагедії. Через кілька років згарища вкриваються буйними травами. Поволі з'являються берізки.. А щоб таке згарище зрівнялося з незайманою тайгою,— треба не одне століття. Та й тоді не всі рослини повернуться на колись обжиту ними землю. У всякому разі, жень-шень, раз загинувши, більше не ростиме там ніколи..

Великий на зріст і кремезний Еофу, завжди вайлуватий, раптом невпізнанно змінився. Він хутко вилазие на кам'яні пороги і скелі, спритно перемагав лісові завали та баюри. Одним стрибком наздогнавши Тоню, захопив у неї пакуночок з геологічними зразками та рослинами для гербарію, запхнув його за пазуху і погнався за Гайчі. Через дві-три хвилини схопив її рюкзак і так само став наздоганяти Кукчинку. Той на бігу розкрив футляр фотоапарата і зробив кілька знімків.

Тепер, коли всі розсипались між кушами, камінням та стовбурами дерев, вони тільки мигцем бачили один

одного. Вершини сопки не було видно. Але кожен думав: блискавка запалила тайгу, там почалась лісова пожежа. За вітром вона прямує від краю сопки по рівній площині...

Першим добіг Еофу. Ще по дорозі він вихопив у когось сокиру Кукчінки й скинув халата, щоб збивати ним язики вогню. Але гасити було майже нічого...

Навіть якби зламана бурею сосна могла думати і, падаючи, згадала б про своїх друзів,— і тоді вона не змогла б краще їх захистити.

Падаючи, сосна розтрощила кучеряву осику і її вогким віттям придавила до землі палаючий сухостій. Він згорів під своєю переможницею, подекуди обсмаливши рясний лист осики, але запалити вогку хвою сосни вже не зміг. Знизу — зелена трава, зверху — ковдра мокрого осикового віття утворили надійну пастку. Спійманий в неї вогонь скорився. І тільки обламаний стовбур осики з єдиною гілкою, що стирчала вбік, мовчки показував, як мужньо захищалась тайга від пожежі...

Еофу підняв руку й просигналив «відбій».

...Над тайгою відгрімилі громи. Впали останні краплі дощу. З-за поріділих хмар проглянуло сонце. На всю широчінь оновленого неба розмахнулась чарівна арка райдуги. Всі стояли біля кручі, милуючись барвистою грою кольорів. Настала хвилина прекрасної тиші, котрої не хочеться порушувати якимось малозначущим словом.

Еофу стояв біля пенька недавно збитої сосни. Забувши про все на світі, він кумедно закопив губи, захопившись якимось видовищем. Кіді пошукала поглядом, потихеньку штовхнула Гайчі, показавши пальцем кудись нижче правого кінця райдуги. Там, на кам'яній брилі, що виступала з-за кущів, піднявши прикрашену лапатими рогами голову, мов намальований, стояв лось. Він не звик до людей у цих місцях і, почувши їх, обережно вийшов — здалека подивитись на непроханих гостей.

— Кукчінка... бачиш? Повертається від нас... знімай! — сказала Гайчі своєму сусідові. Але було пізно. Лось присів на задні ноги, круто повернувся до сопки і вмить зник за деревами.

— Це він побіг розповісти Орході, що ми забрались в її володіння,— серйозно заявила Кіді.

— А й справді, ми ж перші на Чортову сопку піднялися,— згадав Кукчінка.

— А чому вона «Чортова»? — поцікавилась Тоня.

— Шамани так прозвали, мабуть, щоб ніхто на неї не лазив. Особливо лякав чортами отой рябий шаман.

— Що ж це за рябий шаман? — запитав Ангірча.

— Батаїні розповідав нам з Іваном, що був такий подзьобаний віспою шаман... Готувався стати великим шаманом, а тут приїхали в тайгу лікар з учителем... Чули про двох вбитих учителів? То робота Рябого. З того часу він зник. Але казав Батаїні, що Рябий живе десь на ріці Бікін...

Хохолі пригадав розповідь Гайчі про чоловіка, що спав у тайзі.

— А той дуже старий був, котрого ти з Михасем та Олегом бачила?

Але Гайчі не чула. Припавши до бінокля, вона вже оглядала вкриту лісом заплавину, що розкинулась на захід від сопки.

— А ви знаєте, що я знайшла? — запитала вона раптом, замість відповіді.

— Що?

— Де?

— Бат. Ось подивіться, Сигданко Даверіївно...

Гайчі хутко віддала бінокля, і вчителька справді побачила те, чого аж ніяк не чекала.

За далекими кущами осоки й верболозу, що темніли по берегах примхливого йорика, під промінням надвечірнього сонця виблискували коштовними злитками срібла двоє невеликих озер. Одне менше, друге трохи більше, ніби гарно написана вісімка. А навкіс через менше озеро пливла тоненька скіпка бата з темним силуетом людини.

— То хтось чужий. І або зовсім дурний, або до краю безтурботний,— сказав Кукчінка.— З наших людей ніхто не пожене бата через озеро. Попід берегом триматися звикли. Та й взагалі тут не повинно бути нікого.

— А давайте, хлопці, підемо,— не поспішаючи, запропонував Еофу,— візьмем три берданки... Може, ще й жень-шень повернемо.

— Тільки туди та звідти і то завидна не встигнеш. Та й наражатися на зустріч з тими, хто ховається в печерах, я не раджу.

— Ми хутко,— сказав Хохолі. Його очі загорілись завзяттям, руки міцно стиснули берданку.

— Поклади рушницю,— наказала вчителька.— Самих вас я нікуди не пушу. До ранку нічого починати не слід. А тепер краще подумайте, де будемо ночувати? Адже тут немає води.

— Тут ночувати, Сигданко Даверіївно. Води принести можна. Ми ж перші люди на цій сопці! Та й чому не скип'ятити чаю на небеснім вогні? — Тоня показала на обгорілу сосну, під якою ще жевріли рештки ялинового сухостою.

— Вірно, Тоню! — підтримали її інші.— Перенесем вогонь на «подушку Орходи», повечеряєм...

— Ну, добре. Ночуємо тут,— згодилася вчителька,— тоді хай хто-небудь йде по воду, а решта збирає дрова. Треба розкласти добряче багаття, та й не одне.

3. Примирення

Еофу з Кукчинкою перезарядили свої рушниці «жиганами», «на великого звіра», потім зібрали всі баклажки, взяли чайника і разом з Хохолі пішли вниз до йорика. Решта полізла на скелю, де ще недавно стояв лось.

Гвозділін, ніби ненароком лишившись біля Сигданки Даверіївни, запитав:

— Може й справді залишив оті знаки в печері той, хто вкрав жень-шень. Чи не варто було б нам пошукати панцуй?

— Ні, Іване, не варто. Навіть небезпечно,— відказала вчителька і, оглянувшись, чи нікого немає поблизу, пояснила: — Ти мав рацію. Отой знак, що ми бачили в печері, то наказ. Хтось комусь наказує з'явитись он туди, де сходяться двоє озер. І мені здається, що ми вже бачили того, хто призначив збір.

— Ото він плив через озеро?

— Так, Іване. Значить, ми бачили одного, та ще мусить бути двоє. В тім, що всі вони озброєні, сумніву немає. Отже, хоч як би нам хотілось — ми цього самі зробити не можемо. Сили невістачить.

— А що ж робити?

— Нічого... Запалимо вогнище. Повечеряємо. Заспіваємо, щоб аж тайга заслухалась. Та й будемо відпочивати. А якщо й на ранок той бат залишиться там, де його побачила Гайчі, то, в усякому разі, біля нього вже нікого не буде,— відказала вчителька і, присівши на колі, почала щось записувати до зошита.

— Розумію,— сказав Гвозділін і попрямував до скелі, щоб з її вершини роздивитися западину в «перині Орходи». А як проходив повз обсмалену сосну, щось побачив і зупинився. В траві причаїлась якась пташка. Помітивши Гвозділіна, вона хутко склала гострі крильця і припала до землі.

— Дівчата! — погукав Іван.

Гайчі з Тонею кинулись до нього і дуже швидко спіймали маленьке звірятко. То була приголомшена громом і трохи поранена білочка-летяга.

— Добре було б принести її Михасеві. Та клітки немає,— сказала Гайчі.

— Клітку неважко й з лози виплести,— зауважила Тоня.— Але для чого мучити білочку? Може, в неї десь діти є?

— Боїшся посиротити? — запитав Іван.

— А хіба це справді не страшно? Кукчінка казав, що ти ж сам у дитячому будинку виріс,— необережно прохопилася Гайчі і, зрозумівши, що цього говорити було не слід, ніяково замовкла. Іван ледь помітно всміхнувся і простяг руку до звірятка.

— Дай, Гайчі, я приголублю сирітку...

— Вибачте мені, Іване...— чомусь перейшла вона на «ви».

— Нічого... Будь ласка... Перш за все, я сиротою себе ніколи не вважав. По-друге, в мої роки бути сиротою просто смішно...

— Цього не кажіть,— заперечила Гайчі.— Причому тут роки? Я знала одну дівчину, старшу за вас...

— Дідусь Сану он свого Батаїні ще й досі синочком зве,— перебила її Тоня.

А Гайчі сказала:

— Як була я в бабусі, там таке трапилось... Ось я вам зараз розкажу...

Гвозділін посадив поранену білочку на ліву долоню, правою прикрив її зверху так, що видно було тільки голівку з крихітними намистинками чорних очей, і слухав розповідь Гайчі про те, як у сорок першому році десь на берегах Сули загинув один з друзів, а другий всиновив його дочку, так, що та й не знала.

— Батько загинув на війні. Ну, а мати? — запитала Тоня, дивуючись, чому Гайчі ніколи їй про це не розповідала.

— Мати померла,— відповіла Гайчі,— так і виросла та дівчина у чужих, нічого не знаючи. А вже як вступила до інституту, випадково дізналась про все... Її дуже вразило, що названі батьки не сказали їй правди. І вона втекла з дому, кинула інститут...

— Бо дурна,— вставила Тоня.

«Тобі легко ляяти», трохи не сказала Гайчі. Але стрималась.

— Чому дурна?

Тоня промовчала. А Іван сказав:

— Я не вважаю, що такий вже розумний. Але не тікав би і навчання б не кинув...

Якийсь час стояли мовчки. І в напоєній пахощами тиші після грозового надвечір'я до них долинув голос Кіді:

— Кавказ подо мною...

Один в вышине

Стою над снегами у края стремнины...

Орёл, с отдалённой поднявшись вершины,

Парит и кружится со мной наравне...

Всі голови повернулись до скелі, на якій чітко ви-мальовувалась постать Кіді. Внизу під косим і вже не-гарячим промінням, що виривалося крізь щільну завісу хмар над обрієм, плавали білі та блідоблакітні озера туману, а над ним, якраз нарівні із скелею, де недавно стояв красунь-лось, нерухомо висів у повітрі великий орел.

— Я теж знаю одного всиновленого сироту,— сказав Гвозділін.— До двадцяти трьох років він також нічого не знав і названу матір,— а вона була вдова,— вважав за рідну...

— Таких випадків у нас тисячі,— озвалась Тоня.

— І ніхто з всиновлених не кидає батьків, не тікає з школи чи з інституту,— додав Іван.

— А ви все-таки розкажіть про того хлопця,— попросила Гайчі.— До двадцяти трьох років він нічого не знав...

— Жив щасливо,— продовжував Іван,— навчався в консерваторії... і, коли закінчив композиторський факультет, мати влаштувала йому свято і розказала все... Так, мовляв, і так. Я рада за тебе і щаслива тобою. Але знай правду. Будь моїм суддею.

— І як він сприйняв? — палко спитала Гайчі.

— Нікуди не втік і нічого не кинув, а через два роки присвятив матері чудовий твір,— свою першу симфонію. Так і написав на ній: «Моїй любій матері».

Коли Гвозділін з Тонею та Гайчі підійшли до «подушки Орходи», Кіді сказала:

— Я думала, що ви вже гору дров набрали. А ви собі походеньки справляєте. Треба принаймні двоє вогнищ, щоб як слід обсушитись.

— Гей, Кіді, сама за дровами,— жартома відказала Тоня.— А де Ангірча?

— Я тут,— Ангірча підвівся з-за каменя і почав прикручувати свою рябеньку авторучку ниткою до блокнота.

— На тобі оцього тигра та сплети для нього кліточку, щоб можна було віднести в стійбище,— сказав Іван, передаючи йому летягу.

А коли збирали дрова, Тоня сказала:

— Шкода, що Кукчинка та Еофу з Хохолі пішли. Сигданка Даверіївна обіцяла розповісти про Київ. А без них не почне.

— Так. Доки повернуться хлопці з водою та доки повечереємо, буде пізно,— підтримала її Кіді.

Тут з'явився Іван з дровами на плечах і, проходячи повз них, доповів:

— Ангірча сплів клітку для білочки.

— Мене це не цікавить,— вслід йому відказала Гайчі...

— Я тебе не розумію,— здивувалася Кіді.

— А себе? — сердито запитала та.

— Який тебе гедзь укусив?

— Ніякий... Добре, що в тебе все так просто... Мов на долоні бачиш себе — з дитинства аж до закінчення школи...

— Це правда. Коли закінчу школу, хочу робити те, що й зараз. Зразу піду на ферму, буду свинаркою. Моя мама неписьменна, та й то скільки зробила... Сама ж ти казала колись, що добре було б, коли б наші випускники закачували рукава і ставали поруч з батьками. Не тютюн з ними курити, звичайно...

— І це щоб усі? — запитала, наздогнавши їх, Тоня.

— Хоча б восьмеро з десятих... От восени школа передає колгоспові наш дослідний виноградник. А чому б тим, хто вирощував його ще учнем, не працювати на винограднику потім після школи? Ось дивіться, Іван—

штукатур. А скільки знань передав нашим учням... Чули, як він сьогодні про мінерали говорив? Я певна, що він в якій хочете інститут чи університет екзамени витримає,— випалила Кіді і замовкла.

Раптом їй здалося, що вона проговорилась перед подругами, відкривши свої думи і помисли про Івана. Вона присіла на колоді і, нахилившись до улів, почала перемотувати поволоки. Чекала, що хтось зараз почне кепкувати з неї або Івана. Але цього не трапилось. Розмова вже перейшла на жень-шень.

— І все-таки Хохолі — молодець,— сказала Тоня.— Він перший додумався зробити дослідні ділянки панцюя при школі...

— А що нікому не сказав — теж молодець? — запитала Гайчі, і в її голосі забриніли сльози.

— Так, молодець,— відповіла Тоня. Але Гайчі відвернулась і пішла за кущі. Її плечі затремтіли від стримуваного ридання.

— Кіді... піди до неї,— шепнула Тоня подрузі,— з Гайчі щось сьогодні незрозуміле діється...

А Хохолі з Еофу та Кукчіною всю дорогу говорили про жень-шень. Прикидали так і так, зважували все і виходило одне: нема насіння. Хоча б кілька корінців добути для початку... Тому й вирішили пошукати їх по дорозі додому.

З тим і повернулись до табору.

Ішли в сутінках. Дряпались по коріннях, лізли по крутих схилах, боячись розхлюпати воду. А коли дістались до вершини, якийсь дивний приплив бадьорості охопив Хохолі. Всі страхи і гіркота втрати жень-шеня відійшли геть перед уявлюваними грядками на схилі сопки за школою.

Хохолі віддав баклажки з водою Еофу, трохи відстав від товаришів, повернувся і пішов навмання між деревами і кущами. І чим далі йшов, тим більше сповнювався силою, якоюсь дивною легкістю.

Добравшись до краю площини, він на мить зупинився. Потім зірвався з місця і побіг над кручею, широко розкинувши руки, наче збирався обняти весь світ. Біг, доки не шелеснув з розгону в кущ молоді черемхи, обхопив її і приник гарячим обличчям до холодного листя...

Потім довго стояв над кручею, зіпершись на рушницю. Дивився і слухав тайгу. Ніколи вона ще не була

такою прекрасною і дорогою йому. Від сопок віяло ввібраним за день теплом. Вони здавались живими велетнями. Хотілось почути, як б'ється їх серце, розгадати їх думи, нікому не повідані протягом століть, проникнути в їх таємниці.

Хохолі поволі пішов до табору. Але що це?

Ледве він пройшов кілька кроків — почув дівочі голоси. На великій, хтозна-коли і якою бурею поваленій колоді, темніли дві постаті. Хохолі відразу впізнав Кіді. От обізвався другий голос...

В грудях знову стрепенулась невідома рожевокрила пташка і болісно вдарилася крильцями об якісь ґрати...

Хохолі зробив крок і підняв гілку, що заслоняла від нього дівчат.

— Повернувся? — радісно скрикнула Гайчі. І, вже стримуючи себе, додала: — А решта?

— Пішли до табору...

— Сідай,— запросила Кіді. Вона трохи відсунулась від Гайчі, потім легенько смикнула подругу до себе, і Хохолі побачив звільнене для нього місце поруч з Гайчі. Але сісти не міг... Розсердиться. Втече, не простить йому дурних сварок...

— Сідай, Хохолі. Стомився за день,— сказала Гайчі.

— А ти не сердишся?

— За що?

Хохолі сів. Не в силі стримати несамовитої радості, посміхнувся і глянув на Гайчі. Ні, варто було пройти в десять, у сто разів більше, ніж він пройшов за останню добу. Тільки б ця подорож привела до Гайчі, такої от щирої, уважної...

Говорили довго. Хохолі розповідав про свою подорож на Кедрову сопку. Говорив просто, мов трохи винувато. А коли почав розповідати про спорожнілі юрти і чийсь сліди, рука Гайчі лягла на його руку.

— Пора,— сказала Кіді.— Пішли, Гайчі... Бачиш, вже хлопці розпалили багаття.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

ЖЕНЬ-ШЕНЬ

1. Під вільхою

Вже давно догоріли й погасли обидва вогнища, біля яких сушили одіж і вечеряли веселі нічліжани, потемнів і вкрився сивиною жар, а Гайчі ніяк не могла заснути. Думала про все пережите за день. Уявляла собі подорож Хохолі до Кедрової сопки, оті вимерлі юрти, про які чула ще раніш від батька. Потім згадалася розмова Еофу й Івана за вечерею. Хто з них мав рацію? Еофу запевняв, що до озера треба було піти, не чекаючи ранку. Може, якраз пощастить повернути вкрадений жень-шень та ще й захопити того, хто цей жень-шень викопав. А Іван казав, що Сигданка Даверіївна правильно зробила. Навіщо ж іти під можливу кулю якогось пройдисвіта? Гайчі більше схилялась до його думки, хоч і шкода їй було втраченого панцюя. Потім думки почали плутатись. І дівчина тільки вслухалась в нічні звуки сонної тайги. Намагалась уявити симфонію, про яку розповідав Гвозділін...

Так минуло дві чи, може, три години, а Гайчі все дивилась широко розкритими очима у високе небо, на

ткані золотом широкі полотна безкінечного Чумацького Шляху і думала-думала...

Дідусь Сану розповідав, що ці гаптовані зорями полотно Буа-гідині¹ — то стародавня лижня хороброго Конда та його завязтого сина, прокладена давно-давно, коли небо висіло ще зовсім низько, і невтомні мисливці вирушили по ньому на лижах у вічну подорож. Звичайно, Гайчі цьому не вірила. Але її уява малювала хоробрих мандрівників, які рік за роком ідуть по сивому схилу і, захоплені незайманим простором, не помічають, як він повільно підіймається над землею, стає прозорим небом... На якусь мить вона навіть побачила їх і в меншій пізнала Хохолі. Тоді перевела погляд до Полярної зірки та Великого Воза і пригадала батькове оповідання про нього...

Ще як Гайчі була малою, батько частенько говорив їй, що сім зірок — то загублений в тайзі амбарчик, до якого підкрадається ведмідь по юколу.

Який він добрий і щирий, її тато...

Потім знову пригадалась мама... Її хороша мама... І дівчині захотілось обняти її, притиснутись до грудей... Сказати, що Гайчі знає майже все і любить її, що мама даремно боїться за її любов, що вона й тато далеко кращі, ніж самі про себе думають.

В загадковій височині неба мерехтіли незліченні зорі, міцно спали товариші та подруги, а Гайчі в думці говорила то з батьком, то з матір'ю, і гарячі, негіркі сльози текли по скронях, обмиваючи душу. Серце дівчини тремтіло від солодкого болю, ніби вона летіла на прудких дужих крилах до чогось недосяжно прекрасного...

Знесилена й заспокоєна Гайчі на якусь хвилину зімкнула повіки. А коли відкрила їх, — небо вже було зеленуватобліде.

Потихеньку, щоб не розбудити Сигданку Даверіївну та Кіді з Тонею, що спали біля неї, дівчина встала, і ледве ступила два кроки в бік від помосту з ялинових віт, як угорі щось прошуміло, і сліпучобіле ясне світло залило все довкола. То ніби над самісінькою головою Гайчі промайнув метеорит і, розсипаючи полум'я, зник за далекими сопками. За одну мить він розділив небо

---

¹ Буа-гідині — Чумацький Шлях.

навіл вогняною борозною, і вона ще довго лежала, поступово згасаючи.

Вражена незвичайною красою видовища, Гайчі дивилася в той бік, де зникла промениста голова чудернацького змія. І незабаром, ніби запалене ним десь за обрієм, почало рожевіти небо.

Мовчазна гармонія кольорів на сході бриніла тисячами найтонших відтінків. Небо все розцвітало, ставало прозорим. А зорі блідли, втопали в його сяючій глибині. Потім стрельнули з-за сопок перші промені сонця. Воно, велике, червоне, вставало внизу десь з-під землі, заливаючи топленим золотом і уламки хмаринок, що потяглись назустріч йому, і далекі верховини за спиною Гайчі.

Дівчина повернулася лицем до заходу. Там була така ж велична й прекрасна картина. По схилах сопок клубочились тумани, бродили, мов отари овець, подекуди громадячись суцільними золотистосивими та рожевими озерами. А над туманами здіймався в небо казковий замок...

Гайчі шкодувала, що цієї чудової картини з її неповторною музикою півтонів і яскравою грою святкових вогнистозолотих фарб не бачить Хохолі...

Забувши про все на світі, вона кинулась на другий бік згаслого вогнища, де спали хлопці. Але місце Хохолі було порожнє. Дівчина чомусь повернула голову до пенька збитої вчора сосни і поруч з ним побачила Хохолі.

— А ти змогла б фарбами?..— схвильовано запитав він і показав на схід сонця. Гайчі заперечливо похитала головою.

— Зараз — ні. А колись... Як закінчу художній інститут — неодмінно намалюю,— тихо, але твердо промовила вона і про себе подумала: «То буде моя симфонія...»

Почувши шарудіння позаду, Гайчі оглянулась. Подруги вже не спали. Посхоплювався й дехто з хлопців.

Кіді відстебнула накривку на «Зоркому» і підняла його до ока, щоб сфотографувати схід сонця.

Гайчі нестерпно захотілося зупинити подругу, хотілось сказати, що на фото не буде й тисячної частки тієї краси, яку треба відчувати душею і зберегти в уяві. Та Гайчі тільки запитала:

— В кого взяла фотоапарат?

— Ще вчора звечора Кукчінка передав Іванові. А він сказав, щоб я дозняла плівку.

— То ти дарма не клацай. Може, справді на озері щось цікаве знайдемо, і треба буде сфотографувати.

— Прийшлась би ложка до рота, та сьорбати нічого,— вставив Еофу.

— Що ти плетеш?

— Так тебе й ждатимуть на озері з готовим сяїні¹,— глузливо відказав Еофу,— казав же я вчора, що треба поспішати. Може б, посудину Юе захопили та й женьшень досі міг бути в наших руках. А тепер туди навіть іти нічого...

— Як то нічого?

— А так. Бо на воді слідів не лишається. А ті, що були там, теж не дурні сидіти й досі. Адже наші вогнища, мабуть, і в стійбищі бачили...

— Розумний ти, Еофу, та не дуже. Ті, що були в баті... Виходили ж вони на берег? Щось же робили? От і підемо, пошукаємо слідів,— сказала Кіді.

— Це тільки ми їх сліди бачимо. А вони наші — ні. Ох ти...— Еофу глузливо свиснув. Сигданка Даверіївна вдала, що нічого не чула, і наказала швидше снідати.

Ледве сонце підхопилось над тайгою, мандрівники попрощалися з «подушкою Орходи» і рушили вниз.

Біля йорика розділились на дві групи. Кукчінка з Іваном і Ангірча з Тонею та Хохолі переправились на той бік, а Сигданка Даверіївна з рештою групи лишилась на цьому. Ішли проти течії, намагаючись бути непомітними. Гайчі ретельно оглядала кожен кущик трави, але не знаходила нічого підозрілого. З того берега також не було ніякої звістки. Але на однім місці, де йорик заріс лататтям, Сигданка Даверіївна помітила прибитий хвилию до зеленої ряски недокурорк і показала своїм учням.

— Його не з озера принесло. Це хтось був на йоріку...— Доки стояли та думали, до них з того берега по тонкім стовбурі прибіг Гвозділін і, провівши трохи вгору по течії, показав на кущі верболозу. За кущем стояв бат Юе. Його впізнали всі. Але в ньому не було нічого.

---

¹ Сяїні — їжа для шановного гостя. Одна жінка жувала сиру рибу, а друга ягоди брусниць, дикого винограду або черемхи. Обидві жінки складали пережоване в якусь посудину і тоді пригощали гостя, якому лишалось тільки ковтати вже розжоване.

Як не придивлялися, ні на цьому, ні на тому березі ніяких слідів.

— Значить, бат пригнало водою. Не інакше,— висловив припущення Кукчінка.

— Ні. До озера далеко. За ніч вода його не прижене. Десь зачепився б... Правда? — запитала Тоня. Йї ніхто не відповів. Що робити з бачом, не знали.

— Ви, дівчата, сідайте в нього і поганяйте додому. Якщо за тиждень не доїдете, то хоч накатаєтесь,— спробував пожартувати Еофу. Але його ніхто не підтримав.

Тим часом Кукчінка з Іваном пройшли трохи вперед по березі і, повернувшись, доповіли:

— Там щось, мабуть, затоплене. Сховане щось. Бо дуже поколошкане латаття.

— Що це можна сховати у йорику? І хто б це став затоплювати щось проти неба у воді, під біленькою хмаркою? — насмішкувато запитав Еофу.

— На яку ти шпичку наступив? Все тобі не так. З усім не згоден... Піди подивись,— відказав Кукчінка.

— То давай пошукаємо на дні,— запропонував Хохолі.

— Взагалі, не вадило б. Але спершу треба подивитися он там,— Сигданка Даверіївна показала на високу вільху серед верболозу, на якій сиділо кілька граків.— Бачите, які неспокійні? Там щось є...

Те, що за хвилину побачили мандрівники,— було гнітючо огидне і страшне.

Схилившись спиною на стовбур старої вільхи, напівсиділа якась людина. Довгі міцні ноги у мокрих від роси ічигах широко розкинуті, голова безсило звисла на груди. Сиве розкуйовджене волосся впало на старече, подзьобане віспою і давно неголене лице, залите вже почорнілою кров'ю. Вище лівого вуха на скроні чорнів вихідний отвір від кулі. А наган стирчав у траві дулом униз, недалеко від залякклої правої руки.

Трохи осторонь на галявині лежала обшарпана шкіряна торбина з якимсь нікчемним скарбом лісового зайди...

— Самогубця,— сказала Сигданка Даверіївна.

— Це той самий,— промовила Гайчі і, пригадавши, як вони тікали колись з Михасем та Олегом від Рябого, мимоволі відступила назад. Всі були так приголомшені, що ніхто не міг сказати й слова.

— Невже це той, що ми вчора бачили? До озера ж звідси далеко...— озвалась першою Сигданка Даверіївна і, повернувшись у бік Чортової сопки, почала прислухатись. Хохолі з Кукчінкою та Еофу водночас клацнули затворами своїх берданок, і за мить біля Сигданки Даверіївни лишився тільки вкрай розгублений Ангріча. Решта розсипалася навколо і залягла, хто за стовбуром дерева, хто за кушем чи каменякою. Схопивши хлопця за руку, вчителька нечутно ступила два кроки ліворуч і присіла за велетенською брилою чорнозему, що повисла на коренях викрученого бурею дерева. Її долоня лягла на плечі Хохолі, котрий націлювався в недалекий куш богульника...

Та ось рясна гілка богульника хитнулась і раптом... усі пізнали Батаїні. За ним ішов Санчі-тракторист.

— А де ж Микола Григорович, що ви з Санчі прийшли? — запитала Сигданка Даверіївна.

— Він затримався в районі. А я прочитав вашу записку і, побачивши два вогнища, поспішив до вас...

Хохолі розрядив берданку. Коли він передав її Ангріча, руки в нього тремтіли.

Батаїні підійшов до Сигданки Даверіївни та Хохолі, привітався і, повертаючись до Кукчінки, що вийшов із за вкритого мохом пенька, помітив мертвого.

— Хто це його? — запитав він.

— Хіба не самогубство?

— Цей не з таких... Мабуть, не помирився з таким, як сам, або надто багато знав,— відказав Батаїні і покликав усіх до йорика.

2. Щасливий ранок

Батаїні з Санчі-здоровилом спочатку оглянули обидва береги біля човна Юе, потім поколошкане латаття на йорика і, прикинувши на око прикмети, за якими можна було б згодом відшукати це місце, попросили Сигданку Даверіївну розповісти ще раз про знайдені в печері знаки.

— Це свій кликав свого, і, здається, двоє вбили третього,— сказав Батаїні, коли Сигданка Даверіївна скінчила розповідь.

Кукчінка з Іваном переглянулись.

— А ми й не туди... То, виходить, і цей Рябий причетний до вкраденого жень-шеня!

— Так я й думаю. Вкравши панцуй, він став ховати коріння від якогось свого спільника. Та, певне, погано ховав... Той зробив йому дірку в голові, а сам з панцем десь никає по тайзі. У вовків і закони вовчі...

— Ви ніби з долоні читаєте,— сказав Гвозділін.— І це так схоже на правду!

— Саме так, друзі мої: схоже на правду. А правда може бути далеко гірша і складніша. Однак навіть про це, коли підете в стійбище, доки я не повернуся, не кажіть нікому. Зрозуміло?

— А хіба ви з нами не підете?— запитав Кукчинка.

— От про це й мова... Перш за все треба сповістити на заставу і в Хабаровськ. Потім, друзі, я думаю, що комусь сміливішому,— Батаїні обвів поглядом присутніх, посміхнувся,— якимось двом-трьом сміливішим з вас треба залишитись тут, доки прийдуть із застави...

— Доручіть це нам з Кукчинкою,— сказав Іван.

— Ні, Іване. Я думаю трохи інакше.— Батаїні щось написав у своєму блокноті.— Ти візьмеш оцю записку, забереш всіх учнів і—бігцем у стійбище. Записку—разу ж на радіостанцію. Кукчинка залишиться зі мною. Роботи, я думаю, тут вистачить... А вас, Сигданко Даверіївно, попрошу сходити на заставу. Санчі дорогу знає добре. З ним не заблудите.

— А я?.. Сигданко Даверіївно, візьміть і мене,— почав благати Еофу.

Вчителька показала очима на Батаїні, мовляв, коли наказує старший, то слухають його.

— Гаразд. Відпусти його, Іване, до Сигданки Даверіївни. Тільки ти, Еофу, рушницю віддай Іванові. Вам на трьох і однієї вистачить...

Лагідна, точна мова, короткі, добре продумані розпорядження Батаїні, і те, що він та Санчі були тут,— відразу всіх підбадьорило. І згадка про вбитого там, під вільхою, потроху втратила свою гостроту. Навіть Ангірча трохи заспокоївся і почав намовляти Еофу, щоб той узяв і його на заставу. Але Батаїні не дозволив. Ангірча похнюпився і відійшов до товаришів, які обступили Івана і про щось з ним домовлялися.

Наказ Батаїні не припав до серця ще декому.

Санчі, почувши, що Кіді пішла шукати Хохолі, забув про свій відпочинок і подався в тайгу. Але ж, звичайно, не для того, щоб збігати на заставу з повідомленням про вбитого шамана...

Блукаючи по нічній тайзі, поспішаючи слідом за Батаїні, коли вони прямували нетрями на вогні Чортової сопки, Санчі не раз думав, що скаже Кіді, коли вони зустрінуться, намагався вгадати, як вона сприйме його появу... І вийшло найгірше: привіталась, як і всі, не посміхнулась, не поглянула. І ось маеш... кидай її з Іваном та біжи аж за перевал на заставу! Ще хоча б Сигданка Даверіївна не поспішала, щоб можна було ті п'ять-шість кілометрів пройти разом з учнями, доки розійдуться їх дороги. Так ні ж, треба їй іти негайно...

«Провалилася б ця чортова печера і рябий шаман!» думав Санчі. Притримуючи свого вінчестера, з яким колись подорожували Іван та Кукчинка, він намагався обирати дорогу так, щоб іти хоч звіриною стежкою. Все-таки легше. А Еофу підклав долоні під поворозки свого пузатого рюкзака і міркував, як би йому непомітно викинути все приготоване з дому...

Після вчорашньої грози трава була ще мокра. Але від вологи мандрівників добре захищали ули з риб'ячої шкіри й такі ж панчохи на зразок гетрів.

Тайга жила своїм життям. Дзвеніли невгамовні синиці, десь лічила роки запізніла зозуля, стукав дятел, відколупуючи кору на сухостої...

Коли Чортова сопка лишилася позаду і всі, перебравшись через невелику падь, пішли похилою, вкритою лісом рівниною, Санчі сказав, що колись у цих місцях вони з батьком убили тигра.

— Тигра? — здивувалась Сигданка Даверіївна.— Це ж категорично заборонено. Тигр — велика цінність. Їх можна тільки ловити живими...

— Це було давно, як ще батько був живий. Тоді я вчився у третьому класі.

— І як це сприйняли в стійбищі? Адже у нашого лісового народу кути¹ — священна тварина...

— Може, хто й подумав щось про себе, але навряд...— відповів Санчі і став розповідати: — Якось у

---

¹ Кути — тигр.

сичневі канікули пішли ми з батьком за білками. Настріляли їх з добрий десяток. Коли це дивлюсь — слід лося. Свіжий-свіжісінький. І, видно, звір великий. Ратиці, як дві долоні завбільшки. А рушниця в нас на двох одна, та й та на качок: дванадцятий калібр. Білок ми з неї трьома дробинами стріляли... «Білка, говорить батько, одне, а лось — інше». Перезарядив він патрон «жиганом», і йдемо по сліду. Лижі добрі. І така нас охота взяла, що за якісь півгодини опинились ми аж он там, — Санчі показав на далекий схил сопки.

— Біжимо, мов на іменини. Потім — зирк... аж так, збоку, на крок чи півтора від сліду лося, відбитки тигрових лап... «Не подобається мені ця звичка смугастого дідівського бога ходити трохи осторонь сліду своєї жертви», каже батько, а тоді питає: «А що, Санчі, як тигр вже нас помітив і зайшов услід?» Мовчу я. Тоді батько перезаряджає ще кілька патронів, бере рушницю на руки, патрони — денцем доверху — між пальцями лівої руки, щоб напхвату були, — і вперед. Бачимо, слід тигра звернув на сопку. «Далі ні кроку, каже батько, бо тигр голодний і сердитий на нас за переслідування. Порятунок один — битися». А де ж ти його знайдеш? Вгадай, за яким каменем чи колодою причаїлась твоя смерть.

Оповідач закурив і, мружачи око від їдкого диму своєї цигарки, продовжував:

— Слід лося рябів біля самого підніжжя сопки. А на схилі лежала кривулякою велетенська модрина. Дуже вона підозрілою нам здалася... Ідемо. Поглядаємо раз по раз на цю кривуляку. Нічого. А коли проходили повз неї, чуємо: «Гр-р-р...» У мене й дрижаки побігли по спині. Глянув я на цю модрину, а тигр уже присів за нею, щоб скочити. Я за стовбур берези. Батько націлівся і вистрілів...

Чортова сопка була вже далеко позаду. За розмовою непомітно пройшли лісисто рівнину і почали вилазити на південно-східний схил, вкритий широколистою тайгою. Де-не-де здіймались кедрі. Деревя росли густо. Їх зімкнуті вгорі віти утворювали темне шатро.

— Не знаю, — продовжував Санчі, — що раніш трапилось: батько вистрілів чи тигр скочив на нас. Тільки я побачив, що звір перекинувся в повітрі і впав спиною

на сніг... Справа ця давня, хвалитися мені нічим. Але, мабуть, не один мисливець згорів би від заздрощів. Батько влучив тигра якраз під ліве око. «Жиган» пройшов крізь голову, крізь шию і застряг під правою лопаткою...

— Дешево ж кути віддав своє життя,— здивувалася Сигданка Даверіївна.

— Я це казав ще тоді, як ми з братом Кукчинки ходили забирати тигра нартами. І знаєте, Сигданко Даверіївно, який нам звір попався? Такий, що коли його забирали в Хабаровськ, то мерзла туша не вмещувалась вповодж півторатонної автомашини. Довелось класти по діагоналі...

— Уссурійський тигр ще більший за бенгальського,— пояснила Сигданка Даверіївна, придивляючись до куща трави під сухою гілкою.

— Гляньте-но, хлопці, на оцю траву. Бачите, які в неї трійчасті листочки-зірочки? Це кислиця. Тепер вона розправила свої зірочки-трійчатки, бо нежарко. А коли почнеться спека, вона засинає. Тоді листочки звисають, складаючись у конус довкола стеблини. Цікава ця рослина тим, що хлорофілові зерна в її листі можуть пересуватися: то ховатися від сонця, то виходити на поверхню листка, назустріч променям. Крім того, кислиця майже завжди росте біля жень-шеня. Вона допомагає знайти його...

— Але цього разу їй доводиться рости самій,— сказав Санчі, розглядаючи блідозелені листочки кислиці.

— А тобі що більше подобається,— жартував Еофу, як завжди розтягуючи слова,— кислиця без жень-шеня чи жень-шень без кислиці?

— Мені однаково: і жень-шень з кислицею і кислиця з жень-шенем,— відповів Санчі.

— Коли так, ось тобі... поки що сама кислиця...

Еофу ступив кілька кроків праворуч і зупинився. Лице стало серйозним. Великі темні очі ще потемнішали, його вайлуватість ніби вітром здмухнуло. Санчі з Сигданкою Даверіївною кинулись до нього і за якусь мить всі троє вже присіли біля тонесенької стеблини з одним лапатим листочком, схожим на лист крихітного каштана...

3. Бідний китаець

— Ти, Іване, казав, що прожилки в нашому кварциті схожі на молібден,— заговорила Кіді й зупинилася. Іван зрозумів, що вона хоче відвернути увагу всіх від рябого шамана, і вирішив скористатися з цього.

— На молібденіт,— поправив він,— молібден — це вже метал. Його вживають при виготовленні високоякісної сталі. А з різних сортів молібденової сталі роблять турбіни, парові котли, броню для танків і кораблів, мотори та зброю...

— Хотілося б мені побачити цю сопку, коли вона з Чортової стане Молібденовою...— промовила Тоня.

— Якщо там справді знайдуть молібденіт, та й ще багато,— ти свою тайгу не впізнаєш. Може, ріку Хуу перегородить залізобетонна гребля електростанції, і сотні тисяч вольт допоможуть здобувати молібденову руду... А може, це зроблять води отого йорика, перетворені теплом атомного реактора в могутню пару... Тільки хотів би я, щоб це відбулося не без мене,— мрійно сказав Іван, оглядаючи товаришів. Ті уважно слухали. Потім Ангірча запитав:

— Та як же його добувають? Камінь дуже твердий. А того порошку страх як мало...

Доки Гвозділін розповідав усе, що було йому відомо про молібденіт, сонце піднялось високо. Але на росяній траві тіні були густі, в тенетах павутиння висіли великі краплі вчорашнього дощу. А тайга шепотіла по-ранковому ніжно, вплітаючи в свій шелест багатоголосу перезву птахів і плескіт негмамовного струмка... Куди не глянь — дрімали горбаті сопки, оповиті прозорим серпанком. Навколо тільки ліс та гори. Птахи в'ються над смужкою стиснутого кущами йорика, а він слухає приглушені пташині голоси...

Гайчі з Тонею та Кіді залишилися в кінці ланцюжка, що швидко просувався вздовж підніжжя якоїсь сопки.

— В тебе, Гайчі, в гербарії папороть-орлянка є?— гукнув Хохолі.

— Ану, покажи, яка вона.

Хохолі відстав від Івана, що йшов попереду, і, ступивши кілька кроків убік, зірвав дивну папороть. Її посічені листочки росли тільки в один бік стебла, ніби пір'я на простягнутому догори крилі пташки.

— Такого немає... дякую,— почервоніла Гайчі і передала рослину Тоні.

— Біля стійбища така не росте,— каже Тоня. Але роздивитись орлянку їй заважають два великі яскраво розмальовані метелики. Вони грайливо в'ються над головою, петляючи один біля одного, немов у якомусь хи-мерному танці. Тоня біжить за метеликами, а Гайчі кладе орлянку в папку з нарізаними клаптями газети й питає:

— Звідки ти знаєш, що це орлянка?

— Читав у книзі Арсеньева...

За розмовою мандрівники не помітили, як перейшли невелику падь і почали підійматись на спадистий схил сопки.

— Ось і слід Сигданки Даверіївни,— зупиняючись, сказав Ангїрча і показав на недавно притоптану траву.

— Не радій,— засміялась Кіді,— вони швидко звернуть праворуч...

— А он хтось ходить,— шепнула Гайчі і показала на велику галявину за грубезними деревами. Всі замовкли, з подивом придивляючись до незвичайної постаті.

Високий, худорлявий, одягнутий у якесь сіре лахміття чоловік був у довгому фартусі з риб'ячої шкіри, який захищав його спереду від роси. В руках у нього була палиця, а ззаду теліпалась прив'язана до пояса шкура борсука. На цю шкуру можна було сісти, не боячись мокрого моху, десь на поваленій колоді.

Здавалося, зайда не помічав нічого в світі... Поволі шкандибав через галявину і, не помічаючи, що за ним стежать, почав пробиратися між деревами. Своєю палицею він розгрібав траву і до чогось пильно придивлявся. З кожним кроком віддаль між ним та школярами скорочувалась. Передні вже бачили заросле скупкою борідкою лице старого згорбленого китайця — шукача жень-шеня, саме того, про якого зараз тільки розповідав Хохолі, йдучи з Гайчі.

Китаєць уже наближався до сліду Сигданки Даверіївни, Еофу та Кукчинки, по якому йшла решта учнів.

Але, певно, щось побачивши, він швидко відкинув палицю, затулив лице долонями і з криком упав на землю.

— О панцуй! Не тікай від мене...— кричав він. —

Я чесна людина... Я душу свою звільнив від гріхів. Я нікому не роблю зла... Серце моє відкрите, і немає в ньому інших помислів.

Гвозділін, Кіді з Тонею, Гайчі та Хохолі з Ангірча кинулись до китайця. Вони прибігли до нього якраз тоді, коли він підняв голову від землі. Обличчя його світилось майже дитячою радістю, а долоні придавили траву до землі обабіч малесенької рослинки з єдиним п'ятипалим листочком.

— Моя панцуй... Ваша не треба бери жень-шень у чесного китайця,— благав старий з сльозами в голосі.

— Ми не візьмем. Ні,— сказала Кіді. — Дозвольте, дідусю, тільки подивитись на ваш жень-шень...

— Ваша дивись. Моя дозволяє... Добре, дивись. Вся дивись моя жень-шень,— белькотів китаець, стоячи на колінах.

Так ось він, легендарний корінь-людина, корінь життя, панцуй, жень-шень, орхода або жень-цао... Тонесенька тендітна травинка на п'ятнадцять — двадцять сантиметрів заввишки, з одним-однісіньким п'ятипалим, дуже схожим на людську долоню, листочком.

— Друзі, це одноліток,— сказала Кіді.

А Хохолі авторитетно заявив:

— Хто хоче розводити жень-шень — повинен добре вивчити місцевість, де він росте в природних умовах.

Потім Хохолі поклав біля знайденого однолітка свого олівця і попросив Івана сфотографувати цю рідкісну рослину разом з олівцем та сусідніми травами.

— Шукачі здавна придивлялись до місця, складу горотворів та ґрунту, запам'ятовували породи сусідніх з панцуем куців і дерев,— продовжував Хохолі.

— Я нічогосінько не знаю про жень-шень,— признався Ангірча.

— І я також,— підтримала Гайчі. Вона вже скинула рюкзак і поклала його біля дивовижної рослини.

— Ось нам Хохолі розповість,— лукаво обізвалася Кіді. — Він у нас найперший знавець жень-шеня.

— Жень-шень — багаторічна рослина із сім'ї аралійових... належить до стародавніх реліктових... Його латинська назва «панакс гінзенг»,— почав Хохолі.— Реліктові — це рослини, які лишилися на землі від давніх доісторичних часів земної кулі... Колись весь рослинний

і тваринний світ був зовсім інший. Протягом тисячоліть змінювався клімат, змінювались тварини й рослини на землі. А жень-шень залишився... Таких випадків є чимало. — І Хохолі розповів про те, що й досі в Австралії живуть великі ящірки-гатерії, такі самі, кістяки яких знаходять в шарах горотворів, що залягли мільйони років тому...

Гайчі слухала уважно й трохи здивовано. Вона боялася підвести очі, щоб не збити його з пантелику. А хлопець захоплено переказував усе, що вдалось йому прочитати, перш ніж вирушити до Кедрової сопки. Школярі слухали, забувши про китайця, що відійшов до величезної смереки і ніби завмер під нею.

— Найближча рідня жень-шеня — оте чортове дерево, чортів кущ, або чубишник, котрий я приніс з Кедрової сопки. Він дужчий за жень-шень і витискає свого слабшого родича. Тому вони ніколи не ростуть поруч. Китайські шукачі навіть казали, що чортів кущ ганяється за жень-шенем... Немає, мабуть, у світі іншої рослини, про яку було б складено стільки легенд. І це не випадково... Про лікувальну силу жень-шеня люди знали ще кілька тисячоліть тому. А науки ж тоді не існувало. В чому ж його цілюща сила та як вона виявляється, ніхто не знав... Рости панцуй може сто і двісті років, але здебільшого близько тридцяти — п'ятдесяти... Він дуже тендітний, але живучий. Його може пошкодити навіть мурашка, і він «засинає» на два чи три роки, доки не відновить втраченого. Цілюща сила жень-шеня виявляється вже на п'ятому році і чим далі — все збільшується. Іноді корені жень-шеня бувають схожі на малесенькі фігурки людей. Мабуть, тому люди в давнину вважали його чудодійним... Тепер в усьому світі він росте в природних умовах тільки у нас в Приморському і частково в Хабаровському краях.

Останні слова Хохолі вкрили дружні оплески. Аплудуючи, Кіді повернула голову до бідного китайця й скрикнула. Ніякого китайця не було. На його місці стояв, хитро посміхаючись, Еофу. Вся одіж бідняка женьшеньщика лежала біля нього на траві.

— А де ж Сигданка Даверіївна?

— Вони з Санчі пішли далі. А мені доручили, щоб я передав вам перший одноліток жень-шеня для шкільної дослідної ділянки.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

БІЛЯ ГОЛОЇ СОПКИ

1. Чому не поїхали вчора

Відпустка закінчувалась. З кожним днем хлопцям все частіше доводилося думати про від'їзд. А їхати не хотілось. Особливо Іванові.

Вони вирішили повернутись на будівництво за два дні до кінця відпустки. На дорогу призначили тільки одну добу. І все ж їхати треба післязавтра...

— Післязавтра? — перепитала Кіді й мимохіть зітхнула.

— Післязавтра... — сумно повторив Іван.

Кукчинка, немов не помітивши зітхання Кіді, заговорив про школу:

— А вона й справді стала гарна після ремонту. Я навіть не сподівався, що наші так зуміють...

Всім трьом згадалась недавня подія.

На об'єднаних партійно-комсомольських зборах Кукчинці та Іванові винесли подяку, і обох преміювали цінними подарунками. Тепер Іван мав новісінького «ФЕДа». Там же було схвалено і пропозицію ремонт-

ників, на чолі яких стали Хохолі та Еофу. Вони брались відремонтувати лікарню.

Це було вчора.

А сьогодні Іван з Тонею та Кіді були вже в тайзі. Пішли втрюх. Іванові й Кіді дуже хотілося бути вдвох, далі від людей, десь у глушині, і говорити, говорити...

Досі Іван навіть не мріяв про щастя. Воно здивувало б його, коли б прийшло несподівано. А кожен, хто б побачив Івана в цю мить, одразу зрозумів би, що цей русявий хлопчина, зігрітий зсередини, щедро налитий справжнім щастям.

Звідки воно? Може, від того, що він навчив стільки хлопців та дівчат у стійбищі, передавши їм своє уміння? Але хіба це все? Хіба від цього його очі сяють досі незаниманим світлом? Хіба від цього тремтить міцна рука, простягнута назустріч Кіді?

Але говорять Іван зовсім не про те, що зараз у нього на серці.

— Кіді... Чи не здається тобі, що Гола сопка, ота, що поруч з Чортовою, мабуть, має більші родовища молібденіту?

— Не знаю,— каже Кіді.

Ще вчора вони вирішили піти втрюх на цю сопку, власне, хотіли піти вчотирюх, але Кукчинка відмовився.

— Ідіть, друзі, втрюх. Оглянути одну сопку — не така вже важлива справа, мені треба збиратись до від'їзду. Та й геолог з мене нікудишній...

Це було біля тополі, отам, край берега, як тільки перейшли місток. В синіх сутінках м'яко шелестіла тріпотливим листом тополя. Над водою струмували пахощі модрини і так по-дружньому гаряче сяяли зорі. На містку хтось кашлянув. Тоня оглянулася і шепнула по-друзі:

— Санчі...

Так, то був він. Іван знав його. Їм доводилось зустрічатись. Навіть говорити. Але зараз тракторист пройшов мовчки, не привітавшись. Може, не хотів заважати...

У Івана залишався тільки один день. Останній... Та він ще зовсім недавно почався, а вони з Кіді та її подругою вже далеко від стійбища. А коли б можна було розтягнути цей день, щоб отак все йти і йти поруч з Кіді, то сонце не зайшло б ніколи...

— Ти знаєш, Іване, про наш заповідник?— запитала Тоня.

— На озері? Знаю...— відказав Іван і презирнувся з Кіді.

— І що ти думаєш про нього?

— Дуже він малий у вас. І лосі зовсім не в такій уже безпеці. Та чи можна вважати це заповідником, коли навіть Кукчинка про нього не знав?...— відказав Іван.

— Про це і Тоня говорила, повернувшись від забитої ені. Батаїні ще тоді сказав, що час уже обгородити ділянку тайги з пасовиськом та водопоєм хоч найпростішим парканом. Тільки щоб він міцний був і непомітний для лосів. А восени завезти туди сіна. Зимою лосі в загорожу самі прийдуть,— сказала Кіді. Вона знов була в тій шапочці-короні, в якій Іван побачив її вперше. І одяг той самий. Невистачало тільки вінка з лотоса... З якою радістю пішов би Іван зараз на озеро, щоб принести для неї ті чудові квіти... Але завтра треба їхати...

— Роботи у вас повно — і якої! Аж заздрісно мені,— сказав він тихо.

Заговоривши про лосів та дику тайгу, вони вже не замовкали. Ішли по гушавині, де звіриною стежкою, де просто хашчами.

Вежі «Чортового замка» маячили ліворуч. До Голої сопки було недалеко. Праворуч уже виднілося вкрите мохом каміння і скелі першої відроги.

Іван хотів був показати дівчатам оголені кварцити, де, можливо, залягають молібденітові жили, але туг Тоня торкнула його за рукав і мовчки показала на ближній камінь.

— Там хтось є...

Всі насторожились, пригинаючись, Іван пішов до каменя. Там не було вже нікого. Але трава за каменем потолочена. Виразно видко було сліди. Той, кого помітила Тоня, відповз, мабуть, за дальшу скелю. Іван рушив по сліду.

— Що там таке?— необережно гукнула Тоня.

Іван махнув дівчатам рукою і зник за чагарником.

— Тоню, візьми мої речі!

Скинувши свого легенького рюкзака, Кіді побігла до Івана. Але, перш ніж вона встигла наблизитись до

першого каменя, від сопки гримнув постріл з вінчестера. На поклики Кіді Іван не відгукнувся. А коли вона його знайшла, хлопець лежав долілиць. В горлі у нього клекокіто, смужка крові текла з куточка рота і губилась в темнозеленому мохові.

— Тоню!.. Мерщій сюди...— розпачливо крикнула Кіді, нахилиючись до Івана. Але несподівано звідкілясь вискочив Санчі. З допотопним вінчестером у руках, він великими стрибками мчав до Кіді. На його завжди спокійному обличчі був жах і відчай.

— Я не сюди стріляв, Кіді... Я й не бачив вас. Не винен я, Кіді,— белькотів широкоплечий кремезний тракторист.

— Біжи в стійбище,— наказала йому Тоня,— хутчій. Та негайно веди сюди лікаря... Ми понесемо Івана по твоєму сліду назустріч...

Санчі, покірний, як дитина, що нашкодила, хутко відбіг на добрий десяток-півтора метрів, але знову повернувся.

— Дівчата... Кіді... Візьми мою зброю... З нею можу не дійти до стійбища.

З цими словами він кинув Тоні свого вінчестера і щосили побіг геть.

Кіді ніколи не думала, що вона така сильна. В одну мить, без ножа, розпанахала обидві Іванові сорочки від коміра до самого пояса. Вони просочились кров'ю. Кров невеликим фонтанчиком текла з малесенької ранки під лопаткою.

Іван був непритомний.

Кіді заходилася робити носилки. Зрозумівши її намір, Тоня почала здирати лико з сусідньої липи. Працювала ножем, іноді допомагала пальцям зубами і поглядала то на Кіді, то на Івана, що лежав нерухомо.

— Що буде з ним? Що буде? — мов пташка в тенетах, билась в голові єдина думка.

2. Злочин чи збіг випадковостей?

Олега Санчі помітив здаля. Підбігаючи до хлопчика, він задалегідь набрав повітря в легені, але кілька секунд не міг видавити з горла жодного звука. І тут він побачив на березі Олегового батька, Захара Кіндрато-

вича Сомова. Той стояв, розмовляючи про щось з Батаїні. Та бігти до них Санчі вже не мав сили. Ледве добрів, плутаючи ослабленими ногами.

— Що трапилось?— злякано гукнув до нього Батаїні ще здалека. Але тракторист пройшов повз нього мовчки і, зупинившись перед Захаром Кіндратовичем, заплакав.

— Де й що?— тільки й спитав лікар, глянувши в очі Санчі.

— Біля Голої сопки. Я вбив Гвозділіна...

— Що ти верзеш?— скрикнув Батаїні.

— Правда. Може, він ще живий. Але я вбив. Хоча й не хотів цього. Я зовсім не бачив ні його, ні Кіді... Стріляв зовсім не туди. Мабуть, рикошетом влучило...

— Рикошетом...— повторив Батаїні.

А Захар Кіндратович сказав:

— Зрозуміло. Ось що, друже... Візьми себе в руки. І зараз же веди мене туди. А ви, Батаїні, на всякий випадок викличте Хабаровськ. Нехай приготують санітарний літак.

З цими словами лікар повернувся і хутко пішов додому збирати все потрібне. А Батаїні, перш ніж іти на радіостанцію, послав Олега за Еофу та Кукчінкою, щоб ті йшли на допомогу Захарові Кіндратовичу.

Тільки через три години носилки з Іваном поставили в приймальнім покої. Свідомість до Івана не поверталась.

Перев'язуючи Іванову рану його розірваною сорочкою і потім несучи спершу з Тонею, а згодом навперемінки то з Еофу, то з Кукчінкою носилки, Кіді трималась мужньо. Тільки тоді, коли довелося залишити Івана в лікарні, а самій іти додому, Кіді не витримала. Ноги не слухались її. Давили сльози.

Захар Кіндратович побачив, як стиснула дівчина руки під закривавленою полою халата, і по-батьківському тепло наказав:

— Иди, Кіді, переодягнись та поклич сюди Сигданку Даверіївну. Але це потім. Зараз візьми оцей папірець і хутчій на радіостанцію. Негайно потрібен літак...

Кіді скорилась. Але на порозі раптом зупинилась і, повернувшись до лікаря, запитала:

— Може, Іванові треба влити кров... Візьміть мою...

Захар Кіндратович заперечливо похитав головою...

— Поспішай на радіостанцію...

Кіді побігла, а він став поратись біля Івана. Та перш ніж дівчина встигла переодягтись і розшукати Сигданку Даверіївну, літак, описавши коло над стійбищем, сів на воду за містком.

Звістка про нещастя, яке трапилось з Іваном, хутко облетіла стійбище. Лікарню оточили школярі й дорослі. Багато людей приїхало з городів. Всі погляди запитували: «Що? Як?»

Санчі відчув, наче його відокремлює від усього стійбища стіна презирства і ненависті. Він пригадав Удзулю, і все похолело всередині.

— Хоча б арештували швидше...

Але зараз до нього нікому не було ніякого діла. Як проклятий, сидів він на старому, перекинутому догори дном човні край берега і відчував, що всі погляди звернені на нього. Від них нікуди не втечеш, не сховаєшся.

Та не це було страшне. Тяжко гнітила свідомість заподіяного. Адже він ніколи й гадки не мав зробити щось зле Іванові... Хоч яка дорога йому була Кіді.

А час не ждав.

Санітарний гідроплан розвернувся й поволі підрулив до коси біля крамниці. Кіді пригадала, що це було якраз те місце, де вона розмовляла з Юе. Саме тут старенька жалкувала, що її добрий син не хоче одружитись. На цім місці Юе хвалила її, Кіді...

Пригадавши розмову з матір'ю Санчі й те, який уважний до неї був молодий тракторист,— дівчина мало не кинулась на нього з кулаками. Але стрималась і пройшла мимо. Попрямувала до лікарні. Бо натовп, що оточував Захара Кіндратовича та Батаїні з носилками, став посуватись до берега.

Протиснутись до носилок Кіді не змогла і тільки здаля побачила золоте пасмо чуба, що впало на білий лоб і досі непритомного Івана.

Кіді постояла на косі, доки носилки поставили в літак. Потім повернулась і пішла в тайгу. Аж тепер вона зрозуміла, що трапилось. Велике, неймовірно важке горе несподівано звалилось на її плечі. Всередині була якась порожнеча. Невимовна гіркота стисла горло, висушила сльози.

Не розбираючи дороги, не думаючи, куди й чого йде, Кіді брела поміж високими травами та папоротя-

ми. Непомітно для себе, дійшла до своєї улюбленої черемхи і зупинилась. Струнке крилате дерево, рясно обсипане чорними китицями перестиглих ягід, мовчки слухало її німу скаргу...

Скільки разів приходила Кіді до своєї черемхи. Відвідувала її в цвіту, співала їй свої, ще дитячі пісеньки. Ділилась з нею першими думами. Приходила до неї з радіщами... А тепер...

Ледве тримаючись на ногах, дівчина підійшла до стовбура, обхопила його руками й заридала.

Там і знайшла її Тоня пізно увечері.

Кіді стояла, притиснувшись спиною до стовбура черемхи, і то розмотувала, то знов намотувала на руку кінець довгої тугої коси.

Не маючи сили сказати щось, Тоня сіла біля ніг подруги, притислася до її колін і заплакала.

— Не треба, Тоню...— тихо сказала Кіді.

— І він ще сміє брехати! — обурювалась крізь сльози Тоня.

— Хто?— здивовано запитала Кіді.

— Санчі... Ти послухала б, що він верзе... Яка підлота! Він, видно, йшов назирці за нами. Повз гадиною... А каже, що зовсім не бачив ні нас, ні Гвозділіна. Теж комсомолець!.. Каже, що вийшов ще вчора. Хотів, мовляв, походити по слідах нашої екскурсії... Бреше, що ввечора, після того як пройшов повз нас, просто подався в тайгу...

Кіді слухала. Мовчки гладила голову Тоні. А та втерла сльози і, не встаючи, запитала:

— Хіба міг трапитись такий збіг випадковостей? Випадково ми потрапили на те місце, де ходив Санчі. Випадково ми його бачили, а він нас ні. Випадково рикошетом його куля поцілила в Івана...

— Я цьому не вірю,— сказала Кіді.

— Тоді виходить, що Санчі стріляв навмисне і ховався за камінням теж навмисне...

— Не знаю. Я нічого не знаю,— тихо і стомлено відказала Кіді.

— А я знаю. Санчі вбив Івана. За тебе вбив...

Кіді промовчала. Та й що можна було сказати?

Вона сіла біля подруги і несподівано для Тоні запитала:

— Санчі заарештують?

— Не знаю... Навіть, коли Іван видужає, і тоді Санчі треба судити. А зараз йому ж самому краще, коли його заарештують і з стійбища заберуть.

— Чому?— здивувалась Кіді.

— Бо Кукчінка каже, що сам пристрелить Санчі: «Не поїду, каже, в місто, доки не розквітаюсь за друга», пояснила Тоня.

— Чуєш, Тоню... Ходім. Знайди Кукчінку і передай від мене: ні в якому разі не мститись за Івана! Досить дикунства.

Коли дівчата повернулись до стійбища, біля містка на темній воді вони побачили глісер.

— Це за Санчі приїхали,— сказала Тоня. І не помилилась. В конторі колгоспу вже працював слідчий.

Підходячи до ганку, дівчата зустріли Гайчі.

— Що там?— запитала Кіді, хитнувши головою на освітлені вікна кабінету голови колгоспу.

— Санчі допитують. Уже тричі за вами послали... Ідть хутчій. Там Микола Григорович і Сигданка Давєрїївна чекають на вас.

3. Горе матері

Про те, що трапилось біля Голої сопки, Юе почула на городах.

Повертаючись з бази, вона оце тільки тепер везла для Кіді її замовлення. Упрохала агента постачання купити ґнопок до біленької кофти аж у раймазі і тільки вчора одержала. Стара навмисне заїхала на острів: хотіла знайти Санчі, щоб передати ним. Адже вона знала, що, крім Кіді, ні до кого не лежить синове серце. Тому купила для неї дещо й від себе. Думала, хай передасть Санчі — все-таки буде в нього нагода, ніби ненароком перекинутися словом з Кіді. Але Санчі вже не застала.

Закінчивши роботу на городах, тракторист ще позавчора виїхав до стійбища. Так сказала старій куховарка городньої бригади, мати Кукчінки. Сказала й відвернулась від Юе, втираючи сльозу кінцем своєї хустки.

Стару наче щось у серце вколело. Вона підійшла до матері Кукчінки і взяла її за руку:

— Що трапилось?..

Та вирвала руку. По обличчі в неї текли сльози.

— Вбивця твій Санчі... Гірше ніж Удзулю став... Той хоч ворог з діда-прадіда. А це комсомолец... Та ще кого вбив? Гостя!.. І за що? Людям сказати соромно! Силою серце дівчини взяти задумав...

— Гвозділіна вбив?— ледве чутно перепитала стара Юе і важко опустила на пеньок.

Сива голсва похнюпилась низько. А думи, одна болючіша від другої, краяли серце.

Кому що скажеш? Чим допоможеш? І як це сталося? Санчі, її завжди мовчазний Санчі, такий спокійний, такий добрий, підняв зброю на гостя, на руського... Ганьба! Злочин! Такого не виправдають. Не простять...

Стара пригадала розумного, уважного хлопця, котрого везла колись у гості. Не зронивши більше ні слова, розвантажила свій човен і проти ночі якомога швидше подалась в стійбище.

До сина її впустили не відразу. Довелось чекати на ганку біля правління колгоспу. І в кожному погляді, в кожній поверненій до неї спині, в мовчанні, з яким обминали її всі, стара відчувала пекучий сором за її сина.

А коли, ніби не помітивши старої, повз Юе пройшла Кіді з Тонею, вона не витримала. Без дозволу відчинила одні двері. Потім другі і, нікого не питаючись, зайшла до кабінету голови колгоспу.

Санчі сидів блідий, розкуйовджений. В протилежнім кутку кімнати, за кріслом голови, в якому сидів слідчий, стояв старий вінчестер. Побачивши матір, Санчі нахилився ще нижче, втягнув голову в плечі. Юе пильно подивилась на сина і хрипко сказала:

— За що ти його?

Санчі промовчав. Юе підійшла ближче.

— Сину мій, скажи матері: ти вбив?

— Я...— відповів Санчі.

— За що?

— Я не хотів цього...

— Не хотів, кажеш?.. Ану... поглянь мені в очі... Ну, сину...

Той не підвів голови.

Юе повернулась і, ледве переступаючи, попрямувала з кімнати. Але зачепилась за поріг і впала. З-за пазухи випали кілька аркушів грубого зеленого паперу з біленькими кнопками і два мотки широкої яскравої стрічки...

Батаїні допоміг старій встати. Хтось зібрав розсіпані покупки. Але Юе було не до них.

— Пишіть,— сказав тракторист,— я вбив його. В цім вина моя. Але я не хотів. І навіть не бачив його...

— Батаїні,— звернулась до ветлікаря Юе,— ви чули, що каже Санчі? Поясніть мені: він його навмисне вбив чи, може, й справді не хотів цього...

Батаїні мовчав. Підтримуючи стару під руку, намагався йти в ногу і думав, чим втішити убиту горем матір.

— Санчі говорить неправду. Вбив не він...— промовив Батаїні й замовк.

— Ви жалієте мене, Батаїні? — запитала Юе зупиняючись. — Не треба. Я теж винна... Бо дуже хотіла мати за невістку Кіді... Дуже хотіла щастя своєму баті... Я правду говорю, Батаїні... Мої очі бачили, що цей луса крашій від мого сина. Більше знає. Грамоти більше пройшов. Розумний... Я сварилася з Санчі... Докоряла, що вчитись він покинув і що своє щастя втратив... Я теж винна в тому пострілі...

— В тім-то й справа, матусю,— сказав Батаїні,— що був тільки постріл...

— Стара я стала. А ви вчена людина. Щось не второпаю вашої мови,— зітхнула Юе і подибала у свою хатину.

Місяць світив у одне віконечко. Потім повернувся і заглянув у друге. А Юе все сиділа в кінці столу, схиливши голову на руки. Не помітила, коли минула ніч і стало розвиднятись.

Як сиділа в хаті, так з непокритою головою і пішла ранком на могилу. Нелегко було нести ганьбу за сина своєму покійному чоловікові. Ішла, ніби земля під нею провалювалась. А коли прийшла і стала на коліна, сльози самі полились, гіркі, пекучі.

— Не буде у нас з тобою онуків... не буде...— шепотіла крізь сльози, припадаючи зморшкуватим лицем до росяного дерну. — Ти любив Кіді змалечку... А Санчі так дуже зобидив її... Чуеш? Немає у нас баті... вбивцю повезли в тюрму... Замкнулися за ним залізні двері... Навіки замкнулися...

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

ДВІ ФОТОКАРТКИ

1. Початок

Лягаючи спати, Михась боявся, що не прокинеться вчасно. Він двічі вставав серед ночі, але, переконавшись, що всі сплять, лягав знову. Перед ранком йому приснився корінь-людина і та білочка-летяга, яку він відіслав з Кукціною в подарунок Едикові.

Червоний, з розбитим блискавкою кедром на горбатій спині, корінь-людина хапається вкритими пасмами корінців руками за каміння, лізе до Михася, простягаючи йому велике гроно лимонника. Ось він зовсім близько. Михась хоче взяти ягоди, але вони раптом зникають. Простягнута до нього рука почорніла. Брудні, з безліччю перснів пальці намагаються вхопити Михася, затиснути йому рота. Та з сусідньої сосни спускається на крилах сіренька білочка-летяга, і, перш ніж Михась пізнає її, вона стає вівчаркою прикордонника. А дядя лейтенант-прикордонник нахилиється до Михася, кладе йому руку на плече і, ласкаво підморгнувши добрим сірим оком, говорить:

— Прокидайся, синку. Вставай...

Михась розплющує очі. Біля ліжка стоїть мама. В кімнаті — сонячний ранок.

— Ти знаєш, що сьогодні за день? — запитує мама.

Ще б пак... Звичайно, знає. Михась швидко взуває черевики, чистить їх щіткою і поспішає вмитись. А до кімнати, забувши навіть постукати, заходить Олег.

— Котра у вас година? А то в нас і семи ще немає,— каже він, не привітавшись.

— Тебе мама чи Гайчі послала?— питає хлопчика Микола Григорович.

— Сам прийшов. Наш годинник, мабуть, запізнюється...

— І в нас на обох годинниках так само,— говорить Сигданка Даверіївна. Олег ніяково топчеться на місці, потім зникає за дверима. А Михась продовжує одягатись. Коли він, перевіривши складені ще звечора в портфель буквар з двома зошитами та пеналом, закінчував сніданок, у двері хтось постукав.

То був знову Олег. Цього разу він привітався, скинув кашкета і ніяково запитав:

— Скажіть, будь ласка, у вас також тільки сім годин?

— Точнісінько сім,— відповів Микола Григорович. Олег подякував і пішов.

Через деякий час Михась з татом були вже в снігах. Мама замикала двері, а Михась тримав її книжки. На ганку почувись чийсь кроки, і в сніи, всміхаючись, заглянувши, хто б ви думали?.. Олег! Ледве мама забрала у Михася свої книги, хлопчики взяли за руки та й побігли до школи.

Шкільне подвір'я було незвичайне.

Від колишніх куп глини та вапна, що лежали тут біля ганку, не лишилось і сліду. Скрізь чисто підметено, доріжки посипані зернистим білим піском. Над дверима ганку красується у вінку з осінніх квітів білий напис на червоній китайці: «Гостинно просимо». А біля ганку зібрались святково одягнені школярі.

Дев'ятикласники як найстарші учні в школі прийшли раніш від усіх. Вони стежили за першокласниками, і тільки-но ті наближались, зустрічали малюків і відводили вбік, до квітника, де й чекали разом з ними.

Михася та Олега зустріли Кіді з Тонею. Дівчата були обидві в однакових коричневих платтях і в білих фартушках. З ними хлопчики стали за квітником разом з іншими першокласниками та з дорослими школярами. Були і Хохолі з Ангірча, і Еофу, і ще багато хлопців та дівчат, яких Михась не знав.

Біля ганку, навкруг квітника і на спортивному майданчику збирались учні. З портфелями, з ранцями чи просто з книгами в руках або під пахвою вони юрмилися гамірливими гуртками, сміялись, ділились новинами.

Михась почував себе трохи ніяково серед незнайомих дітей. Але шкільний будинок йому подобався. І як це в перший день, коли вони сюди приїхали — ця люба школа могла здатись йому непривітною? Сьогодні вона була зовсім особлива, якась нова, незвичайна.

— Он ваша вчителька, — сказала Кіді. І Михась побачив піонервожату, що саме вийшла на ганок з його татом та мамою. Від радощів Михасеві захотілося стрибати. Адже до піонервожатої він уже давно звик і встиг полюбити її, хоча вона тільки один раз заходила до його мами. Тоді вона майже не говорила з Михасем, але сподобалась йому відразу. Михась з мамою проводжали її до ріки. По дорозі вона щось розповідала мамі, показуючи навколишню тайгу. Потім стала в новеньку оморочку, відіпхнулась від берега і, стоячи, хутко попливла проти води кудись у тайгу. Пливла легко, тримаючись у хисткій посудині, як досвідчений рибалка, ніби, крім весла та оморочки, ніколи нічим не займалась...

Як тільки вчителі разом з директором вийшли зі школи, Кіді взяла Михася за руку і поставила в шеренгу з рештою малюків. З одного боку біля нього стояв зовсім незнайомий хлопчик з великими чорними очима, а з другого — та сама тоненька дівчинка в гаптованих червоною заповолоччю улах, з котрою Михась колись ішов, роздивляючись на тайменя.

Михась вийшов з шеренги, щоб подивитись, де Тоня поставила Олега. Але Кіді повернула його на місце. Доки він вислухував її зауваження та пригадував казочку про найголовнішу книгу, минуло дуже небагато часу. А глянув Михась — біля шеренги малюків уже стоїть піонервожата.

— Добридень, діти,— сказала вона,— давайте познайомимось.

Потім вчителька розказала, як її звати та як треба заходити в клас. А Михась думав, що Едик так ніколи й не визнає, яка хороша у нього вчителька. А таких, як вона, мабуть, тільки одна і є в цілому світі.

Коли продзвенів дзвоник і зачинились двері класної кімнати за останнім малюком, вчителька поставила дітей посеред кімнати між дошкою та столом і сказала:

— Оце, діти, наш клас. Подивіться, який він гарний, просторий... які гладенькі та білі в нім стіни, як добре пофарбовані підлоги та парти. Бачите, як постаралися для вас ваші старші товариші. В цім класі ви будете вчитись і рости...

Так починався перший день Михасевого навчання. Повний напруження, дуже цікавий день, не схожий ні на один з тих, що минули досі. А після обіду він з Олегом, татом і мамою пішли на крутий схил сопки в тайзі за шкільним виноградником. Там зібралися всі учні, тільки без книг і зошитів. Старшокласники були хто з сокирою, а хто з лопатою чи граблями.

— Краще всього підходять для нашої справи південно-західні та східні невисокі схили,— сказав Микола Григорович. — Свої ділянки ми розташуємо ось тут. Жень-шень любить змішаний ліс...

Озброєні сокирами, хлопці під командою Еофу почали вирубувати кущі. А дівчата, на чолі з Тонею та Кіді, взяли за лопати.

— Землю треба добре перекопати, вибрати з неї коріння та каміння і старанно розволочити. Просіювати її, як це робили колись китайці, не треба,— говорила Кіді.

— Не зайве було б додати сюди добрив,— сказав довготелесий Ангірча, розминаючи в руці грудку землі з плетивом якихось жовтуватих корінців.

— Добрива, Ангірча, якраз зайві,— відповіла Кіді.— Від добрив жень-шень росте скоріш, але якість його буде гірша. Треба, щоб ріс, як у лісі... Грунт у нас лісовий, перегною в ньому багато, і жень-шень буде...

— Шкода, що зернят мало. Навіть десятка я не знайшов тоді. Та чи й зійдуть ще? — сказав Хохолі, затесуючи кілки для огорожі ділянок.

— Нічого,— заспокоїла його Сигданка Даверіївна. —

Можливо, до весни роздобудемо більше. Ти ж знаєш, що висівати насіння жень-шеня слід невдовзі після того, як він дозріває, або рано навесні. Це ж тільки початок...

2. «Я знала Куедзи»

Після уроків Михась з мамою ішов берегом Хуу. В руках він ніс подаровану йому острогу, якою тепер без промаху влучав у найпрудкішу рибу.

Була середина вересня, той чудесний час, коли ще доцвітають квіти, ще тепла і прозора далечінь, та вже палахкотить червоним полум'ям лист винограду і жовкне кущ ліщини біля дзюркотливого струмка.

Осінь надійшла не поспішаючи. Ніби знала, що вона завершить оті справи, котрих не могли зробити ні квітуча весна, ні працювате літо. Таких справ багато, вони складні і важливі.

Не згубницею входить осінь у тайгу, а дбайливою і розумною господинею. Їй треба доглянути кожен пеньок, кожнісіньку травинку.

На стеблі, де горіла вогнем шестикутна чашечка квітки з вимазаною пилком бджілкою на денці, тепер з'явилась туга коробочка, натоптана зернятками. Поруч хилиться до землі стиглий колос якоїсь трави, гнеться обважніла волоть червонухи, накривши готовий тріснути стручок дикого горошку.

Всі ці горошинки, насіння та зернятка треба вилущити, попереносити в інші місця, розсіяти, пристосувати... Одних потрібно окропити дощем, других зігріти сонцем, третіх загартувати приморозками. А всіх разом — підготувати до зими, допомогти їм діждатися наступної весни. Всюди осінь завершує кропітку і хитру, іноді зовсім непомітну роботу розселення, шукає нових місць для майбутнього життя і цвітіння...

Ось гріється на сонці лапятий, круглий або довгастий лист. Байдуже — великий він чи маленький. Все одно протягом свого недовгого життя з весни до осені він робить велику і дуже потрібну справу. Тут із вуглецю та води з допомогою сонячного проміння рослина створює безліч найскладніших сполук.

Закладені в стиглій ягоді, горісі чи горошині, запаси для життя нової рослини утворені з крохмалю, який

народився в зеленому м'якуші листка. Полетіло зернятко, розпустивши по вітру свій парашут, чи поніс його струмок, а рослині треба ще забезпечити життєдайними силами закладені на весну бруньки, відкласти в них запаси поживних речовин для паростків. І лист працює. А до нього вже спритно припасовано кілька штук чи кілька десятків яечок. Тисячі комах прилаштовують їх, щоб перенести на нові місця, зберегти до весни. Не може знати лист: друг це чи ворог. Відірвавшись назавжди від рідної гілки, він виконає ще й обов'язок поштаря — віднесе доручені йому крихітки життя саме туди, де вони будуть зимувати...

Над сопками мчать напоені смоляними пахощами теплі вітри. Несуть пушинки будяків та осотів, розсівають крилате й безкриле насіння дерев. В синій височині неба летить сріблястий шовк бабиного літа.

Довжелезна нитка павутини з білими вузлами й напливами зачепилась одним кінцем за держак Михасевої остроги, а другим — за розлогий кущ калини.

— Мамо, а хто зробив павутину? — питає Михась, намотуючи сріблясту нитку на ріжки остроги.

— Павучок...

— Навіщо?

— Щоб літати на ній...

— А як же на ній літати? — здивувався Михась.

Мама нахилила острогу і показала на павутині малесенького чорного павучка.

— Не вмів павучок літати все літо. А осінь прийшла, випустив він павутину, розкинув її по вітру та й полетів, — почала пояснювати мама. Але в цей час із-за порослої шелюгою коси виринув спочатку один бат, потім другий і трохи віддала — третій. В першому сиділи Еофу та Хохолі, а в другому — Ангріча і Гайчі з Олегом. Третім керувала Кіді, а Тоня сиділа на веслах.

— Куди ви? — крикнув Михась.

— Кета прийшла! — радісно гукнув у відповідь Хохолі і став правити до берега. Через кілька хвилин Михась з мамою вже сиділи в просторому баті Еофу.

Еофу щосили жене бат за водою, а Хохолі стоїть з острогою наготові. Бат пливе швидко. Коли рибалки випливли на неглибоке місце, де починався великий пережат, відкрилась чудова картина нестримної Хуу...

Глянеш униз — піняться і скачуть, поблискуючи на

сонці, незліченні буруни. Глянеш проти течії вгору — розтопленим сріблом блищить на сонці широка ріка. А під батом швидко плине прозора вода, і ніби не вона біжить, а несуться камінці, що лежать глибоко на дні.

— Он... он... он... Швидше! — командує Хохолі. Еофу намагається посунути бат бортом ліворуч. Та вже пізно.

— Втекла, — сердиться Хохолі, опускаючи підняту острогу.

— Нічого... Он спереду праворуч... — попереджає Еофу, швидко повертаючи бат.

— Де? — запитує Сигданка Даверіївна. Еофу мовчки показує за борт. Михась помічає довгасту тінь, що швидко промайнула і зникла проти течії. Піднята острога Хохолі опускається знов. Раптом зовсім близько біля правого борту закипіла, запінилась вода. Мить відчайдушної, захищеної під водою боротьби... Удар сильного хвоста навскоси по хвилі зверху... Бат забризкало краплями, і все зникло.

— Що це? — похлоливо запитав Михась.

— Таймень на кету напав, — відповідає Хохолі.

— Вона врятувалась?

— Таймень дуже сильний. Він їсть навіть звірів.

Не встиг Михась запитати, якого саме звіра та як може з'їсти таймень, — а вже Хохолі, що уважно слідкував за водою, швидко підняв острогу і з силою кинув. Вода навколо зразу почервоніла. Еофу підніс дерев'яну довбешку над тим місцем, звідки тяглись за течією струмки розмитої крові. І ледве показала над водою голова кети, приголомшив її, а Хохолі підхопив під зябри і витяг на борт. Темносіра, з чорними й червоними плямами на широкій спині, здавалось, зовсім позбавлена луски, риба важко падає на дно бата.

— Сильна... У-у-у-у, — говорить Еофу, надувши товсті губи, і міряє долонею ширину круглої спини кети.

— Це перші гінци. Решта іде там, — пояснив Хохолі Михасеві, махнувши рукою кудись униз за сопки.

Доки хлопці вовтузилися з першим уловом, два інші бати подолали пережат і були вже внизу на широкому плесі. Тимчасом течія віднесла посудину Еофу далеко від того місця пережату, де провели свої бати Тоня та Кіді.

Знаючи вправність Еофу, Сигданка Даверіївна все ж поглядала на шалені султани води, що пінилися і стрибали через каміння, коли бат майже боком летів просто на камінь. Помітивши це, завжди вайлуватий і по-ведмежому незграбний Еофу швидко схопив жердину і став якомога зручніше. Впираючись у дно ріки, він легко поставив бат кормою проти течії, і камінь, що загрожував посудині, опинився збоку. Біла шапка шумовиння, що ніби крутилась на самім вершку султана, пронеслась повз Михася, нарівні з його головою. Бат пролетів між двома каменюками саме туди, де вода билась і скакала через довгий кам'яний поріг. За цей час Хохолі зумів вихопити ще одну рибину, коли вона проходила мимо, пробиваючись проти течії. Його спритні руки втягли кету в бат саме тоді, як широка дошка, що стирчала спереду, на рівні дна, вже підіймалась над порогом. Ось-ось бат повисне на високому порозі, вода розверне його і жбурне боком вниз у біле шумовиння. Михась дивився, як мчала вода, розбиваючись об каміння, і тісніше пригортався до матері. А серед цього кипіння, мов з невидимого вул-

кана, підіймався могутній бурун, скерований догори підводним каменем. Він підкрався до борту човна, щоб залити його водою. Але Еофу встиг на якусь мить упертись жердиною в камінь збоку. Бат, що вже був готовий пірнути з порога носом у шумовиння, трішечки повернувся і накрив бурун своєю носовою дошкою, яка здивувала колись Михася. Тепер страшний бурун подружньому підтримав бат і допоміг зійти з порога. Еофу, обіпершись об другий камінь ліворуч, повернув човна й скерував у вузькі ворота між наступними каменюками.

Навкруг шумить і піниться вода. Гуркотить каміння. Його котить течія, намагається щільніше покласти на дно, потім знову зриває з місця і котить далі.

Коли бат обігнув ще один поріг, Еофу ліниво розтягнув свої товсті, міцно стиснуті губи в скупу посмішку і показав Михасеві таке, що хлопчик не відразу повірив своїм очам. Така сама кета, як ті дві, що лежали на дні бата, допливши до порога, намагалась перескочити через нього. Упираючись сильним хвостом об камінь під водою, вона раз по раз стрибала проти каскаду. А вода все повертала її знову й знову.

- Нехай пливе збоку,— сказав Михась мамі.
- Кета думати не вміє. А пливти їй дуже треба...
- Чого треба?
- Вона несе ікру.
- Навіщо несе ікру? — допитувався хлопчик.

— Щоб з неї вивелись мальки. Ця риба буде отак стрибати до вечора і всю ніч, доки не перескочить. Хоча б їй довелось зіграти хвостовий плавник геть зовсім до кістки. А назад вона не повернеться...

Розповідаючи, як живе кета в океані та як іде в ріки відкладати ікру, Сигданка Даверіївна пошукала очима бат Кіді на річці, але не знайшла. Хлопці слухали її розповідь про кету і слідкували за рибою, що все стрибала проти води. Одного разу риба зовсім була перестрибнула, та швидка вода і цього разу відкинула її назад і вдарила об камінь. Оглушену, її підхопила течія і піднесла зовсім близько до бата Еофу. Тут вона отямилась, метнулася вбік від небезпеки і, випадково обійшовши каскад, зникла з очей.

— Бачили? Вона таки обійшла перешкоду,— радісно сказав Хохолі, так і не піднявши на неї своєї остроги.

— Бачила,— несподівано відказала Гайчі десь із великого куца верболозу, що навис над водою.— Вилізьте-но мерщій на берег та швидше. Бо дідусь і розповідати скінчить.

Дідусь був старенький Сану, якого Кіді з Тонею перехопили на протоці по дорозі з городів, а розповідав він уже відому Михасеві історію про маленьку Куедзи, продану купцем Гвасінкою. Цю сумну повість дідусь повторював на прохання Кіді. Прослухавши її, Сигданка Даверіївна сказала дідусеві Сану:

— І раніш, коли розповідали Михасеві та Хохолі, і тепер ви, дідусю, не говорите, як звався братік маленької Куедзи. А мене саме це й цікавить. Бо я знала Куедзи...

— Куедзи моя сестричка,— ледве відповів старенький Сану.— Що ви знаєте про Куедзи?

— Вона моя бабуся по матері,— відказала Сигданка Даверіївна.— Моя рідна бабуся...

Голос Сигданки Даверіївни обірвався. Дідусь простяг тремтячі руки, щоб обняти вчительку, припав головою до плеча сестриної онуки, і його стареча постать ледве помітно здригнулась від стримуваного ридання.

— Одо,— сказала Сигданка Даверіївна, оволодівши собою,— обов'язково поїдьте в гості до неї. Бабуся Куедзи буде щаслива побачити брата. Вона часто про вас згадує...

3. Гості із застави

Старенький Сану того ж дня став збиратися в дорогу. Хоча він ніколи не виїздив з тайги, не бачив ні міста, ні залізниці, але тепер він був готовий на все.

Запросивши до себе Сигданку Даверіївну, дідусь розпитав, як дістатись до сестри, і сказав, що від'їжджає увечері. Він то плакав, то говорив сам з собою і ладен був захопити в гості щонайменше весь свій дім з сином, невісткою і онуками. Батаїні сказав, що самого в таку далеку дорогу не відпустить нізащо, і вирішив їхати з ним.

Про долю Куедзи до вчорашнього дня мало хто знав. Зате все стійбище знало Сигданку Даверіївну. Одні працювали з нею на городах, другі слухали її бесіди та лекції, треті звертались до неї по ту чи іншу пораду, у четвертих вона тепер навчала дітей... І коли рознеслась звістка, що старий Сану знайшов онуку своєї нещасної сестрички,— широко відчинились двері в хати дідуся і Михасевої матері.

Це було в суботу. А в неділю проводжали дідуся Сану та Батаїні. Найпершим прийшов на берег безрукий Кансі. А за ним — мало не половина стійбища.

— Щасливої тобі дороги, друже,— сказав Кансі, обіймаючи єдиною рукою старого Сану.— Правильно робиш... Поспішати треба... Привітай Куедзи від усіх нас. Запроси в гості. Нехай побачить землю дідів наших...

Маленький на зріст, худорлявий Кансі заморгав старечими очима, немов проганяючи сльозу, і запитав:

— Як же ти розговорився з племінницею, що розповів їй?..

— Так уже пощастило мені...— тихо відказав старий.

А Сигданка Даверіївна пояснила:

— Це Михась нам таку радість приніс. Якось на перерві почувла я, як він розповідав дітям про маленьку Куедзи... «Звідки знаєш?» питаю. А він каже: «Дідусь Сану розказував...».

— То це невдовзі по вашім приїзді пливли ми на городи з Хохолі та Михасем. Я й розповів їм про Куедзи. Але чомусь промовчав, що Куедзи — двоюрідна

бабуся Хохолі. А вийшло он як,— промовив старенький Сану, ніби виправдуючись.

В цей час до берега підійшов гурт старшокласників, учителів та колгоспників. Вони були з сокирами. Де-хто ніс пилку. А на могутньому плечі Еофу лежав ящик з гвіздками.

— Нічого, ти не сумуй,— звернувся він до Хохолі, котрий сидів у човні з жердиною в руках, зовсім готовий в дорогу.— Загороду для наших лосів ми побудуємо й без тебе. Ти хоч завтра на уроки не запізнись.

— Встигну,— відказав Хохолі.

Та везти йому не довелося. Бо перш ніж встигли розпрощатися подорожні, як згори з-за повороту ріки з'явився глісер.

— Це не поштовий,— сказала Тоня.— Той і гуде не так, і робити йому в тім краю нічого.

Глісер справді був не поштовий.

Через кілька хвилин він пристав до берега, і з нього вийшли троє військових. В одному з них Михась упізнав дядю Діму, в другім — лейтенанта, третій був зовсім незнайомий. На дяді Дімі була форма прикордонника з погонами капітана. Привітавшись з усіма, він перш за все потис єдину руку Кансі, потім привітався з Батаїні та дідусем Сану і сказав:

— Дуже радий. Дуже радий за вас, дідусю. А все ж, може, ви відкладете від'їзд хоч на день-другий?

Старенький Сану притис руки до грудей і, не знаходячи слів, заперечливо похитав головою.

— Тоді ось що, товаришу лейтенант,— звернувся капітан до Михасевого знайомого.— Нехай Хохолі лишається вдома. Ми підвеземо дідуся Сану й Батаїні на глісері. Тільки спочатку розшукайте Юе. Мені конче треба поговорити з нею.

Михась здивувався, що дядя Діма знає навіть батчицю Юе. Йому дуже хотілось підійти до чорнобородого капітана, але було соромно.

— Звідки ви знаєте про наш від'їзд? — поцікавився Батаїні.

— Про це не тільки я знаю,— відказав капітан і звернувся до Михася: — За те, що ти навчився володіти острогою, друже, я подарую тобі ножика. Ось, дивись який...

Михась узяв подарунок і отетерів. Це був його ніжик з двома лезами, шилом і пилочкою. Навіть дві літери видряпані гвіздком на черенках...

— Дядю Дімо, де ви його знайшли? — радісно заперещав Михась.

— Про це, батьків сину, довго розповідати. Ти краще збігай і приведи до мене Кіді.

Михась побіг. А коли вернувся разом з Кіді, то побачив, що в кормі глісера, там, де лежало щось накрите плащ-палаткою, сидів Удзулю і лежали дві наглухо запаяні великі бляшанки. Цього разу жебрак був без свого капелюха. А руки в сталевих наручниках.

Тут з-за крамниці показалась Тоня, що бігала кликати Юе. Вони йшли повільно. Старенька ледве дибала, спираючись на палицю.

Вже котрий день вона сиділа вдома, відмовившись від вантажів. Її новий бат лежав догори дном на березі.

Наблизившись до гурту, що оточив прибулих, Юе на якусь хвилину підняла голову, старечими очима оглянула стійбищан і запитала дядю Діму:

— Нашо кликав, капітане?

— Хочу, матусю, з тобою познайомитись і дещо тобі передати,— відказав капітан, подаючи руку.— Я привіз листа від Санчі... Не треба журитись за сина... В тюрмі він не сидів. Кукчинка допоміг йому влаштуватись біля себе на роботі. Тепер Санчі буде вчитись у вечірній школі. Хороший хлопчина Санчі...

— А той... Іван як? — ледве промовила Юе.

— Гвозділін виявився дуже міцним,— сказав капітан.— Кулю з нього витягли. Два тижні хлопець був під загрозою смерті. Але тепер пішов на поправку... Ось два листи від нього привіз.

Дядя Діма витяг з кишені кітеля два конверти і подав Миколі Григоровичу. Той прочитав адреси і віддав одного Кіді, а другого розірвав сам.

— Від Івана всім привіт... Наступного літа обіцяє обов'язково приїхати,— сказав Микола Григорович, проглянувши першу сторінку листа, написаного ще слабкою рукою.

— А йому дуже боліло? — запитав Михась.

— Мабуть, дуже. Але Іванові пощастило. Кулі не були отруєні. А він,— показав дядя Діма на зв'язаного

Удзулю,— мав і отруєні кулі. Ось вони. Дивіться. Такі самісінькі, як і та, котру Тоня витягла з рани вбитої ені...

— То ені теж він підстрілив? — здивувався Батаїні.

— Ні. Підстрілив ось цей тип. Йому свіжини захотілося. Це «хазяїн» Удзулю. З ним удвох вони вбили того Рябого, що украв жень-шень Цін-лі.

З цими словами дядя Діма добув з своєї планшетки дві фотографії і подав Батаїні та Миколі Григоровичу. Але на першій фотографії ніякого «хазяїна» не було. Всі, хто був поблизу, побачили на ній коріння жень-шеня. П'ятнадцять корінців були розташовані на міліметровому папері і сфотографовані так, що можна було легко визначити розмір кожного з них.

— Цей знімок саме для Хохолі й зроблено,— сказав капітан.— Ото вони і є, хлопче. Всі до одного...

— Виходить, не пропали? — запитав Еофу.

— Ні. Ми віддали їх куди слід. А звідти привезли для вас ось це...

Він добув з планшетки невеликий пакуночок і подав Хохолі. То було насіння жень-шеня разом з інструкцією, як висівати та доглядати за ним.

На другій фотографії була вже немолода людина з перебитим переніссям.

— Оце такий «хазяїн»?

— Так. Оце той, у кого ми відібрали Михайликів ніжик і он те,— капітан показав на запаяні бляшанки, що лежали в глісері.

— Вибухівка. Одної такої консерви досить, щоб висадити в повітря будь-який завод. У всякому разі, до наших приамурських заводів цим типам було вже не дуже далеко... та про це поговорим іншим часом. А тепер подивіться сюди...

Дядя Діма взяв із рук лейтенанта непогано зроблену патерицю з металевим набалдашником.

— Оце, друзі, пневматична зброя, котру видають деякі шпигунські центри своїм головорізам, засилаючи їх в інші країни. Така зброя стріляє майже без ніякого звука. З цією «палицею» ми взяли отого молодчика,— показав капітан на другу фотографію.— Взяли біля Голої сопки увечері того дня, коли був поранений Гвозділін. Цей негідник бачив і Санчі і Гвозділіна. Подумавши, що його оточують переодягнені прикордонники,

він почав одстрілюватись... Одна куля влучила в Івана.

...Кіді читала Іванового листа. Короткого, писаного ще безсилою рукою, але справжнього, адресованого їй листа. І в нім було написано щось дуже хороше. Бо на устах дівчини світилась усмішка, а в куточках темних очей дрижала сльоза.

Високо над тайгою стояло сонце. Його ласкаве проміння пронизувало неглибоку воду край берега. В ній було видно темні водорості, що вже впали на дно, і руду осоку з червонуватими стеблами біля дна, де, мов у сповитку, спали до весни непомітні для ока бруньки. Щедро розмальовані золотом, карміном та зеленню сопки спокійно дрімали, тихо несла свої води невеличка ріка до сивого від перекатів, овіяного легендами Хуу.

З М І С Т

	Стор.
Розділ перший. Тайга-матінка	5
1. Юе залишила бат	5
2. Зарубки на деревах	11
3. Русалка , ...	17
Розділ другий. Нові знайомства	23
1. На глісері , ...	23
2. Крилата білка , ...	27
3. Приїхали	31
Розділ третій. Сторінки минулого	37
1. Недавнє	37
2. Забуті намети , ...	40
3. Чому не люблять Удзулю , ...	43
Розділ четвертий. Юе не додержала слова	49
1. Хто ти, хлопче?	49
2. Сніданок Юе	53
3. Що принесла Кіді , ...	57

Розділ п'ятий. «Незамінимий чаклун» . . .	60
1. Блакитна лілея	60
2. До людей вона не пішла	64
3. ...А душа Іцинни втекла	72
Розділ шостий. Погані люди	78
1. Чи стала Гайчі задавакою?	78
2. На новому місці	82
3. Два хижакі	89
Розділ сьомий. Власними руками	92
1. Пластилін оживає	92
2. Про що умовлялась четвірка	95
3. Третій макет	98
Розділ восьмий. Таємниця дідуся Сану.	104
1. Перша здобич	104
2. Правдивий корінь	107
3. Одинадцять корінців	112
Розділ дев'ятий. Господарі й гості	116
1. Ще сторінка	116
2. Нікіда емекте?	121
3. Він!	127
Розділ десятий. Дарована квітка	131
1. Кіді розповідає казку	131
2. Що відповів директор	137
3. Невимита щіточка	143
Розділ одинадцятий. Потрійний вузол	147
1. Що бачила білка	147
2. «Ось тобі й легенда»	153
3. Незакінчена розмова	157
Розділ дванадцятий. Біля Кедрової сопки	161
1. Орхода	161
2. Шістнадцятий	169
3. Чортове дерево	173

Розділ тринадцятий. Знайомство з лейтенантом	178
1. Назирці	178
2. Рятуйте Удзулю!	182
3. Черемха	186
Розділ чотирнадцятий. Сліди двох	190
1. Що знайшли у печері	190
2. З висоти	194
3. Примирення	199
Розділ п'ятнадцятий. Жень-шень	205
1. Під вільхою	205
2. Щасливий ранок	210
3. Бідний китаець	215
Розділ шістнадцятий. Біля Голої сопки	219
1. Чому не поїхали вчора	219
2. Злочин чи збіг випадковостей?	222
3. Горе матері	226
Розділ сімнадцятий. Дві фотокартки	229
1. Початок	229
2. «Я знала Куедзи»	233
3. Гості із застави	239

ЛЮБИЙ ЧИТАЧУ!

Напиши нам, чи сподобалась тобі ця книжка, чи хороші в ній малюнки. Чи допоміг тобі художник краще зрозуміти твір? Напиши також, про що хотів би ти ще прочитати. Будемо дуже вдячні тобі за це. Не забудь, що наша адреса: м. Київ, вул. Кірова, 34. Дитвидав,

Для середнього і старшого шкільного віку

*

*Редактор М. А. Пригара
Художній редактор М. М. Ессаулова
Технічний редактор В. В. Красій
Коректори Т. О. Крижна, І. О. Потапська*

*

ДИДЕНКО ФЕДОР АНДРЕЕВИЧ
СЛЕДАМИ СТАРОЙ ЛЕГЕНДЫ. ПОВЕСТЬ
(На українском языке)

*

Здано на виробництво 9.V 1958 р.
Підписано до друку 4. IX 1958 р. Формат 84×108^{1/2} мм
Фіз. друк. арк. 7,75. Умовн. друк. арк. 12,71.
Обл.-вид. арк. 11,56+4 вклейки. Тираж 40 000. Зам. № 409.
Ціна 4 крб. 30 коп. Оправа 1 крб.
Дитвидав УРСР. Київ, Кірова, 34.

*

Книжково-журнальна фабрика Голооввидаву
Міністерства культури УРСР,
Київ, Воровського, 24.

5 крб. 30 коп.

53